

žhavé uhlí, nade dveře zabodli nůž. Šestinedělka měla nůž hodit na koutní plachtu, uhlí rozsypat za sebe a do vody kopnout pravou nohou (Hrozenkov). Na Chrudimsku šestinedělka před odchodem k ú. připravila na stůl nádobku se svččenou vodou, modlitební knížku a šaty. Na práh položila kancionál, překročila jej, zvedla a teprve pak odcházela. Cestou do kostela sledovala, koho potká, jak planou svíce nebo jestli dítě zapláče, a podle toho se pak předvídala budoucnost dítěte. – V kostele bere kněz dítě z matčiny rukou na své lokty a před oltářem při modlitbách obětuje bohu. Ženy klečí v řadě za ním a modlí se. Pak procházejí kolem oltáře (na Slovácku se svícemi) a kladou tam peníze. Obvykle ještě jdou s dítětem k oltáři pomodlit se k Panně Marii. – Pokud dítě zemřelo před ú., nesla šestinedělka místo něho pod paží složené bílé prostěradlo (Slovácko). Zemřela-li před ú. šestinedělka, uváděl ji kněz před pohřbem. Porodní bába držela dítě u rakve, kterou kněz s modlitbou obešel a vykropil (Valašsko). Věřilo se, že *neuedená* mrtvá šestinedělka chodí denně koupat své dítě. Svobodné matky musely po ú. stát u kostela a žádat o prominutí: *Vítám vás do kostela, já jsem se dopustila!* – Po návratu od ú. se doma slavily úvodní hody (na Budějovicke *radovky*, na Strakonicku *bradovky*). Ze 16. stol. jsou zachovány zprávy o *hodech šestinedělních, velmi veselých*. Na rozdíl od křtin se jich účastnily především nebo pouze ženy (doprovázející matku k ú. i další). Na domě býval umístěn opentlený věnec s lahví uprostřed na znamení, že se v domě zadarmo pije. Po prvním ú. zouvaly sousedky ženě boty a kreslily na podrážku kolečka, na která musela klást mince (Vimperko). Porodní bába po ú.

sundá koutní plachtu a potře jí všechny přítomné, což má přispět k plodnosti. – Postupně se termín úvodu zkracoval, aby se mohly ženy zúčastnit normálního života společnosti dříve než za šest neděl. Nověji se církevní obřad ú. obvykle koná zároveň s křtem dítěte.

Lit.: *Čas života. Rodinné a společenské svátky v životě člověka*. Brno 1985; J. Krupková: *Tradice a etnografie*. Praha 1991. [vj]

uzel, spojovací, zkracovací či upevňující článek nití, vláken, textilií apod. vytvořený vázáním, který má vedle svého praktického účelu v oblasti materiální kultury (je mj. základním prvkem textilií vytvořených technikou vázání) i symbolickou funkci v kultuře duchovní. U. symbolizoval pevné spojení, kontakt, neměnnost, svázanost člověka s jeho osudem i s životním partnerem, které se odrážely např. ve zvyku svazování rukou snoubenců při svatebním obřadu či v užívání u. v rámci praktik milostné magie. – V lidovém prostředí stály v popředí představy o významu u. pro spoutání dobrého a naopak zadržování zlého. Jejich ambivalentnost souvisí patrně i s protichůdnými postupy při zavazování a rozvazování u. Příslušníci přírodních národů přičítali obřadnímu uvázání u. dokonce úmrtí člověka; analogické magické praktiky s cílem přivolat nemoc člověka či dobytka jsou známé i z českého materiálu: člověk, který nepřál sousedům býka, věřil, že oslabí jeho plodnost uvázáním u. na provazu či řetězu krávy, kterou k němu vedl (Valašsko). Analogicky měl prodávající v záp. Čechách opatřit prodávané kusy dobytka ohlávku či provazem bez u. – Pouhá přítomnost u. zapříčiňovala v povědomí lidí různé zdravotní problémy, obtížný porod i těžké umírání.

Pocházejí odtud např. pověrečné praktiky a představy, podle nichž se mají na oděvu rodičky rozvázat všechny uzly. Uzly na rubáši nedopřávaly posmrtný pokoj zesnulému, zauzlovala se jimi dušička (Hlinecko), tlačily nebožtíka (Chodsko) apod. Matka rozvazovala dítěti povijan po návratu ze křtu, aby dítě záhy promluví (Valašsko). – Uvazování u. doznalo uplatnění i v rámci lidového léčitelství, a to zejm. na základě představy, že se nemoc dá *zauzlovat*. Při velmi rozšířeném léčení bradavic (uvázáním uzlů na niti, kterou lidé obvykle zakopávali pod okap, aby záhy shnila) sehrávala významnou roli i jejich vnější podobnost s u. – Již ve starém Egyptě přičítali lidé u. rovněž apotropajní moc. V českém prostředí uzly na niti či šňůrce představovaly především amulety pro ochranu dětí (např. byly vkládány do kolébek). Pokud dítě samo rozvázalo u. na své pupeční šňůře, mělo být šikovné (Horácko). Ochranná a magicko-prosperitní moc u. se projevovale např. i v praktikách doložených na Hlinecku, které měly hospodyním dopomoci k snadnému stloukání másla (vyvaření tří uzlů na povříselech a vypláchnutí máselnice touto vodou) či hospodářům při léčení koní (mytí koní vodou, ve které vyvařili devět uzlů na povříselech). – V nejširším obecném povědomí má u. symbolický význam jako obrana proti zapomenutí na určitou věc (*uvázat si uzel, udělat uzel na kapesníku*). Živé je též rčení *rozetnout (gordický) uzel*, které označuje vyřešení obtížného problému, hádanky nebo odstranění potíží.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; M. Václavek: *Moravské Valašsko I*. Vsetín 1894; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956. [lk]

úzkost viz strach

V

vábnička, nástroj určený k přivábění zvěře a ptactva. Pevnější většina vábniček patří mezi aerofony, menší část mezi mirlitony. Aerofonní vábničky byly hranové píšťalky soustružené ze dřeva nebo tvarované z mosazného plechu; mirlitonní vábničky se vyráběly z kravských rohů. Hlavními výrobci byli převážně lidové řemeslníci z horských a podhorských oblastí Čech a Moravy, kteří po nasycení místního trhu (myslivci, pytláci) dodávali později své výrobky hudebním závodům, které se staly jejich hlavními distributory. Mezi aerofony patří v. na ptáky (divoké kachny, husy, sovy, křepelky, hrdličky, kuřáčky, skřivánky, ledňáčky, koroptve, tetřevy, tetřívky, na různé dravce), ale také na myši

a krysy. Jiné vábničky napodobují hlas koloučků, aby přilákaly lišky. Zvláštní v. na zpěvné ptactvo používali čížbaři. Z kravských rohů byly vyráběny vábničky na vysokou zvěř. Některé sloužily i jako dětské hračky: *vichtalka (čuvík, čuvík)* z tenké hobliny v úzké štěrbině nebo *féfara* s dvojitým plátkem (strojkem) z rákosu, z lískové či březové kůry; mezi dětské hračky patřil i *slavík* (píšťala s čočkovitým korpušem), který pův. sloužil k výuce zpěvných ptáků. Vábničky od lidových výrobců byly na konci 19. stol. levné a tím snadno dostupné. Jejich cena se pohybovala od 0,60 do 2,40 korun za kus. Domácká výroba vábniček v č. zemích zanikla mezi oběma světovými válkami; udržela se jen na Slovensku.

Lit.: I. Mačák: *Dedičstvo hudobných nástrojov*. Bratislava 1995, s. 34–36. [pk]

Vábnička

Václav (903, 907 n. 908 Stochov – 28. 9. 935 n. 929 Stará Boleslav), mučedník a světec (28. 9.), tzv. dědic české země, vévoda české země, věčný kníže. Byl synem přemyslovského knížete vévody Vratislava I. Dobu jeho panování poznamenalo křesťanství prosazující se nad pohanstvím, jakož i soupeření východního a latinského ritu (V. vzdělán ve staroslověnštině i latině) a složité poměry v římské říši. Nejstarší legendy o životě a smrti knížete byly sepsány již v 10. stol. a jeho jméno bylo zapsáno do seznamu světců řezenské diecéze. Úcta k V. i k jeho babičce sv. Ludmile ústrojně vřadila český národ mezi křesťanské národy Evropy. Na počátku 11. stol. se jméno a obraz sv. V. objevují na mincích knížat Jaromíra a Oldřicha, ve 12. stol. na panovníkově pečeti s nápisem *Mír svatého Václava v rukou knížete*. Byla tak vyjádřena představa, že V. je držitelem vlády, řádu a práva, které pouze propůjčuje dočasně vládnoucímu knížeti, od 13. stol. je uváděn na pečeti zemského soudu. Zobrazován bývá v brnění (popř. s pláštěm), s knížecí korunou, někdy na koni. Jeho atributy jsou korouhev, prapor, kopí, štít, orel a réva. K nejstarším vyobrazením náleží iluminace z *Vyšehradského kodexu* (1085), ideální portréty vytvořili později pro Svatováclavskou kapli na Pražském hradě Theodorik (tabulový obraz, 1365) a P. Parlér (volná socha, 1373). Do kaple byly Václavovy tělesné pozůstatky přeneseny již 932. Semknutí okolo postavy věčného knížete bylo projevem sebevědomí vznikajícího politického národa, společnosti tzv. země české (*čeledi svatého Václava*). Chorál *Svatý Václave* měl ve středověku funkci obdobnou dnešní státní hymně. Václavův kult upevnil Karel IV., který světců věnoval korunu českých králů a posadil ji na jeho hlavu jako drahocenný relikviář. Čeští králové, jimž byla koruna propůjčována při korunovaci, se tak symbolicky stávali vykonavateli vůle věčného panovníka. Svatováclavská tradice se stala symbolem nezávislosti českého státu a vystoupila do popředí vždy v dobách jeho ohrožení, někdy (např. v době německé okupace) sehrála i rozporuplnou úlohu. Velkému rozšíření svatováclavského kultu v č. zemích odpovídá počet 332 kostelů zasvěcených sv. V. a skutečnost, že V. bylo v minulosti po Janovi druhé nejrozšířenější mužské křesťanské jméno, z něhož vzniklo v češtině celkem 143 odvozených tvarů, užívaných jako jména i příjmení. Podle Kristiánovy legendy V. vlastnoručně sklízel pšenici na poli a hrozny na vinici, aby mohl připravit hostie a mešní víno pro bohoslužbu, proto je vzýván jako patron sládků a vinařů. Předmětem lidové úcty

vedle početných vyobrazení je též železný kruh u dveří svatováclavské kaple v chrámu sv. Víta (údajně byl přenesen z místa vraždy ve Staré Boleslavi) a tzv. svatováclavský dub v údajném světcově rodišti Stochově, zasazený podle pověsti Ludmilou nebo Drahomírou při V. narození. V lidovém podání přežívala do 20. stol. představa V., který v čele ženců zahajuje žně, po celý první den s ženci v potu tváře pracuje a pije z jednoho džbánů, načež večer sám odnáší první klasy (*prvotiny*) do kostela. Z hlediska ročního období je svátek V. dobou dožínky a posvícenských hodů. V husitské Praze bylo 1427 nařízeno slavit svatováclavské posvícení jednotně a ne v každém farním obvodu jindy podle zasvěcení kostela. Svátek V. je ve zvykovém právu jedním z termínů najímání čeledi. Na svátek V. končila též zpravidla služba polních hlídačů, kteří byli najímáni o sv. Anně. Konec hlídání provázela oslava podobná slavnosti strniskové (Valašské Klobouky). Svátek V. byl vnímán též jako mezník mezi letním a zimním rytmem života, od V. počal ponocný vytrubovat již od 21 hodin a krátkí se den ovlivnil i denní počet jídel (*svatý Josef přináší a svatý Václav odbírá svačinku*). V. je též patronem babího léta (*léto sv. Václava, pavoučí léto, předivo trpaslíků, příze Panny Marie*), období slunečných a teplých podzimních dnů. Svatováclavské pranostiky předpovídají podzimní pohodu (*svatováclavské časy přinesou pěkné počasí*), ale též vyzývají ke sklizni ovoce (*na svatého Václava každá padavka zralá*) a vína (*na Václava českého bývá vína nového*), ohlašují zimu (*přijde Václav, kamna příprav; svatý Václav sklízí hady a zavírá zem*). – Tomu, že jde o českého světce a patrona, však neodpovídá množství ani kvalita jeho zobrazení v lidovém prostředí. Vyskytuje se na několika malbách na skle (z toho jedné zcela atypické a nevěrohodné malbě s Podivenem z 2. poloviny 19. stol.), na kresbě v modlitební knížce z j. Čech, v malbě na dřevěné truhle (1856), v malbě na keramice (kolem r. 1800), v několika volných plastikách, na figurálním úlu (1855) a snad ještě na dalších, vesměs solitérních dokladech. Minimálně je zastoupen v masové produkci populárních tisků, zejm. tzv. svatých obrázků.

Lit.: V. Novotný: *Český kníže Václav Svatý*. Praha 1929; K. Stloukal: *Svatý Václav a svatováclavská idea v našich dějinách*. Praha 1929; J. Pekař: *Svatý Václav*. Praha 1932; SNSVU, s. 469–470; P. Pracný: *Český kalendář světců*. Praha 1994, s. 230–232; P. Obrazová – J. Vlk: *Svatý kníže Václav*. Praha 1994; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 502–504. [lp + rj]

vagantské písně [z lat.], goliardské (žákovské) písně – písně a básně potulných studentů a kleriků spjaté s novým prostředím středověkého univerzitního vzdělávání. Byly zpravidla psány latinským jazykem, příslušným národním jazykem nebo kombinací obou jazyků (makarónské písně). Melodie notované ještě neumovou notací bez notových osnov jsou obtížně identifikovatelné. Žánrově se většinou jedná o satirické, parodistické, moralistické, milostné a pijácké písně, šířené ústním podáním i prostřednictvím rukopisných sborníků (*Cambridgeské písně, Carmina burana*). K formálním znakům této poezie patří čtyřřádková strofa složená ze sedmi vzestupných a šesti sestupných slabik. Písně tohoto typu se objevují i v rukopisech z č. zemí (*More festi querimus, Přišli jsme na čest zpívajíc* v Jistebnickém kancionálu z 1. poloviny 15. století).

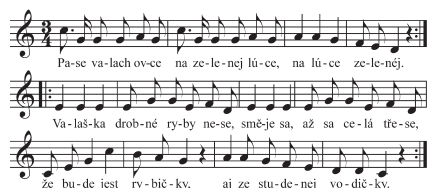
Lit.: Z. Winter: *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století*. Praha 1901, s. 374–378; Z. Nejedlý: *Dějiny husitského zpěvu I. Zpěv předhusitský*. Praha 1954, 2. vyd.; J. Pohanka: *Dějiny české hudby v příkladech*. Praha 1958, s. 14–15; J. Kouba – M. Skalická: *Koledy v předbělohorských písňových pramenech*. Miscellanea musicologica 30, 1983, s. 9–37. [lt]

váha 1. též váhy, přístroj ke zjišťování hmotnosti těles podle tíhy, kterou vážená tělesa působí na podložku. Působící síla se měří závažím známé hmotnosti. Váhy pákové (vahadlové) jsou rovnoramenné nebo nerovnoramenné, přičemž se porovnává moment síly daný tíhou váženého předmětu s momentem síly daným tíhou závaží. Váhy rovnoramenné (závěsné nebo stojaté) byly obvyklé při vážení menšího množství v domácnostech, na trzích a v obchodech (váhy kupecké, kuchyňské, lékárnické, praktickantské). Staré váhy měly ramena i misky dřevěné, později byly z kovu. Nerovnoramenné váhy jsou tvořeny dvojzvratnou pákou, event. systémem pák s jedním ramenem s omezenou proměnou délkou k zavěšování závaží (přezmen, v. decimální, centimální). Obvykle se používaly pro vážení těžších předmětů, zboží (pytlů obilí, brambor) a zvířat (tzv. dobytčů). Nezbytným příslušenstvím pákových vah je sada závaží. Decimální, popř. centimální váhy se v č. zemích vyráběly podle francouzského vzoru od začátku 50. let 19. stol. (ještě před uzákoněním decimální metrické soustavy v Rakousko-Uhersku 1. 1. 1876). Tzv. decimálky byly ve 20. stol. běžnou součástí inventářů zemědělských závodů. V zemědělských usedlostech se používala též v. pružinová (mincíř), umožňující vážení bez závaží. Další typy vah nebyly v tradičním zemědělství používány (váhy sklonné, dávkovací,

pytlovací, analytické, automatické). – Ve větších obcích a na velkostatkách se od 2. poloviny 19. stol. zřizovala v. pro vážení naložených povozů (obecní v.); 2. dřívě používaný termín pro tíhu; 3. zařízení k vyvažování nebo připomínající v. (v. na nošení břemen, k záprahu tahounů).

Lit.: G. Hofmann: *Míry a váhy*. Studie o technice v českých zemích 1800–1918, 3, 1985, s. 379–398. [zt]

valaský, párový točivý tanec ze sev. Valašska, volnějšího tempa ve 3/4 taktu. Byl zaznamenán ve starší formě s volnou vnitřní vazbou (předzpěv písní, víření dvojice na místě oběma směry, individuální projev, kdy tanečník obchází otáčející se tanečnici) a v mladší formě s polopevnou vnitřní vazbou, která se místy proměnila v pevnou. V ní byl v. obohačen o polonézovou část a do pozadí ustoupil zpěv (zůstal jen na počátku tance, další nápěvy si volila sama doprovázející *hudba*). Písnový repertoár se často ustálil v pevném pořadí a v. získal ráz taneční suity. Výrazní tanečníci interpretovali v. i v sólovém provedení s individuálními tanečními prvky. Závěr v. tvořila dohra (zásmážka) ve 2/4 taktu a v živém tempu. Na středním Valašsku se vyskytoval točivý tanec valaský (valaská) ve 2/4 taktu, podobně jako točený (točená) na j. Valašsku. – Ze základu v. ze sev. Valašska

Pa-se va-lach ov-ce na ze-le-nej lú-ce, na lú-ce ze-le-nej.
Va-laš-ka drob-né ry-by ne-se, smě-je sa, až sa ce-lá tře-se,
že bu-de jest ry-bič-ky, aj ze stu-de-nej vo-dič-ky.

Tanec valaský. Rožnov p. Radhoštěm, Jelínková 1994, s. 12

vyšel i zatačaná tanec, který se tancoval v okolí Rožnova p. Radhoštěm. Jsou pro něj příznačné písně 3/4 taktu polonézového rytmu a volná nebo polopevná vnitřní pohybová vazba. Písně se předzpěvovaly po slokách, následovalo společné víření dvojice na místě oběma směry krokem zatačaná (podobnému kroku v.) a po něm otáčení dívky na místě a obcházení chlapce kolem ní, nebo se zpívaly (popř. jen hrály) polonézové části (tanečník si mohl u muziky poručit píseň). Polonézová část, při které dívka postupovala vpřed samostatným otáčením nebo podtáčením, se střídala se společným vířením. Střídání mohlo být pravidelné i nepravidelné. Pak následovala poslední figura, kdy se dvojice střídavě otáčela společně a poté každý z tanečníků sám. Také v zatačaná se výběr písní ustálil v určitém pořadí a vnitřní vazba tance se proměnila v pevnou. Zatačaná se

Za-tan-cuj ně, mo-ja naj-mi-lej-sí, za-tá-ča-ný,
jak tí své-čí, vě-ne-ček ze-le-ný,
a já sa po-di-vu, vě-ne-ček ze-le-ný na hla-vě.
Zá-hon pe-tr-že-le, zá-hon ci-bu-le, nic tí, mo-ja mi-lá,
zá-hon pe-tr-že-le, zá-hon ci-bu-le,
nic tí ne-bu-de, nic tí, mo-ja mi-lá, ne-bu-de.

Tanec zatačaná. Rožnov p. Radhoštěm, Jelínková 1994, s. 15

zformoval z v. pravděpodobně na přelomu 19. a 20. stol. a liší se od něj především pohybem v tanečním prostoru. Na rozdíl od prostorové staticnosti víření točivých tanců je u zatačaná větší pohyblivost a prostorová uvolněnost (pohyb dvojic po kruhu), na kterou působilo zejm. víření dvojic v tzv. kolových tancích (valček, polka, sousedská). Velmi často se zatačaná tancoval jen jako kolový tanec, kdy se dvojice otáčela krokem zatačaná dokola.

Lit.: Z. Jelínková: *Valaská z Rusavy*. Val. 4, 1955, s. 57–62; Z. Jelínková: *Valaská z Lužné*. Val. 6, 1957, s. 40–46; Z. Jelínková: *Zatačaná*. Praha 1975; Z. Jelínková: *Lidové tance z Rožnovska*. Gottwaldov b. r. [1978]; Z. Jelínková: *Lidové tance ze Vsacka I. Valašská Polanka, Lužná, Neratov*. Vsetín b. r. [1991]. [zj + mp]

Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm, valašské muzeum, rožnovské muzeum, rožnovský skanzen – muzeum v přírodě prezentující lidovou kulturu karpatských oblastí Moravy a Slezska prostřednictvím

rekonstrukce historického životního prostředí valašské vesnice a malého města i s částí krajiny a s jejím tradičním hospodářským využíváním. Název *muzeum v přírodě* poprvé použili novináři ve Švédsku pro charakteristiku *Skansenu* a od konce 19. stol. se vžil v celé Evropě. V. m. v p. je specializovaným národopisným muzeem, které zkoumá regiony Těšínska, Lašska, Valašska a moravských Kopanic. Expoziční areál se rozkládá na severovýchodním okraji Rožnova v areálu městského parku a na Petřekově stráni nad ním. Měří 78 ha a je rozdělen do částí: Dřevěné městečko, Valašská dědina a Mlýnská dolina. Přírodní prostředí odpovídá tematice jednotlivých expozic. Impulzem pro vznik V. m. v p. byla 1895 *Národopisná výstava československá* v Praze, za jejíž nejuspěšnější část byla považována skupina přenesených a kopírovaných staveb z Valašska. Jejich projektant, slovenský architekt D. Jurkovič, spolu se svým zaměstnavatelem vsetínským stavitelem M. Urbánkem jimi dokumentovali lidovou architekturu na Valašsku. Zakladateli V. m. v p. se stali bratři výtvarníci B. a A. Jaronkovi. Na začátku 20. stol. vyvstal spor o odstranění vzácné budovy radnice z náměstí lázeňského města. 1909 odjel A. Jaroněk na studijní cestu do Skandinávie, kde se kromě jiného seznámil s muzei v přírodě v Oslu a Stockholmu. Spolu s bratrem založil 1911 *Muzejní spolek*, který přispěl k záchraně staré rožnovské radnice přenesením do lázeňského parku. 1913 B. Jaroněk vystavil ve Vídni svoji představu o novém muzeu. Spolek získal od c. k. Centrální komise pro záchranu památek a umění 8 000 korun

na zakoupení radnice, avšak v následujícím roce všechny peníze musel upsat na válečnou půjčku. Až po válce se podařilo přenést radnici, Billův dům, zvonici, kříž a dvě studny a 18. 7. 1925 bylo v. m. v p. otevřeno folklorním festivalem za účasti 25 000 návštěvníků. 1928 byla z náměstí přenesena také Vaškova hospoda a 1932 postavena kopie domu karlovického fojtství. Kostel byl postaven v l. 1941–1946. Po válce se na konferenci o ochraně lidové architektury v Rožnově p. Radhoštěm (1958) rozhodlo o přenášení památkových objektů ohrožených na původním místě na Petřekovu stráň, což se začalo realizovat od r. 1963. Ředitel muzea J. R. Bečák vytvořil koncepci rekonstrukce historické sídelní krajiny s tradiční zemědělskou činností a architekt M. Podzemný 1968 vypracoval urbanistickou studii. Muzejní přístup byl však uplatněn až týmem ředitele J. Štíky, který rozšířil dosavadní koncepční podklady z hlediska etnografického, historického a provozního (J. Langer, J. Stromšík, A. Závada) do podoby rámcového libreta, které počítá kromě uvedených areálů s několika dalšími: Kolibiska (salaše), Těšínská dědina a Kopaničářská osada. Jednotlivé části areálů se detailněji rozpracovávaly v dílčích studiích např. pro rekonstrukci rožnovského náměstí, areálů mlýna, hamrů, hrozenkovských teras apod. Přenesené stavby byly v rámci zachrany památek doplněny hospodářskými objekty do logických modelových celků rolnických usedlostí, které jsou doplňovány do modelu vesnice. 1972 byla zpřístupněna Valašská dědina a 1982 Mlýnská dolina. – 2003 prezentovalo v. m. v p. 101 objektů.

Nejcennější z nich jsou v Dřevěném městečku (měšťanský patrový dům Vaškova hospody s přední částí ze 16. stol., patrová radnice z r. 1770 s kupeckým krámem a poštovním úřadem, Billův dům s patrovými obytnými komorami pro lázeňské hosty z r. 1750, rekonstrukce větkovického kostela ze 16. stol., který vyhořel 1887, kopie karlovického fojtství z r. 1793, patrová sýpka a hospodářské stavby z téže obce, panské sýpky z 18. stol. z Prostřední Suché a Ostravy-Heřmanic). Areál doplňuje účelová rekonstrukce Žingorova měšťanského domu (hospoda Na posledním groši) a Janíkovy stodoly (divadelní scéna), hřbitov kolem kostela s hroby osobností, jejichž tvorbu ovlivnila lidová kultura Valaška, studny, zvonice, kříže a památné kameny. V Mlýnské dolině je umístěna kopie Tomkova mlýna z Velkých Karlovic z poloviny 18. stol. s původním strojem a valchou (1828) na sukno, Kalusova pila (1782), olejna z Brumova s lisem ze 17. stol., rekonstrukce hamru Tadeus z Ostravice (1830), rybníky, náhony vody, košíkářské prutníky, místo s milíří, v nichž se demonstruje pálení dřevěného uhlí, mosty, stavidla apod. Do Valašské dědiny se vstupuje kopíí fojtské polygonální stodoly z Hodslavic (18. stol.). Fojtství z Lidečka má patro s pavlačí (1815, 1834 přeneseno k mlýnu), 1855 sloužilo škole, ve světnici je učebna. Jádrem modelu obce je kopie domu selského statku z Nového Hrozenkova č. 10 (1840) s expozicí svatby z r. 1900 a s kovárnou z Lutoniny ve dvoře (1880 podezdili sýpku z r. 1852). Vedle stojící Adamcova chalupnická usedlost a další dokončí hrozenkovskou terasu u hromadného dvora usedlostí ze Študlova

(kopie domu z r. 1816, v rodině provozovali miškářství) s ukázkou mletí pohanky, z Horní Bečvy (1864) s expozicí tkalcovství a příštípkářství a z Lužné (dům vznikl kolem r. 1740, má vysokou jizbu, pec s dýmníkem a netesané trámy). V rolnickém dvoře je prezentováno ovocnářství patrovou komorou (1882) a za dvorem sušárnou ze Seninky. Na okraji jádra dědiny je obydlí bezzemků z Leskovce (polovina 19. stol.), chalupníků z Prlova (polovina 18. stol.), z Valašské Polanky (polovina 19. stol.), větrný mlýn z Kladník (1812) a větrné kolo z Ostravy-Kunčic, zvonice a studna z Lužné. Na uzavřených polanách jsou sezonní stavby (stánisko z Karolinky-Rákošového a kopie koliby z Černé hory), v nichž se provozuje salašnické hospodaření. Kolem sídelního jádra jsou pasekářské usedlosti z částí Velkých Karlovic: Miloňova (2. polovina 18. stol.), Podtátého (1828, upravená pro hospodu), Jezerného č. 37 (dům 1796) a 38 (kopie domu z r. 1796), kde je dvůr horského extenzivního hospodářství s chovem dobytka a pěstováním historických zemědělských plodin (pohanky, gengele, křibice, béru) a ovocných dřevin (jaderničky). Při dolním okraji areálu stojí rekonstrukce prvního obydlí valašských imigrantů v Texasu. – Muzeum provozuje kromě zemědělského hospodaření činnost technických zařízení vodních staveb, ukázkou rukodělné činnosti tradičního řemesla i domácí výroby a pořádá programy s ukázkami folkloru, zvyků a obyčejů v expozicích, ve dvou amfiteátrech a v Janíkově stodole. Expozice jsou obměňovány podle svátků a ukázek historických činností. – V. m. v p. je od r. 1995 národní kulturní památkou a navštěvuje je půl milionu návštěvníků ročně.

Lit.: A. Kubeša: *Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm*. ZSNM E 6, 1965, s. 115–124; J. Langer: *Mlýnská dolina I*. Rožnov p. Radhoštěm 1983; J. Langer – J. Štika: *Československá muzea v přírodě*. Ostrava – Martin 1989; L. Buzek – O. Kramoliš – L. Piperek – J. Štika: *Valašské muzeum v přírodě*. Rožnov p. Radhoštěm 1991. [jlg]

valašské právo, souhrn právních ustanovení a tradičních právních zvyklostí, jimiž se v 16.–18. stol. řídil vztah valašských kolonistů a vlastníků i provozovatelů salašů k feudálům, k obcím, k jiným institucím a také k domácímu obyvatelstvu. Podle v. p. se rozhodovalo o závažných záležitostech v organizaci salašnického hospodaření v rámci jednoho panství a využilo se ho i při vedení sporů mezi panstvími, pokud se týkaly pastevectví. Výkonnými orgány v. p. byly valašská hromada, valašský soud a úřad valašského vojvody.

S v. p. se lze setkat v rozsáhlé karpatské oblasti osídlené nebo ovlivněné valašskou kolonizací. Vzniklo ve východokarpatské oblasti (dnešní Rumunsko), šířilo se na sever (Zakarpatská Ukrajina) a především na západ (j. Polsko, Slovensko) a už počátkem 16. stol. se ujalo na vých. Moravě a Těšínsku. Jeho nositeli a šířiteli byli valašští kolonisté. Stejně jako charakter valašské kolonizace a způsob salašnického hospodaření se měnila v jednotlivých zemích také podoba v. p. Obecně je možno říci, že směrem na západ jeho význam klesal. Na vých. Moravě, která představuje nejzápadnější sféru jeho působnosti, už nedocházelo k zakládání osad na v. p., jak tomu bylo ještě na slovenské Oravě. V. p. se na Moravě a ve Slezsku vztahovalo jen na část obyvatel: na valašské kolonisty (16. a 17. stol.), na hospodáře, jejichž dobytek se pásal na salaších, a také na příslušné pastevce (16.–18. století). V 16. stol. vrchnost ochotně přijímala valašské kolonisty a pronajímala jim pastvu v určené části pohraničních hor, které tehdy jediné tímto způsobem ekonomicky zhodnotila. Po uplynutí tzv. svobodných roků Valaši (jak je nazývali v soudobých pramenech) za to odváděli zeměpánovi naturální desátek ze stáda a další naturální dávky (sýr, zvěřinu, houňe, kuní kožky, koňské popruhy apod.). Výše a druh dávek vycházely z praxe v. p., které moravská a slezská vrchnost akceptovala. Valaši byli povinni střežit cesty, zemské záseky, zeměpanské lesy a konat vojenskou službu. Neplatili zemskou berni. V. p. zabezpečovalo valašským kolonistům privilegované postavení: nemuseli robotovat a řídili se vlastním právem, měli vlastní volenou samosprávu a jejich prostřednictvím organizovali pastvu svých stád v horách. S přibývajícím počtem valašských kolonistů a zejms. s rozšířením počtu účastníků salašnického hospodaření o domácí poddané a usedlé hospodáře z horských obcí a také se stále sílícím úsilím vrchností o znevlnění valašského obyvatelstva na úroveň ostatních poddaných došlo od počátku 17. stol. k omezení působnosti v. p. Nový charakter v. p. se týkal také majetkoprávních vztahů. Partnery vrchnosti již nebyli (až na výjimky) valašští kolonisté, ale její vlastní poddaní. Nepronajímalo se právo na pastvu, ale ohraničená pastvina, na níž měl nájemce jen omezená práva: smlouva o pronájmu určovala i počty a druh dobytka na pastvině. Naturální desátek se postupně převedl na peněžní rentu. – Instituce v. p. byly zprvu samosprávné. Na valašské hromadě se volil valašský vojvoda i valašský soud. Na Moravě a ve Slezsku byl úřad valašského vojvo-

dy rozšířen v pohraničních panstvích (od Vsetína na východě až po knížectví těšínské). Na panstvích s malým vlivem valašské kolonizace tento úřad nevznikl. Vojvodové sídlili vesměs mimo dominikální centra, vždy blíže k horám: na panství vsetínském v Hovězím, na panství rožnovském ve Viganticích, v Horní Bečvě, v Tylovicích a v Rožnově; stálým sídlem hukvaldských vojvodů se staly Kozlovice, na frýdeckém panství Vyšní Lhoty a Raškovice, na Těšínsku Komorní Lhota, Jablunkov, Mosty, Visla aj.; na území těšínské komory se volili dva i tři vojvodové, neboť území těšínské komory bylo rozlehlé a salaše početné. Po třicetileté válce, ve které Valaši z horních vsí stáli na straně proticísařské a několikrát povstali se zbraní v ruce (1621–1644), se moravských panství zmocnila německá a maďarská šlechta a většinu privilegií, získaných na základě v. p., zrušila. Na Slovensku ztratili Valaši výsadní postavení zavedením uherského urbáře (1773). Na Moravě se valašský vojvoda stále více stával spíše vrchnostenským úředníkem než zástupcem Valachů, chovatelů salašnického dobytka. (Na jedné valašské hromadě na panství hukvaldském si tehdy proti vůli vrchnosti zvolili vlastního vojvodu: vzdorovojvodu.) Od vrchnosti pobíral služné. Řídil jednání valašských hromad. Při jarní dohlížel na rozdělení ovcí mezi jednotlivé salaše podle smlouvy. Během sezony dohlížel, aby stáda neškodila v panských lesích, a staral se o řádné odvádění naturálních a peněžních dávek. Na podzimní hromadě se sezona účetně uzavřela a vojvoda řešil nesrovnalosti a přestupky: nedostatečnou váhu a špatnou kvalitu sýra, který bača vydal podílníkům salaše, vinu za uhynutí ovcí, neposlušnost pastevců apod. O běžných přestupcích rozhodoval sám, o závažnějších jednal valašský soud složený z dvanácti *přísežných*. Při svém rozhodování se soud opíral o zvykové právo. Přestupky trestal pokutou, za některé dal pastevce zamknout do klády. – Na v. p. se vrchnost i vojvodové odvolávali při hraničních sporech mezi dvěma panstvími. To platí i o *zajímání* stáda, které se páslo mimo hranice panství. Poprvé si majitel pastviny směl za tento přestupek ponechat 12 ovcí, podruhé 24 kusy a opakoval-li se tento přestupek potřetí, zajalo se celé stádo. – Koncem 18. stol. v. p. na Moravě a ve Slezsku téměř zaniklo a s ním i příslušné orgány. Jistá návaznost se uchovala mezi valašskou hromadou a pozdější salašnickou hromadou; na ní se však scházeli podílníci jediné salaše.

Lit.: K. Kadlec: *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských*. Praha 1916;

J. Macůrek: *Valaši v západních Karpatech v 15.–18. stol.* Ostrava 1959; J. Štika: *Et-nografický region Moravské Valašsko, jeho vznik a vývoj*. Ostrava 1973. [jšt]

Valašsko a Valaši, národopisná oblast na vých. Moravě a její obyvatelstvo. Autoři nejstarších literárních zpráv z konce 18. a počátku 19. stol. (J. H. A. Hanke z Hankenštejna, F. J. Schwoy, J. Rohrer a K. J. Jurende) směřují Valachy se Zálesáky či Kopaničáři, anebo je chápou jako součást Moravských Slováků, a to jako horské Slováky. K. J. Jurende delimitoval území osídlené Valachy panstvími Brumov, Vsetín, Valašské Meziříčím, Hukvaldy a zahrnul k nim obyvatele území mezi Vsetínem na severu (*Zálesáci, Zálešáci*) a Velkou n. Veličkou na jihu. Severní hranici Valašska podle něho tvořila linie mezi Bystřicí p. Hostýnem, Valašským Meziříčím, Frenštátem p. Radhoštěm a Místkem, na východě tok Ostravice a město Frýdlant p. Ondřejníkem, na jihovýchodě platila tehdejší uherská hranice a na západě linie Brumov, Vizovice a Lukov nebo Liptálské hory. Územní vymezení jsou tak ve vzájemném rozporu a nevyovídají o skutečném rozšíření, nýbrž o jedné z možností dobového vnímání Valašska a Valachů. Hranici popsal též B. Dudík: na severní straně ji vedl od Fryštáku přes Rusavu, Podhradní Lhotu, Rajnochovice, Police, Branky, Poličnou, Krásno n. Bečvou, Mštnovice, Hodslavice, Mořkov, Lichnov, Štramberk, Kopřivnici, Větrkovice, Hájov, Rychartice, Palkovice ke Kunčičkám (tedy hluboko do území, které bývá označováno na západní straně za Záhoří a na severovýchodní straně za Laško), dále pak pokračovala na jižní straně od Šanova, přes Rokytnici, Bohuslavice, Nevšova, Shradice, Kamenou (později Ostrožskou) Lhotu, Provodov, Jaroslavice, Želechovice, Hvozdnou až po Štípu a Fryšták (opět hluboko do území Zálesí, v této části později zv. luhačovské). Od mnoha podobně povrchních a amatérských pokusů dospěla delimitace Valašska ke snaze stanovit jeho rozsah podle katastrů hraničních obcí ve schematické mapce J. Válka. Některá okrajová pásma je nutno považovat za přechodná (na severozápadě podhostýnské, lipnické Záhoří a zčásti též severní svahy Veřovských vrchů). Zřetelněji se Valašsko vymezovalo západním směrem od diametrálně odlišné Hané a severozápadním směrem od poněmčeného Kravařska. Mnohem méně nápadná je hranice na severovýchodě s oblastmi, s nimiž bylo Valašsko úzce spjata ve vývoji osídlení a v utváření osobité lidové kultury právě v těch několika

stoletích, jež se stala rozhodujícími pro jeho celkový charakter: na severovýchodě jde o jižní okraj Laška (především část Frenštátska, Štrambersko a území bývalého hukvaldského panství, Frýdecko a část těšínského Slezska). Na jihozápadě a na jihu při území Hané a Moravského Slovenska tvoří přechodné pásmo část Luhačovicka, Slavičinska, Bojkovicka a snad i část pozdě osídlených Kopic, tedy o území obývané mj. Zálesáky (Salašáky), kteří od počátku 19. stol. trvale mizeli z národopisné mapy Moravy. Jedním z těchto pásem je tzv. luhačovická Zálesí, jehož název se ustálil až po vydání regionální monografie od A. Václavíka (1930), druhým pak Podřevnicko (Podřevničí), které bylo pojmenováno podle polohy na horním a středním toku říčky Dřevnice. Název je nelidový a po r. 1920 jej vnesl do vlastivědy a národopisu J. Žíla-Lipjan, který se zřejmě opíral o některá tvrzení F. Bartoše, podle něhož se obyvatelstvo bývalého panství zlínského nehlásilo k Valachům, Hanákům ani Moravským Slovákům. Nicméně později zahrnul celé toto území do oblasti Valaška na základě shodných rysů v lidovém kroji. Vyčleňování Podřevnicka jako přechodné oblasti může mít ze zřetele lokálních zájmů jisté oprávnění, ale z obecnějšího hlediska je bezdůvodné. – Valaško je národopisnou oblastí, kolem níž se vytvořilo a ve vědomí široké veřejnosti upevnilo nejvíce falešných představ. Pro odlišení od rumunského Valaška (historická země Valachia) bývá někdy označováno jako moravské Valaško (v něm. pramenech Mährische Walachei). Tvrzení až do nedávné doby rozšířené v regionální literatuře, že Valaši jsou potomky starého kmene, vyvrací rekonstrukce vývoje osídlení. Omezenosti této romantické představy si byl vědom už jeden z prvních badatelů o vzniku této oblasti, J. Válek, který tuto oblast považoval za nejednotnou a místo pojmu *rodový* kmen navrhoval užívat pro klasifikaci obyvatel nekorektní spojení *geografický* kmen. Vyslovil neprokazatelnou hypotézu o kolonizaci Valaška ukrajinským elementem z Vihorlatu na vých. Slovensku ve 13. stol. (tj. v době, kdy byly údolní oblasti moravských Beskyd prokazatelně osídleny domácími živly, některé obce byly zakládány olomouckým biskupstvím a osídlovány zemědělským obyvatelstvem ze střední Moravy a snad i ze Slezska). Z domácích zdrojů se také realizovala tzv. pasekářská kolonizace horských částí Beskyd a Javorníků v průběhu 16. stol., která doznívala ještě v 18. stol., tedy v době tzv. valašské pastevecké kolonizace. Z jejího rozsahu a míry vlivu se zpravidla odvozuje osobitost lido-

vé kultury na Valašsku. Z ní se též vyvozuje název jeho obyvatel (valach = pastevec) a celé etnografické oblasti. Již více než sto let je veden dosud neuzavřený spor historiků, filologů a etnografů o etnickém původu a charakteru obyvatelstva Valaška, jehož kořeny tkví v již překonané teorii o rumunské provenienci moravských Valachů. Vcelku je přeceňována nejen intenzita mobility jinonárodního elementu, ale též význam této historické skutečnosti, která patrně více než jednorázovou kolonizací byla dlouhodobým osídlovacím procesem se sociálně-ekonomickým pozadím. Počet přistěhovalců ze Slovenska, Polska, Ukrajiny a Rumunska byl poměrně nízký a západním směrem silně klesal; přesto se však stali nositeli a zprostředkovateli některých eminentně karpatských vlivů (zejm. pastevecké kultury), jež se nápadně uplatnily při formování Valaška jako etnografického regionu. Karpatský charakter lidové kultury na Valašsku však nelze vysvětlovat jen jako přínos pasteveckého elementu, nýbrž jako výsledek kontaminace několika činitelů, především geografických a hospodářských. Domácí (obecně karpatské) rysy lidové kultury byly na Valašsku obohaceny ještě o další (mj. jihovýchodokarpatské) prvky, které ovšem oslabeny vzdáleností a dlouhodobým procesem penetrace mohly na Moravě vytvořit už jen periferní formy pastevecké kultury. Nicméně i to stačilo k odlišení Valaška od ostatních moravských národopisných oblastí, zvláště když byla tato specifika záhy sledována a intenzivně posilována regionální vlastivědou. Valaško patří k nemnoha moravským národopisným oblastem, u kterých se dialektologové i národopisci (zčásti amatérští) ještě na počátku 21. stol. pokoušejí přesně vymezit hranice katastrů jednotlivých obcí. Dosavadní pokusy jsou na sobě v různé míře závislé a nepřinášejí přijatelné výsledky, protože většinou nepřihlížejí ke vztahům a souvislostem valašské lidové kultury k sousedním národopisným oblastem. Přesto se stanovení nářečních i kulturních hranic navzdory velkým diferencím ujal v národopisné a vlastivědné literatuře a zpětně působí na obecné povědomí o rozsahu této oblasti. Např. nejznámější pojetí J. Války (ačkoli nejméně zdůvodněné) zahrnuje 203 obcí kolem městských středisek Valašské Meziříčí, Rožnov p. Radhoštěm, Frenštát p. Radhoštěm, Štramberk, Starý Jičín a Kelč (sev. Valaško), Vsetín, Vizovice, Zlín, Valašské Klobouky a Brumov (j. Valaško). Mezi oběma částmi jsou markantní rozdíly v různých odvětvích tradiční lidové kultury. Porovnání takto přesně stanovených hranic v pojetí četných bada-

telů vede ke skepsi: jinak se jeví ve světle dialektologických šetření, jinak z hlediska historických pramenů (zvláště v otázce kolonizací a migrací) a ještě jinak ze zřetele národopisného studia rozmanitých složek lidové kultury (zejm. rozšíření a forem chovu tzv. valašského dobytka, obydlí, kroje, slovesnosti, písně). Nepřesvědčivá je delimitace Valaška na základě dnešního povědomí obyvatelstva, protože to je deformováno působením folklorního hnutí, osvěty a publicistiky, často nedostatečně poučené nebo tendenční. Valaško (hl. jeho jádro, ležící mezi Veřovskými vrchy, Radhoštskými Beskydy a Javorníky) představuje nesporně jednu z nejvýraznějších etnografických oblastí v č. zemích. Vešlo ve známost také tím, že se Valaši zčásti hlásili k reformačnímu hnutí a po jeho potlačení prosluli i účastí na protifeudálním odboji. K tomu se váže též zveličený a idealizovaný náhled na zbojnictví, které mělo prokazatelně loupeživý charakter. Jméno Valachů se už v 17. stol. běžně objevovalo v archivních dokladech, jenže z rozkolísané grafické podoby s malým nebo (podle německé grafiky) s velkým počátečním písmenem nelze bezpečně poznat, zda už v té době byli považováni (jako např. Hanáci) za zvláštní skupinu moravského lidu. Jejich věhlas později posílil umělecký i odborný zájem, který se zasloužil o cílevědomé dotváření, pěstění a popularizaci regionálních tradic.

Lit.: S*** [F. J. Schwoy]: *Topographische Schilderung des Markgraftthum Mähren I.* Prag – Leipzig 1786, s. 17; [J. N. A. Hanke z Hankenštejna]: *Bibliothek der Mährschen Staatskunde I.* Wien 1786, s. 5–6; J. Rohrer: *Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie I.* Wien 1804, s. 47–48, 69, 155–157; [K. J. Jurende]: *Die Salaschen in Mähren. Bruchstück aus den noch ungedruckten Wanderungen durch Mähren. Rožnau im July 1808.* Mährischer Wanderer 2, 1811, nepag.; J***de [K. J. Jurende]: *Grundrisse zur Ethnographie Mährens.* Moravia 1815, s. 58–59; A. Maniak: *Die mährischen Walachen.* In: Taschenbuch für die Geschichte Mährens und Schlesiens I. Brünn 1826, s. 263–281; *Karte des maehr.schles. Gouvernements etc.* von Joseph Bayer. Wien b. r.; F. Trnka: *Valaši v Moravě.* In: Společník věrný. Brno 1831, s. 79–83; A. Heinrich: *Sprache der Einwohner, Charakter, Sitten und Gebräuche.* In: G. Wolny: *Die Markgrafschaft Mähren I.* Prerauer Kreis. Brünn 1835, s. 53–55; A. Maniak: *Grundlinien zur Darstellung der mährischen Slavenstämme.* Moravia 1, 1838, s. 58–61; D. Sloboda: *Něco ze života valaského.* Týdeník 1848, s. 27–31, 65–66, 81–82, 202–203, 209–211, 218–220; [D. Sloboda]: *Valaši moravští.* In: Koleda I. Kalendář na rok

obyčejný 1851, s. 123–133; C. Kořistka: *Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen*. Wien – Olmütz 1861, s. 256; B. Dudik: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Maehren*. Brünn [1873], s. 33–48, 56–57; A. V. Šembera: *Základové dialektologie československé*. Vídeň 1864; *Mapa Země moravské. S částmi pohraničnými Slezska, Čech, Rakous i Uher*. Sest. A. V. Šembera. Vídeň [1864] 1881; F. Bartoš: *Moravské Valašsko, kraj a lid*. Osvěta 10, 1880, s. 369–386, 449–464; M. Václavěk: *Moravské Valašsko I*. Vsetín 1894; M. Václavěk: *O původu a jméně Valachů*. SMSVM 1898, č. 2, s. 9–15; K. Kadlec: *Jos. Heřm. A. Gallaše ztracený spis o Valaších v kraji Přerovském*. ČL 15, 1906, s. 161–178, 209–225, 257–277; J. Válek: *Poznámky k mapě moravského Valašska*. ČMMZ 7, 1907, s. 51–85, 220–233; 8, 1908, s. 81–118, 257–293; 9, 1909, s. 109–130, 194–211; 10, 1910, s. 133–146, 289–304; 11, 1911, s. 123–135, 228–288; M. Václavěk – M. Jahn: *Valašsko 1. Kraj a lid 2. Povaha Valachů*. In: Lidová čítanka moravská. Telč b. r. [1907], s. 405–409; F. Černý: *Moravští Valaši*. ČMM 33, 1909, s. 355–365; J. Válek: *Hranice moravského Valašska*. NVal 1, 1929–30, s. 4–9; D. Cránjalá: *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku*. Praha 1938; J. H. A. Gallaš: *Romantické povídky*. Praha 1941, s. 184, 192–193, 203–216; Z. Láznička: *Valašsko na starých mapách Moravy*. NVal 7, 1941, s. 98–107; A. Turek: *Co se dřív počítalo k Valašsku*. NVal 8, 1943, s. 128–131; A. Turek: *Dva zajímavé doklady o Valaších ze 16. století*. NVal 8, 1943, s. 183–184; J. Macůrek: *Valaši v západních Karpatech v 15.–18. století*. Ostrava 1959; D. Krandžalov: *Le problème des influences roumaines dans les Carpates du nord et l'ouest, surtout dans la région dite Valachie Morave (en Tchécoslovaquie)*. In: Sborník prací historických 2. Praha 1961, s. 143–190; J. Štika: *Význam slova valach v západních Karpatech*. SN 10, 1962, s. 396–437; D. Krandžalov: *O Valaších na Moravě a valašské kolonizaci v Karpatech*. Na okraj knihy J. Macůrka, *Valaši v západních Karpatech v 15.–18. století*. ČČH 10, 1962, s. 200–209; J. Macůrek: *Diskuse o Valaších na Moravě a valašské kolonizaci v Karpatech*. In: SPFFBU C 9, 1962, s. 171–175; D. Krandžalov: *Valaši na Moravě. Materiály, problémy metody*. Praha 1963; F. Dostál: *K původu a vývoji pozdně feudální diferenciacie venkovského lidu na Moravě do pol. 17. stol. Počátky Hanáků a Valachů*. In: Strážnice 1946–1965. Brno 1966, s. 207–247; J. Štika: *O názvu a pojmu Valašsko a Valach na Moravě mezi třicetiletou válkou a polovinou 19. století*. In: Strážnice 1946–1965. Brno 1966, s. 259–271; J. Štika: *Územní rozsah Moravského Valašska v literárních pramenech do poloviny 19. století a Válkovo vymezení hranic této oblasti*.

ZOMG 1966, č. 4/5, s. 203–206; J. Štika: *Etnografický region Moravské Valašsko, jeho vznik a vývoj*. Ostrava 1973; R. Jeřábek: *Rub a líc současných proměn lidové kultury na Valašsku*. ČMM 94, 1975, s. 97–110; R. Jeřábek: *Národopisné oblasti a skupiny na Moravě v díle Františka Bartoše*. ČMM 106, 1987, s. 240–246; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987 (1988), s. 143–149; R. Jeřábek: *České, moravské a slezské národopisné oblasti*. OM 22, 1991, č. 2, s. 58–62; R. Jeřábek: *Valašsko v dokumentární fotografii z doby Národopisné výstavy československé*. NR 1995, s. 139–156, 229–230; R. Jeřábek: *Počátky národopisu na Moravě*. *Antologie prací z let 1786–1884*. Strážnice 1997, s. 18–19, 22–23, 26, 34–43, 94–99, 138–140, 159–171, 173–177, 179–183, 193, 202, 227–231, 265–290, 309–310, 315, 319–320, 344–354, 363; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciacie*. In: SČHK, Praha 1997, s. 199–200; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 9–29; OV-VM; EAČMS IV, s. 55–58. [rj]

valašský dům, regionální dobová forma venkovské lidové usedlosti s jádrem výskytu na moravském Valašsku. Hranice jeho rozšíření se nekryjí s hranicí valašského regionu, neboť v. d. je organickou součástí západokarpatské stavební tradice, rozšířené na části vých. Moravy, v těšínském Slezsku a v přilehlé horské oblasti Slovenska. V. d. je přizemní, roubený, se sedlovou šindelovou střechou a obvykle svisle bedněnou lomenicí ve vrcholu s kabřincem a makovicí, dole s typickým před-sazeným podlomením, chránícím štítovou stěnu. U zámožnějších usedlostí, kterých však bylo na Valašsku poskrovnu, se lomenice obytného stavení a sypek (komor) ozdobně skládala (sluneční motiv) a polychromovaly. – Vedle trojdílného komorového domu se tu do poloviny 20. stol. dochoval i dvojdílný půdorys domu (jizba a síň); u sociálně nejslabších obyvatel se ze síně vstupovalo přímo do malého chléva. Charakteristickým znakem v. d. byla dýmná (častěji polodýmná) jizba, která se tu v reliktech dochovala až do počátku 20. stol. Její součástí bylo otevřené ohniště před pecí pod závěsným komínem, místo podlahy hlíněná zem a vysoko položený strop, pod nímž probíhalo několik polenic. Zástavba v řadových nebo řetězových vsích byla převážně štítová, mimo hlavní komunikace nepravidelná. Dvůr (pokud se vůbec vytvořil) se také vyznačuje nepravidelností, zvláště u pasekářských usedlostí, kde nebyl oplocen, ani jinak vyjádřen. Pravidelný ohraničený dvůr, obestavený obytným sta-

vením a hospodářskými budovami, se na Valašsku vyvinul u *fojtství*, někdy přízemních, obvykle spíše roubených patrových výstavných usedlostí (rycht), jež bývaly sídlem *fojta* a jeho úřadu. Vytvoření rozsáhlého dvora si vynutila jak potřeba bezpečnosti, tak i provoz poměrně rozsáhlého hospodářství se značným počtem kusů dobytka, párem koní a stádem ovcí. V. t. regionální dobové formy lidového domu.

Lit.: K. Chotek: *Staré typy valašského domu*. NVČ 11, 1916, s. 133–145; M. Kašík: *Štítý valašských chalup*. NVal 7, 1941, s. 158–175; V. Pražák: *Valašský dům pod Makytou*. Národopisný sborník 8, 1947, s. 189–220; 9, 1950, s. 68–161; J. Fiala: *Valašský dům lidový v Gottwaldovském kraji*. Gottwaldov 1956; A. Plessingerová: *Materiály k lidovému stavitelství v Morávce a okolí u Frydka*. NVČ 33, 1956, s. 336–364, příloha 3–17; J. Štastný: *Zemědělská usedlost na horním Vsacku v období osmdesátých let minulého století do první světové války*. ČL 44, 1957, s. 203–208; J. Vajdiš: *Das ländliche Bauwesen der Mährischen Wala-chei*. Ethnographica 3/4, 1961/62, s. 368–392; J. Vařeka: *Příspěvek ke studiu lidového domu v hraniční valašsko-slezské oblasti*. Val. 10, 1966, s. 43–49; J. Vařeka: *Poslední dům s polodýmnou jizbou na moravkoslovenském pomezí*. NA 8, 1971, s. 109–124; J. Vařeka: *Příspěvek k vývoji dvora na Moravském Valašsku*. In: Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře. Ostrava 1974, s. 19–25; J. Langer: *Co mohou prozradit lidové stavby. Lidové stavební tradice v severozápadních Karpatech a jejich kulturní funkce*. Rožnov p. Radhoštěm 1997; J. Langer – H. Bočková: *Dům v Karpatech a přilehlých oblastech*. Rožnov p. Radhoštěm 1999. [jv]

valašský kroj, tradiční lidový oděv na Valašsku. Jeho nejstarší vývojová vrstva je zachycena v popisech a ikonografických dokladech z konce 18. a počátku 19. stol. Muži nosili košili přetaženou přes dlouhé nohavice rovného střihu s jedním rozparkem po straně, které byly zhotoveny ze sukna přírodní barvy. Jako obuv sloužily *krpce*, svrchním oděvem byla *huňa* a mezi pokrývkami hlavy se nejčastěji objevuje *husárek*, válcovitá čepice s jedním nebo dvěma vyběhajícími křídly po straně, pův. zřejmě z Uher. Kromě nich se nosily klobouky se širší střechou, popř. čepice *habánovice*, zhotovené z cizopasné houby choroše (*hubáně*). Na cesty doplňovala oděv tkaná pruhovaná kabala (*sajdák*), zavěšená na rameni. Uvedený typ oděvu lze označit za karpatský, protože se s malými odchylkami vyskytoval v celých Karpatech v souvislosti s horským pastevečtvím a šířil se s tzv. valašskou kolonizací. – Střihová odlišnost některých oděvních součástí vede k rozlišování tří regionálních

typů (popř. dalších podtypů) v. k.: a) severní typ na Vsetínsku, Valašskomeziříčsku a Rožnovsku, jehož severní hranici tvoří Hodslavice, Veřovice, Mořkov a okolí Frenštátu. Mnoho společných znaků lze sledovat na území od Rožnova p. Radhoštěm po Frýdek-Místek (Laško) až k Těšínu, což svědčí o vlivu karpatské kultury i historického správního uspořádání. Směrem na západ postupuje hranice na Kelčsko a Hranicko, kde valašské prvky slábnou a kroj časně zaniká; s hanáckými elementy se mísí na podhostýnském Záhoří. V západním výběžku Valaška se v důsledku izolace uchoval dlouho původní kroj na Rusavě. Naopak výrazně odlišný byl kroj novohrozenkovský na Vsetínsku, na jehož tvářnosti se na konci 19. a počátkem 20. stol. podílel J. Országo-Vranecký začleněním cizích, nesourodých prvků. Mužský kroj severovalašského typu měl košili pravouhelného střihu podélného ponča s rovnými otevřenými rukávy, s rozparkem uprostřed hrudi a úzkým stojatým límečkem. Na límečku (*obojku*), popř. kolem rozparku a u okrajů rukávů byla vyšita křížkovým stehem modrou, řidčeji červenou a černou bavlnou, svazovala se pentlí nebo se spínala špendlíkem či perletovou *kotulou*. Nohavice se šily z plátna, ale ještě častěji z bílého nebo hnědého sukna domácí výroby, s jedním švem zvenčí nebo zevnitř; až ve 20. stol. byly opatřeny dvěma rozparky. Přestože se profesionální soukenictví na Valašku formovalo už od 15. stol., nelze mezi nejširšími vrstvami předpokládat časné rozšíření barevných suken. Přesto z popisu v. k. v archivním materiálu (1777) vyplývá, že pouze čtvrtina mužů měla bílé houněné nohavice, nepatrná část hnědé a ostatní z barevného sukna zeleného, modrého a světle modrého, které byly připevněny koženým páskem. Také u vest

(*bruncleků*) se kromě bílého a hnědého vyskytovalo zelené a světle modré sukno, zatímco červené bylo na konci 18. stol. výjimečné. Vysoké upnuté vesty byly poznamenány barokní módou. Podobně se šily krátké bílé, hnědé, modré, zelené kabátky s rukávy. V horských obcích s archaičtějším krojem se ještě udržovala huňa z hnědé, často podomácku vyrobené tkaniny, jejímž výrazným znakem byl střih ramenní části spolu s rukávy a švem v podpaždí (příčné pončo). Rozšířeným typem svrchního oděvu byla *župica* (zv. *halena*, pokud byla zhotovena z nebarveného sukna). Soukenné součástky mužského oděvu byly ozdobeny šňůrami, které kryly švy a lemy, a knoflíky; dřívky plnily jen dekorativní funkci, protože se kabáty přehazovaly přes ramena. Až do počátku 19. stol. byl rozšířen zvyk stahovat župici pásem (soukenným nebo sestaveným ze šňůr). Jeho výskyt je doložen na severu až po Hukvaldy, na jihozápad po Vizovicko. Mužské kožíšky sahaly jen pod pás, méně častý byl dlouhý kožich. Vedle nejrozšířenějších krců se používaly papuče, soukenné šněrovací boty; kožené boty jsou uvedeny pouze u desíti procent mužů (1777). Nohy chránily také plátěné onuce, do 19. stol. dochované ojedinelé, nejčastěji vlněná *kopyca* (podobná papučím bez chodidlové části). *Beranice* platily za prostou součást oděvu, sváteční byly spíše klobouky. Mladší druh kožešinové čepice představovala *aksamitka* se sametovým dýnkem a lemem z vydří kožešiny. Pletené (*vázané*) čepice se vztahují k Novému Hrozenkovu. – V ženském oděvu severního typu valašského kroje byl rozšířen *rubáč*, skládající se ze dvou částí: horního *oplečí* (*oplečka*) a spodního *okolku* (*rubáče*) a jednoho nebo dvou ramínek (*tráčky*). Rukávce příramkové střihu s rukávy po loket lemovanými kanýry (*tacle*) byly vyšity modrou nebo slámově žlutou výšivkou na stojatém obojku, přeloženém límečku, příramcích a u okrajů rukávů. Materiálem ke zhotovení přední zástěry (*fěrtochu*) a zadní zástěry (*kasánky*) pův. bylo bílé lněné plátno. Na konci 18. stol. měly ženy kasánky načerno obarvené na Rožnovsku, Meziříčsku a v přiléhající části Vsetínska. Bílé sukne přetrvávaly na Vsetínsku jako sváteční, v 19. stol. se rozšířily proužkované *kanafasky* a *vlněnky*, zatímco modrotiskové sloužily jako všední sukne. Už na konci 18. stol. se uvádějí modré zástěry, ale rozkvet modrotiskových zástěr spadá až do 19. stol. Jsou většinou potištěny oboustranně, charakteristický je zhuštěný vzor (*okolnica*) podél tří okrajů zástěry. Živůtky (*kordulky*, *fyrdky*) vykazují prvky barokní módy: okrouhlý výstřih, okraje předních dílů

jsou lemovány zelenou portou, která tvořila vpředu po obou stranách tzv. zahrádku, v níž byly umístěny ozdobné knoflíky. Spodní okraj byl vzadu ozdoben vykrojenými patkami nebo poskládanými vějířky. Na konci 18. stol. se ještě používalo na kordulky sukno přírodní barvy, ale také modré a zelené, od 1. čtvrtiny 19. stol. převládlo červené. Vzácné jsou kordulky (*kabátky*) s čtvercovým výstřihem, po okrajích lemované třemi řadami stříbrných nebo zlatých port, ušité z hedvábí či sametu (Rožnovsko, Nový Hrozenkov, Velké Karlovice). Absence ozdobných prvků v pase dokazuje, že byly pův. součástí sukní sešitých ze živůtky, podobně jako *gromrážky* z Hodslavic, Veřovic a Mořkova. K práci oblékaly ženy jupku z potištěného plátna. Svobodné dívky si ponechávaly copy spuštěné, ženy je obtáčely kolem hlavy a pokrývaly čepcem. Čepce jsou známy až z 19. stol., a to bílé síťované, mladší tylové (Rožnovsko, Vsetínsko), tmavomodré nebo černé síťované (Francova Lhota) a bílé pletené na rámu, zv. *stativky* (Zděchov). Rožnovský typ čepce se ve 2. polovině 19. stol. rozšířil na Frenštátsko, Valašskomeziříčsko a do severní části Vsetínska. Zdobila jej šitá nebo háčkováná krajka (*mřežka*), nad čelem upravená do pěti zubů (*coků*). Na j. Vsetínsku se místo čepce ujal červený tištěný šátek. Rouška (*ruška*) obdélníkového tvaru je doložena jen z Nového Hrozenkova. Šátky (*šatky*) čtvercového tvaru z bílého plátna byly uvázány pod bradou, na Rožnovsku, kde jim říkali *vyvazovačky*, též v tyle. Od 30. let 19. stol. je postupně vytlačovaly tištěné bavlněné *lipské* šátky na červeném podkladě nebo kašmírové šátky (*tibětky*), které zdomácněly hl. na Vsetínsku. Krcpe odkládaly ženy dřív než muži; zaměnily

je za soukenné střevíce (*huněnky*), kožené *jančary* a papuče. Ozdobnější byla soukenná *střívjata* s jazykem (*lypačem*), pod nímž byla uvázána stuha. Punčochy (*ubíračky*, *válenky*, *varhánky*) se skládaly ze dvou částí: v obuvi byla skryta část pletená na jehlicích, ke kolenům sahala punčocha z černého, modrého nebo hnědého sukna, zřasená za mokra do příčných záhybů. Jsou zobrazeny na většině ikonografických dokladů od konce 18. stol. a používaly se až do konce 19. stol. v kombinaci se soukennými střevíci. Ponožky (*kopýtka*) pletené na jehlicích jako doplněk ke krcům jsou doloženy v 19. stol. v Novém Hrozenkově, ve Velkých Karlovicích a na Rusavě. Ženský svrchní oděv představovaly krátké kabátky (*lajblíky*), někdy podšité kožešinou, a krátké kožíšky s dvěma záhyby vzadu na šúsku. V archaických obcích (Rusava) nosily ženy i mužskou huňu. Nákladnou oděvní součástí byla *šuba*, kožich pošíty červeným, řidčeji modrým nebo fialovým sukmem. Úlohu svrchního oblečení plnil *obrus* ze silného plátna, kterým se ženy zakrývaly i přes kožíšky; b) jižní typ valašského oděvu na Valašskokloboucku. Odlišuje se několika znaky, které jej spojují s oblastí Bílých Karpat na slovenské i moravské straně. Muži používali nohavice i haleny z bílého sukna. Jejich typ vychází ze župicového střihu, bývaly však přestřiženy v pase, popř. je jejich ramenní část střižena spolu s rukávy a přišita příčným švem v podpaždí. Bližší určení těchto kabátů ztěžuje okolnost, že se po 2. světové válce uchoval pouze jediný exemplář (kloboucké Závřší). *Brunceky* byly delší než ostatní valašské vesty, na zádech se zdobily výšivkou a šňurováním. Ve 2. polovině 19. stol. měly barvu hnědou, bílou, řidčeji zelenou, postupně převládla červenofialová (*břebíčková*). Krpce a jinou obuv vytlačovaly ve 2. polovině 19. stol. papuče, jejichž výrobou prosluly Valašské Klobouky. Z pokrývek hlavy se nejvíce rozšířil klobouk *zv. plstka* s nízkým dýnkem a širší střechou. – V ženském kroji jižního typu se příramkový střih rukávců (*zv. kožuchové*) vyvinul ve svéráznou variantu s protáhlým klínem ve směru délky rukávů a kose střiženými rukávy po zápěstí. Kromě tradiční modré a žluté výšivky se na nich v menších okrscích uplatňovaly barevné *musterky*. Tyto rukávce se (podobně jako na Veřovicu) kombinovaly se sukennými sešitými se žiwtky: byly to *leknice* (*letnice*) z bílého plátna nebo *sukňa se životem* z pruhovaného červenomodrého nebo modrobílého kanafasu. Ve 2. polovině 19. stol. se šily na Kloboucku také soukenné sukne do pasu, na všední den jednobarevné, na svátek s vytkávanými proužky a červené *pajky*.

Velké bílé šátky se vázaly přes černé síťované, barevně vyšité čepce, od konce 19. stol. přes menší červené tištěné šátky. V 19. stol. převažovaly u žen kromě papučí soukenné střevíce, k nimž se nosily bílé vlněné punčochy. Nejdéle se na tomto území udržel kroj v Nedašově, Nedašově Lhotě a Návojně na klobouckém Závřší; c) smíšený typ tradičního lidového oděvu v přechodné oblasti mezi Valašskem, Slováckem a částečně Hanou, rozšířený na Vizovicku, Bojkovicu, Luhačovicku a Zlínsku. V literatuře býval přiřazován ke Slovácku nebo Valašsku, popř. zredukován na Luhačovicko. Z rámce obecně rozšířených typů valašského nebo slováckého kroje jej vydělují některé specifické součástky a prvky, proto o něm lze hovořit o jako samostatném regionálním typu. V mužském kroji zasahoval z Uherskobrodsko na Luhačovicko příramkový střih košil s protáhlým klínem v rukávech, totožný se střihem rukávců. Karpatský typ bílých huněných nohavic postupoval až na Luhačovicko, Vizovicko a vých. Zlínsko, dokonce i na Kopanice a Hornácko, v 1. polovině 19. stol. také na Uherskobrodsko a Uherskohradištsko. Postupně byl vytlačován nohavicemi z barevného sukna; v 19. stol. bylo oblíbené světle modré sukno, které proniklo na Hornácko, Uherskobrodsko, Strážnicko, Uherskohradištsko a jeho výskyt souvisel s rozšířením

na velké části blízkého Slovenska. Toto drahé zboží bylo dostupné jen majetnějším vrstvám (odtud název *mlynářské*). U vest nenašlo světle modré sukno s výjimkou Malenovicka takové uplatnění jako u nohavic, postupně převládlo červené. Nejrozšířenějším typem svrchního kabátu byla *župica*, kterou záznamy často nazývají *slováckým kabátem* (1777), což ukazuje na jejich stříhovou příbuznost. Nejprostší župice byly zhotovovány z přírodního hnědého sukna, ojedinelé ještě na počátku 20. stol. (Luhačovicko). Do konce 19. stol. se barevnost župic ustálila tak, že pro Luhačovicko byla typická modrá a světle modrá, pro Bojkovicko modrá a černá, pro Vizovicko modrá a světle modrá, pro Malenovicko černá a pro Zlínsko modrá barva. Kabáty stejného střihu podšité kožešinou (*mentíky*, *mentlíky*) byly zhotoveny z červenofialového nebo černého sukna. Jako na Slovácku se nosily přes župice i mentíky pásy ze šňůr, stažených po částech stužkou (na Luhačovicku *zv. krakovják*). – V ženském oděvu přechodné oblasti patřily rukávce k typu příramkovému a jejich starší varianty s protáhlým klínem zasahují na Valašskokloboucku a Uherskohradištsko. Byla pro ně charakteristická výšivka žlutým hedvábím a bavlnou, která byla někdy zaměňována za barevnou. Na Bojkovicu sahají zprávy o barevném vyšívání rukávců a košil až

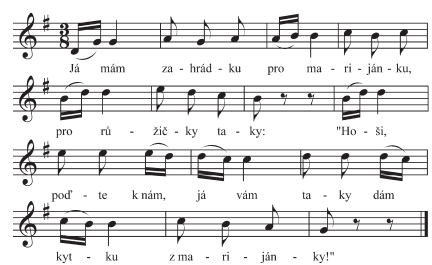
do 2. poloviny 18. stol. Výskyt rostlinné ornamentiky ve výšivce končí směrem na západ Luhačovickem. Bojkovicko, Luhačovicko, Vizovicko a Zlínsko se napojovalo na rozsáhlé území s výskytem sukní sešitých se živůtkem (*leknice*). Také na Vizovicku a Luhačovicku se v 19. stol. šily *sukně se životem* z pruhovaného plátna, na svátek z jemného mušelinového plátna. Živůtky si zachovaly stejný ráz jako na ostatním Valašsku, kromě červených se objevovaly také světle modré. Rozšíření černých čepců z Francovy Lhoty dosahovalo až na Bojkovicko a Luhačovicko. Od 1. třetiny 19. stol. převládla obliba tištěných šátek (*zv. turecké, lipské, englické*), jejichž úprava se vyvinula na Luhačovicku ve složitý úvaz, zřejmě pod vlivem Slovácka a Hané. Odtud také pochází ojedinělý doklad roušky s bílou a modrou krajkou uvázané v týle z 1. poloviny 19. stol. – Z obřadního kroje, který měl u všech tří typů společné rysy, byl nejvýznamnější oděv ženicha a nevěsty. Šlo o sváteční kroj s reprezentativními součástkami (zvl. župicí a šubou). V 19. stol. měl ženich ovázan kolem boků bílý vyšívání, později barevný tištěný *ručník*. Jinou archaickou součástí byla šerpa (*obruš*), upravená přes levé rameno a svázaná na pravém boku. Na j. Valašsku plnil podobnou roli pás z hedvábných šňůr. Ve 20. stol. se už ženich odlišoval od ostatních svatebčanů jen *vonice* na klobouku. Nevěstinu hlavu zdobila *kánka* ze stuh, zdobená perličkami a zrcadélky, na vrchu hlavy uzavřená korunkou z umělých květů a mašliček. V týle od ní visely barevné stuhy (*visák*). Úpravě vlasů pečlivě svázaných do copů a přizdobených stuhami se říkalo *hladění*. Ve 20. stol. se kánka nahrazovala kupovaným věnečkem s myrťou. Až do 20. stol. byla neodmyslitelnou součástí nevěstinského kroje úvodnice (*oděvadlo, plachta, plachetka, prověvadlo, družčenská plachta*), tj. plachta obdélníkového tvaru vyšitá podélně středem smetanovým hedvábím, pův. snad modrým. Ve 20. stol. ji nahrazovaly jednodušší plachty s vyšitými konci. Nosily se složené do obdélníků kolem ramen a vpředu se přidržovaly rukou. V úvodnici nesla matka dítě k úvodu, kmotra ke křtu; mívaly ji také ostatní účastnice obřadu, o svatbě družičky. Do svatebního kroje oblékali též zemřelé svobodné dívky i chlapce, vdanou ženu pokládali do rakve na úvodnici. Ojedinělá fotografie ze Zubří u Rožnova p. Radhoštěm z přelomu 19. a 20. stol. zobrazuje družičky o pohřbu s plachtami a nasvědčuje tomu, že bílá dříve platila za smuteční barvu. Obecně byl však smuteční oděv černý. – V průběhu 19. stol. podléhal lidový kroj na Valašsku četným změnám: do tradičního oděvu

vstupovaly řemeslné a továrně vyráběné materiály, domácí sukno ustupovalo řemeslnému barvenému suknu, převládly tištěné šátky, obrusy byly nahrazeny vlnáky. Některé součástky více podléhaly módním vlivům (např. ženské kabátky se šúskem a s rozšířenými rukávy u průramků). Výroba oděvních doplňků (klobouků, bot) se přenechávala řemeslníkům, kteří je obohacovali o nové tvary (kožešinové čepice *vydrovky* či aksamity), více se objevovaly vysoké boty. Odkládání krojů předznamenala náhrada rubáče spodní sukní a používání kalhot a vest městského střihu. Výraznou změnou v 19. a na počátku 20. stol. prošel lidový oděv na Rožnovsku, který se tak vyčlenil z rámce severovalašského typu jako samostatná varianta. Podstatným zásahem do tvárnosti kroje bylo od počátku 19. stol. zavedení tenké bavlněné tkaniny (mušelinu), umožňující vznik jemné bílé výšivky rostlinného ornamentu na rukávcích a šátcích; pronikly do ní též pozdně rokokové a empírové motivy. U mužů převládala ve 2. polovině 19. stol. župica modré a zelené barvy a charakteristický klobouk s vysokým dýnkem (*hucán*). Na proměnu rožnovského kroje působil Rožnov p. Radhoštěm, který jako centrum lázeňského života vybízel k přejímání městských prvků. Typickým jevem bylo např. zavedení ženských polovysokých šněrovacích střevců (*brinelky*) z černého sukna, vyšitých stylizovaným květinovým vzorem, k nimž se nosily ozdobně pletené nebo háčkové bílé punčochy. Zájem o pořizování krojů se snažil vyprovokovat krojový výbor Valašského roku (1925), který poskytoval subvence do výše 200 Kč pod podmínkou, že bude dodržen předepsaný rámec kroje. Tak vznikla vrstva rožnovských krojů, u mužů se zelenými župicemi, u žen s modrými brokátovými fěrtochy, s tylem na čepcích, šátcích a na výzdobě rukávců

(*grunšpic*). Čepce se zhotovovaly v Zubří, které bylo od konce 19. stol. centrem vyšivačského umění. Odkládání kroje postupovalo nerovnoměrně: na konci 19. stol. proběhlo na Kelčsku, Hranicku a na záp. Valašskomeziříčsku. V Novém Hrozenkově, Velkých Karlovicích a na Horní Bečvě nosily starší ženy kroj ještě po 2. světové válce.

Lit.: F. Bartoš: *Lid a národ I.* Velké Meziříčí 1883, s. 31–36, 164, 171–174; M. Václavěk: *Moravské Valašsko I.* Vsetín 1894, s. 27–39; J. Klvaňa: *Soupis krojů valašských na Moravě.* NVČ 11, 1916, s. 145–149; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí.* Luhačovice 1930, s. 150–188; J. Čížmář: *Valašský kroj v roce 1777.* NVal 6, 1940, s. 156–171; D. Stránská: *O typech valašských krojů.* NVal 11, 1948, s. 12–25; F. Dostál: *Zobrazení valašského lidu do roku 1848 a dílo J. H. A. Gallaše. Příspěvek k starší ikonografii Valachů.* Val. 7, 1958, s. 78–91; J. Štika: *Odtváání salašnických pastevců na Valašsku.* Lidová kultura východní Moravy 1, 1960, s. 77–86; V. Sedlářová: *Orszácký kroj v Novém Hrozenkově.* Lidová kultura východní Moravy 2, 1961, s. 10–38; E. Urbachová: *Archivní doklady o valašských krojích z roku 1836.* Lidová kultura východní Moravy 2, 1961, s. 82–93; A. Jeřábková: *Delimitace regionálních typů lidového oděvu na rozhraní Valaška a moravského Slovenska.* Slov. 10/11, 1968–69, s. 5–26; A. Jeřábková – R. Jeřábek: *Tři příspěvky k ikonografickému studiu lidových krojů.* ČL 56, 1969, s. 317–324; E. Urbachová: *Lidový kroj na Vsetínsku.* Vsetín 1980, 2004; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů II. Přerovský kraj.* ČMMZ 70, 1985, s. 253–268. [aj]

valčík, česká sousedská, šupák, šoupák – párový lidový a společenský tanec třídobého metra. Patří do kategorie kolových tanců s typizovaným krokem. Základní taneční motiv v. spočíval v jednom delším výkročném kroku, za nímž následoval přísun druhé nohy s přešlapem a posunem po směru otáčení.

Tanec valčík. Skalka (Chrudimsko), Zemánek 1912, s. 501

Provedení kroku bylo houpavé a lišilo se podle zvyklostí regionů. Nejznámější variantou v Čechách byl tzv. vídeňský valčík živého tempa. Jeho taneční provedení spočívalo v přísunu volné nohy ke stejné noze s výraz-

ným vyhoupnutím na obou špičkách a spuštěním nohou na paty, takže se v jednom okamžiku tančilo na místě. Oproti předcházející řadě kráčivých a pochodových tanců s řadami a pádáním se stal v. světově oblíbeným společenským tancem všech vrstev obyvatelstva pro možnost otáčení v tanci kolem osy páru a zároveň po kruhu. Umožňoval tak smyslový zážitek v těsnějším držení páru, umělé aranžování tance bylo nahrazeno individuálním projevem. Rozšíření v. v Čechách již před 1. polovinou 19. stol. bylo spjato s rozvojem taneční hudby českých i německých skladatelů, kteří se inspirovali obdobným žánrem tanců, jakými byly štajryše a lendlery. Hlavní taneční motiv v., tj. otáčení dvojice kolem společné osy, bylo pův. zvané *das Walzen* a bylo vlastní i lendleru. O tomto vývojovém stadiu existují doklady ve statistických a topografických spisech, které uvádějí zákazy v. jako tance zběsilého a zdraví škodlivého. Odsuzují jej také např. církevní misijní zprávy z Čech, obsažené v dekretch Marie Terezie (1758). Mnoho pozornosti je věnováno popisu *walzen* v *Beobachtungen* (1787), kde je popisován pražský způsob *walzen* jako kultivovaný tanec s kvalitním hudebním doprovodem. Starého obecného názvu *das Walzen* užívá také pasáž vídeňské frašky *Bernardon* (1754) od J. Kurze, hrané také v Praze. Tzv. sladké pohupování na vlnách valčíku přetrvalo v městských i vesnických zábavách do 20. stol. Velkou úlohu měl v. také jako dohra, již se tanec prodlužoval do žádoucí míry. V zápisech sbírek lidových písní a tanců byly názvem v. označovány taneční motivy v 3/4 taktu, zvl. v popisech tanců s proměnlivým taktem. V. se objevuje též pod názvem válený minet v 6. dílu sbírky Č. Holase *České národní písně a tance* (1910).

Lit.: J. Kurz: *Bernardon auf die Gelsen-Insel oder Spatzerei-Zauberei*. Wien 1754; *Beobachtungen in und über Prag von einem reisenden Ausländer*. Prag 1787, s. 73; J. A. Rieger: *Materialien zur alten und neueren Statistik von Böhmen III*. B. m. 1787, s. 501–506; F. X. Böhme: *Geschichte des Tanzes in Deutschland*. Leipzig 1886, s. 198; Č. Holas: *České národní písně a tance VI*. Praha 1910, č. 280; J. Neruda: *České národní tance*. Praha 1946, s. 9–10, 3. vyd.; Z. Nejedlý: *Bedřich Smetana IV*. Praha 1951, s. 335–466; J. Michal: *Písně a tance z Hradecka*. Hradec Králové 1959, s. 153; Č. Zíbrt: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1895, 2. vyd. 1960. [hl]

Valentin (3. stol.), biskup z Terni, mučedník, světec (14. 2.). V legendě i v ikonografii bývá často zaměňován s jinými dvěma světci téhož jména. Je ochráncem proti moru, padoucnici, patronem mládeže, cestujících, veslařů a včelařů. Tradice V. jako přímlyvce za dobrý sňatek nesouvisí

s legendami, ale sahá patrně do antického Říma, kde byl 14. 2. slaven svátek bohyně Junony, ochránkyň manželství a rodiny. V. je zobrazován se zmrzačeným chlapcem epileptikem, kterého údajně uzdravil, a s mečem, kterým byl prý štat. V Čechách je kult sv. V. doložen od 14. stol. P. Chelčický odsuzuje důvěru ve schopnost světců pomáhat od nemocí a jmenuje také V., který údajně vládne *padúcí nemocí* (epilepsií). Ve starých lékařských knihách je padoucnice zvána nemocí sv. Valentina. Lze předpokládat, že souvislost mezi světcem a chorobou vznikla na základě podobnosti jména V. s něm. *fallen* (padati). Svátek sv. V. byl místy považován za nešťastný den. V č. zemích se na V. neměly nasazovat kvočny na vejce (kuřata by byla slepá nebo by brzo zašla); hřmění na V. signalizovalo smrt mnoha lidí, zejm. bohatých; *valentinská zima* znamenala tuhou, na sních bohatou zimu. Tomu odpovídá i pranostika *na svatého Valentina zamrzne i kolo mlýna*. Jiná pranostika, podle níž *svatý Valentýnek je jara tatínek*, však předchází odporuje. S názorem, že o V. začíná jaro, souvisí také představa, že toho dne se odbyvají ptačí svatby. Valentin, Valentýn, Valentina i Valentýna byla v č. zemích dříve velmi frekventovaná osobní jména, ve 20. stol. se však již téměř neužívala. V sev. Francii, Belgii a jiných zemích záp. Evropy, ale především v Anglii a Americe je *St. Valentine Day* velkým svátkem zamilovaných a milujících vůbec. Obdarovávají se květinami a překvapují se vzájemně drobnými i nákladnějšími dárky (nejčastěji bonboniériami ve tvaru srdce), posílají si milostná vyznání a vzkazy, ale hl. ozdobná blahopřání, tzv. valentinky, valentinské pozdravy (*Valentine Greetings*), se srdci, květinami, holubicemi a jinými symboly lásky, doprovázenými verši nebo nápisem. Vzájemně se jimi překvapují spolužáci, přátelé, příbuzní, dostávají je vdané ženy, rodiče, handicapované děti, ale nejvíce mladé svobodné dívky. Pošta dokonce vychází tomuto obyčeji vstříc tím, že zavádí mimořádné tarify, užívá příležitostných razítek či poštovních známek s valentinskými náměty. Francouzské město Saint Valentin každoročně razítkuje dopisy a lístky razítky s obrázkem, datem a nápisem *Saint Valentin, France, Fête des Amoureux*. Široký je výběr tištěných blahopřání, od nostalgických viktoriánských motivů po současně pojaté karikatury, od kyčlů vyhovujících vkusu širokých vrstev po umělecky pojaté valentinské pozdravy. Jak tento zvyk vznikl, nevysvětluje žádná z legend vztahujících se k V. Traduje se vyprávění o dobrém mnichu Valentinovi, který žil se všemi lidmi v lásce a každé dívce nebo mládenci, jdou-

cím podél kláštera, podal přes zeď květinu. Podle jiné tradice se zvyk váže k posledním slovům mučedníka V. k laskavé žalářníkově dceři, již podal dárek: *Od tvého Valentina*. V řadě krajů se dlouho udržovala tradice, podle níž na V. připadají ptačí svatby, a tedy probuzení jarních milostných citů (i u lidí). Určitou souvislost lze připsat i zcela mimořádné oblibě jedné z nejpobulárnějších hvězd amerického filmu Valentina Rodolpha (1895–1926). Pravděpodobně se však zvyk vyvinul z milostných věštek, které se v anglosaských zemích vztahovaly k V. podobně jako v č. zemích k svátku sv. Ondřeje, Tomáše a Jana Křtitele. V Anglii sahá tradice anonymních valentinských psaníček snoubencům do 2. poloviny, spíše však do poslední čtvrtiny 19. stol. Největší rozkvět tohoto obyčeje spadá do doby královny Viktorie (1837–1901). Také v Americe je svátek sv. V. velmi populární. Výrobci a obchod se každoročně předstihují novými vynalézavými nápady na dárky milované osobě. V Evropě se reklamy na tyto výrobky začaly prosazovat nejprve po 2. světové válce ve Francii a Belgii, 1948 pak ve francouzském Švýcarsku, 1949 v jeho německé části a od r. 1950 v Německu a Rakousku, kde se tzv. valentinská slavnost stala od r. 1967 tradicí. V těchto zemích však dosud zdaleka nezapustila kořeny tolik jako v Anglii, Spojených státech a ve Francii. O její zdomácnění se spíše snaží květináři, výrobci sladkostí a dárků. Do č. zemí tento zvyk přišel teprve po r. 1989. Dříve se zamilovaní obdarovávali ke jmeninám a významným výročním dnům (Velikonoce, pouť), postupně přibýly narozeniny, Mikuláš, Vánoce, později i MDŽ. O valentinském dnu jako o svátku zamilovaných začala informovat média a propagace tohoto obyčeje každoročně roste (reklama na květiny a bonbony, tištěné gratulace, využití v rozhlasových a televizních pořadech pro mládež).

Lit.: *Liebe und Heirat. Aspekte des Volkslebens in Europa*. Liège 1975. [ap]

valcha viz velikonoční obřadní idiofony

valcha 1. dřevěné prkno s hustými příčnými vrubky na jedné straně, které se používalo k plstění (valchování) punčoch. Bylo užší a delší než podobné nářadí užívané v 1. polovině 20. stol. k praní prádla. V. se postavila do horké mýdlové vody ve vysoké nádobě (putně, škopku) a punčochy se na ní praly za častého přilévání horké vody. Proces trval asi půl hodiny. Tento typ v. byl na moravsko-slovenském pomezí v okolí Starého Hrozenkova a Horní Súče funkční do poloviny 20. stol.; 2. dvojdílné zařízení

k valchování vlněných punčoch. Skládalo se z koryta, vydlabaného z mohutného špalku, kde do příčného ozubení ve dně zapadala horní část, pohyblivý příčně vrubovaný klát. Koryto stálo na čtyřech nohách, na horní ploše byly zapuštěny dva kolíky jako rukojeti k ovládní kolébatého pohybu. V. sloužila k valchování vlněných punčoch ve vřelé vodě s louhem. Punčochy se vahou a pohybem horního klátu a působením horkého roztoku plstily. Tyto valchy byly známy na Šumavě a Českomoravské vrchovině. Ve vých. Čechách se punčochářské valchy poháněly šlapáním dvou osob; 3. stroj na zplstování vlněné tkaniny při výrobě sukna pomocí mechanického tlaku a spařování vřelou vodou. Název označuje i stavbu, v níž byl stroj uložen. Konstrukce strojní v. byla: a) stoupová (vertikální, holandská); b) páková (německá); c) kliková; d) cylindrová. V řemeslnických dílnách se k pohonu v. používalo vodní síly (v záp. Evropě i větrné a zvířecí), v průmyslových podnicích od 30. let 19. stol. byl využit parní stroj (poprvé v Brně) a později i jiná energie (ve 20. stol. elektrická). – V. je v č. zemích známa od 13. stol. ve městech, v nichž působily soukenické cechy, v 17. a 18. stol. také v místech panských dvorů, kde pracovaly v režii vrchnosti. V rámci kolonizačního práva je někde stavěli a provozovali i lokátoři obcí (fojtové, od 15.–17. stol. dědiční rychtáři), od nichž se postupně dostávaly do soukromého vlastnictví mlynářů (stavěly se zpravidla u mlýnů a pil). V 18. a 19. stol. se od cechovní a manufakturní tradice (s vyspělejší

technologí) oddělila lidová řemeslnická a domácí výroba s nejjednoduššími pracovními postupy. V karpatských regionech vznikla silná tradice domácího zhotovování sukna ve valchách na huně valašské, jejichž produkce nesměla přijít na městské trhy, ovládané cechy. Valchy používaly i soukenické manufaktury v 18. a na začátku 19. stol., a to jejich modernější typy, které se uplatnily v průmyslových podnicích. Cechovní soukenictví zkvětal v 16.–18. stol. v Liberci, Klatovech, Humpolci, Jihlavě, Brně, Novém Jičíně, Příboře, Brušperku, Meziříčí n. Bečvou a Místku, zejm. díky kvalitní práci valchářů, a pronikalo i na zahraniční trhy. – Na českém venkově se nejčastěji používaly valchy pákové v dřevěném provedení (poslední dochované jsou ve *Valašském muzeu v přírodě* v Rožnově p. Radhoštěm z Velkých Karlovic a v *Muzeu vesnice jiho-východní Moravy* ve Strážnici z Javorníka). Na jednoramenné páce (*bič, citra*) je nasazeno kladivo (*stupa, blava*) s ozubenou plochou jeho vnitřního zkosení, které se volným pádem pohybuje po obvodu kruhové výseče a zapadá do otvoru (*huňku*), vydlabaného v objemném horizontálně položeném kusu kmene obvykle topolového dřeva (*kláda*). Kladivo má na vnější straně upevněn silný kolík (*palec, ručka*), kterým je nadzvedáváno pomocí proti němu se otáčejícího trámku (*kříže*) prostupujícího středem hřídele (*valu*), na jejímž vnějším konci je upevněno hnací vodní kolo. To mívalo menší průměr než u mlýnů (nejčastěji

200 cm), aby bylo dosaženo otáček vhodných pro plynulou práci stroje (30–40 za minutu silou 2 HP). Do jednoho huňku obvykle zapadala střídavě dvě kladiva, jejichž pohyb byl vymezen vodícími deskami, kříže valu pro každé z dvojice kladiv byly nasazeny kolmo k sobě. V průběhu jedné otáčky valu bylo tedy každé kladivo dvakrát vyzdviženo do pracovní polohy. Měla-li valcha více dvojic, jejich kříže měly takovou polohu, aby mechanická námaha valu a pracovní moment jednotlivých kladiv byl rovnoměrně rozložen. Val a rovnoběžně s ním uložená kláda pak musely být úměrně dlouhé vzhledem k počtu huňků. Každý huňk (tedy i každá dvojice kladiv) měla obvykle jinou velikost, protože cechy produkovaly různé délky *kusů* (většinou kolem 11 m délky a 220 cm šířky). Kvůli silnému tření na koncích křížů se na tato místa přitloukaly obklady z tvrdého dřeva (*papuče*), které se po opotřebenosti snadno vyměnily. Druhá namáhaná strana se obvykle neobkládala, protože výměna palců byla snadnější. Všechny spoje byly upevněny dřevěnými klíny. Páky bývaly upevněny na čepch mezi trámky sevřenými horizontálními trámy probíhajícími pod stropem nebo mezi tam upevněnými samorosty (*káčery*) a pracovní poloha bičů bývala šikmá, směrem ke kladivu se snižovala. – V blízkosti stroje v budově v. bylo topeniště pro ohřívání vody (nejčastěji kotel zazděný v kamnech) a soustava často dřevěných žlábků či trubek (*ryntlštok, vasrkumšt*), jimiž se přivádí v malém množství studená voda z náhonu (*lamfeštu*) nebo teplá voda z kotle do huňků a do zhlaví čepu a na jeho ložiska pro zmírnění třecích účinků. V budově býval i prostor na ukládání, natahování a skládání sukna (*rychtovna*), k objektu přiléhala kůlna na dřevo. – Řídíká a měkká vlněná tkanina (4/3 nitě na 1 cm²) se valchováním srazila přibližně o třetinu na délku, asi o desetinu až šestinu na šířku. Dokončení procesu se zkoušelo hmatem, tj. tlakem na sukno mezi prsty (nehty se nesměly dotýkat). V první fázi odmašťování (vlna se pro jemnější předění kropila olejem) se tkanina složená v huňku přelila horkou vodou s roztokem louhu, později mýdla. Cechovní řemeslníci používali moče, která mastnotu uvolňovala, a bentonitové hlínky, která ji absorbovala. Za tím účelem se kusy tkaniny speciálně skládaly a sešivaly. Po odmaštění valchař (*váleč*) tkaninu vyňal, posoudil rovnoměrnost srážení a podle toho ji natahoval přes vodorovný trám nebo stůl a srážení dále reguloval způsobem skládání. Při dalším ubíjení v huňku se tkanina spařovala a nakonec v chladné vodě propírala. Po celou

dobu procesu bylo nutné polévání vodou a pravidelné otáčení v huňku, což zajišťovalo ozubení kladiv. Valchař musel být ve sluchovém kontaktu se strojem a při každé nepravidelnosti rytmu stroj zastavil, tkaničnu vytahoval, znovu natahoval a překládal. V pákových valchách se běžně vyrábělo sukno hrubé (*huňa*) a jen zkušenější mistři dosahovali kvalitnějšího sukna středního. Podle materiálu tkaniny (tvrdosti příze) proces trval 16–24 hodin. – Kliková v., strojírensky vyráběná od konce 18. stol., převáděla pohyb rotační na šlapací při stejném profilu kladiva a huňku. Síla byla převáděna na stroj transmisí, zvyšovala se rychlost práce a zkracoval proces valchování na polovinu až třetinu. 1833 J. Dyer v Anglii zavedl typ cylindrové v. založené na rychlejší protahování nekonečného pásu sešitého kusu tkaniny vodními lázněmi mezi válci pod tlakem, což opět zkrátilo celý proces. Na obou strojích se dosahovalo větší rovnoměrnosti srážení, a proto na nich bylo možno vyrábět jemné druhy sukna. – Kromě valch soukenických se používalo nejjednodušších valch stoupových a pákových jako ždímaček v plátenictví při běličských postupech (Týra na Těšínsku, Rožnov p. Radhoštěm) a v jirchářství při vydělávání kůží do jemnější kvality (Polička). Ve 20. stol. se strojírensky vyráběné soukenické valchy dostávaly z průmyslových podniků do dílen vesnických řemeslníků, kde byly funkční asi do poloviny 20. stol. (Husinec, Nový Hrozenkov a Prostřední Bečva na Valašsku, Borač na Tišnovsku, kde se valchovaly i jemné vlněné šátky). – Vířivý typ v. na studenou vodu se v č. zemích nepoužíval. Nejbližší vířivé valchy bývaly na Slovensku a známý jsou zejm. z Balkánu.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách ve XIV. a v XV. století*. Praha 1906; J. Staňková: *Poznámky k papučářství v Súčanské dolině*. SN 2, 1954, s. 45–64; J. Langer: *Dvě tradice valchářství na východní Moravě*. In: Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře. Ostrava 1974, s. 91–130. J. Staňková: *Lidové pletení v českých zemích*. Praha 1975; J. Langer: *Stroje v lidové kultuře I (stoupa, valcha, hamr)*. MVP 15, 1977, s. 11–20; LA, s. 243; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989; L. Štěpán: *Lidové stavitelství ve stavebních plánech a mapách východočeských archivů I*. Pardubice 1990, s. 61, 64–65; L. Štěpán – M. Krivanová: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha 2000. [jst + jlg]

válka, organizovaný ozbrojený konflikt mezi dvěma skupinami lidí, časově většinou omezený dosažením nějakého konkrétního cíle jednou či druhou válčící

stranou. Přeneseně také boj vedený nevojenskými prostředky (hospodářská v.). – V. je zároveň jedním ze způsobů kulturního kontaktu mezi lidskými skupinami, při němž v některých oblastech obou zúčastněných kulturních systémů dochází k rychlé výměně informací (akulturací, přejímáním). Kontakt mezi vojskem a civilním obyvatelstvem při válečných taženích patřil k významným formám poznávání a kontaminace kultur ve starověku i středověku. Mezi systémy, které jsou po delší časový úsek v opakovaném válečném konfliktu, dochází pravidelně ke vzájemnému ovlivňování a výměně kulturních jevů (např. kulturní kontakty mezi zeměmi rakouské a turecké říše). V. je možno chápat i jako způsob řešení konfliktů uvnitř skupiny, která ji vyvolává, či jako řešení ekonomického zajištění skupiny. – V rodových společnostech byly vyhlazovací války výjimkou a podobně jako v industriálních společnostech byly podmíněny především ekonomickými důvody (potřeba získat loviště, zemědělskou půdu). V. lze v konkrétních případech spojit také s genocidou a násilnou asimilací příslušníků jiné kulturní skupiny. Dobyty nových území malými skupinami válečníků mohlo vést i k tzv. etnickému převrstvení, při němž se vítězové stali vládnoucí třídou (vrstvou) a poražení poddanými. Z tohoto hlediska je v. jedním z katalyzátorů sociální stratifikace. – Způsoby vedení v. se v různých kulturách a dobách výrazně lišily, každá kultura však měla vypracované fázování války (způsoby zahájení, vedení i ukončení boje) a organizaci vlastního života skupiny v době konfliktu. Výrazně se lišil způsob válčení v rodových (předstátních) a ve státních společnostech. V novodobém válčnictví je boj muže proti muži stále častěji nahrazován válčením na dálku s použitím vojenské techniky. V. t. vojna.

Lit.: P. Bohannon (ed.): *Law and Warfare. Studies in the Anthropology of Conflict*. New York 1967; A. van Gennep: *Přechodové rituály*. Praha 1997, s. 22–45. [jkt]

Valpuržina noc viz Filip a Jakub

vandr, cesta tovaryšů na zkušenou. Zprávy o v. tovaryšů jsou známy již od 15. stol. Po vyučení si tovaryš sbalil *pingl* (pokrývku, rezervní prádlo, event. boty), vyžádal si od cechu potvrzení o vyučení a vandrovní knížku a vydal se na zkušenou. Podle toho, kde se vyučil, vedla jeho cesta postupně od nejbližšího města dále, často i za hranice země. Délka v. se podle druhu řemesla pohybovala od jednoho roku do čtyř let.

Tovaryši některých výjimečných řemesel (hodináři, specializovaní kovofemeslníci) na v. nesměli, aby se uchoválo tajemství řemeslné techniky. Jistotou tovaryšů na v. bylo přijetí v tovaryšském šenku a nocleh v herberku. Příchozí tovaryš byl přivítán, tovaryšský cech mu pomohl opatřit práci (mistři oznamovali v šenku na černé tabuli potřebu tovaryšů). Když nebyla práce v místě, doporučili tovaryše do jiného města. Jakmile se mistr s tovaryšem dohodl na podmínkách práce, vypili si spolu *litkup* a na nejbližší schůzi tovaryšské organizace byl vandrující tovaryš přijat *ve slavnostním šenku*. Sám složil do pokladnice určitý peníz *přivandrovního*. Při ukončení práce u mistra dal před odchodem tovaryš do pokladnice *výšenk* a následovalo pohoštění. Cesty tovaryšů vedly podle druhu řemesla tam, kde se mohl něčemu přiučit, poznat nové techniky, nástroje a módu. Proto byla cílem mnohých tovaryšů Praha, Vídeň, u některých řemesel i Krakov. Mezi tovaryši různých národností panovala solidárnost. Často cestovalo několik tovaryšů různých řemesel pohromadě. Vandry skončily se zánikem cechů, poznávací cesty řemeslníků trvaly do konce 19. století.

Lit.: A. Majer: *Řemeslník český. Rozjímání pro učedníka, tovaryše i mistra*. Praha 1863; V. Kadeřábek: *Cestami vzpomínek. První tovaryšská léta*. Praha 1907; A. Branald: *Vandrovali vandrovníci*. Praha 1956; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 145–149. [osk]

Vánoce 1. křesťanský svátek historicky nedoloženého data narození Ježíše Krista; **2.** širší okruh svátečních a všedních dní následujících po Štědrém večeru, který představuje vyvrcholení zimního cyklu výročních obyčejů; **3.** zastaralé lidové označení pro volno provázející změnu služby či pracovního místa bez ohledu na roční období. – Křesťanská náplň vánočních svátků, jejichž počátky spadají do 2. čtvrtiny 4. stol. a které navazují na předkřesťanské oslavy zimního slunovratu i římské antické slavnosti, se vytvořila až po vzniku velikonocního okruhu a pod jeho vlivem. Po vzoru Velikonoc předchází V. přípravné postní období (advent) a jako jedinému církevnímu svátku jim vedle Velikonoc přísluší vigilie (Štědrý den) a oktáv. Svátky několika svatých v bezprostřední návaznosti na V. obsahují již nejstarší liturgické kalendáře; podle středověkých výkladů tvoří tito světcí čestnou Kristovu družinu (*Comites Christi*) a představují je Štěpán (26. 12.), Jan Evangelista (27. 12.) a Mláďátka betlémská (28. 12.). Na rozdíl od Velikonoc, jejichž

termín je pohyblivý v důsledku vazby na neděli po prvním jarním úplňku, se V. pojí k pevnému kalendářnímu datu (25. 12.). Po vzoru padesátidenních velikonočních oslav končilo celé vánoční období do Druhého vatikánského koncilu 2. únorem, čtyřicátým dnem po Božím hodě vánočním (svátek Uvedení Páně do chrámu, Hromnice). Podle platného církevního kalendáře trval vánoční okruh na konci 20. stol. do svátku Křtu Páně v neděli po Zjevení Páně. Boží hod vánoční a Nový rok patří mezi zasvěcené slavnosti, kdy mají věřící odpočívat jako v neděli; svátek Uvedení Páně do chrámu a Zvěstování Panně Marii (25. 3.), jež se svým ideovým obsahem vztahuje k V., jsou chápány jako vánoční svátky mimo vlastní vánoční okruh. Občanský kalendář zahrnuje pod V. tři po sobě jdoucí dny: Štědrý den, Boží hod vánoční a svátek sv. Štěpána. V lidovém prostředí mělo sváteční charakter až pět po sobě jdoucích dní od Štědrého dne do Mládětek betlémských; během nich se rodina zdržovala obvyklých pracovních činností, např. předení (až do 29. 12., což dokládá i lidové označení tohoto dne *Přádátka*). Ze zbylých dní vánočního okruhu se v lidové duchovní kultuře zvl. odrazily Nový rok, Zjevení Páně, méně často sv. Silvestra (31. 12.). – V tradiční lidové kultuře se vyznačovalo období vánočních svátků mezi Štědrým dnem a Zjevením Páně (*dvanať nocí*) spojením a prolínáním vánočních a novoročních obřadů, obyčejů i zvyků. Opakování některých z nich, a to již od svátku sv. Ondřeje (30. 11.) až do prvních dnů nového roku, nasvědčuje tomu, že v obyčejovém kalendáři dlouho přežívalo širší pojetí období zimního novoročí,

nadvlády tmy před zimním slunovratem (něm. *Losnächte, Rauhnächte*, drsné noci) a následného postupného prodlužování dne. Dokládá však i vliv liturgického členění roku na lidovou kulturu, tedy církevního vymezení vánočního okruhu od počátku přípravného adventu až do Zjevení Páně, resp. do Hromnic (oba svátky byly v minulosti např. termínem odstrojení ozdobených vánočních stromků, druhý z nich figuroval mj. jako den úklidu betlému). – Struktura lidových vánočních obyčejů, zvyků a obřadů je velmi složitá a prolíná se v ní vrstva předkřesťanských obřadů, jejichž náplň, forma, funkce, popř. interpretace mnohdy doznala pod vlivem křesťanství řady změn. K předkřesťanským východiskům evropských vánočních oslav patří slavnosti antického Říma, zejm. římský svátek *neppuremo-žitelného boha Slunce* (25. 12.) a *saturnálie* (od 17. do 24. 12.), jež doprovázelo veselí, hodování i vzájemné obdarovávání. Ve středoevropském teritoriu bylo archaické vánoční a novoroční zvykosloví ovlivněno zvl. klimatickými a přírodními podmínkami. Převaha tmy nad světlem, noci nad dnem, jež je v době zimního slunovratu (astronomicky kolem 22. 12.) nejvýraznější, i nejhladnější roční perioda vyvolávala v lidech pocity existenčního ohrožení, projevující se démonickou personifikací zimy, obavami ze zesílené moci škodlivých sil a démonů a úsilím čelit nepříznivým přírodním podmínkám i domnělému nebezpečí. Do období V. (zejm. k *osudovým dnům* 24.–26. 12., 1. 1. a 6. 1.) se proto soustředila řada magických praktik, které měly ochránit člověka a jeho majetek, a které jsou z území č. zemí hojně doloženy ještě z konce

19. a 1. poloviny 20. stol. K apotropajním praktikám patřily především nejrůznější hlukové projevy k probuzení budoucí úrody, jako byla střelba, práskání bičí, zvonění, řinčení řetězy. Byly prováděny zvl. na Štědrý večer a Nový rok a také jako součást vánočních obchůzek a dalších zvyků (*betlémských ovčíček*). Jejich interpretace a zdůvodnění často doznaly změn pod vlivem křesťanské náplně svátků (štědrovečerní hlučení bylo nazýváno *vítáním, oslavou Ježíška, střelbou na slávu Boží*). Ochrannou funkci a magicko-prosperitní aspekt mělo i obřadní obcházení či obkružování obvodu hospodářství, zákaz půjčování věcí z hospodářství v osudové dny, pokládání ostrých či těžko počítatelných předmětů na prahy chlévů, obřadní vykuřování a vykrápění domácností či psaní iniciál a ochranných znamení (Zjevení Páně). Rovněž tato skupina zvyků byla následně silně ovlivněna křesťanskou liturgií, symbolikou svěcené vody a vonného dýmu kadidla; vykuřování, vykrápění i psaní tříkrálových iniciál se pak na dlouhou dobu stalo neoddělitelnou složkou vánočních koled duchovních. V důsledku redukce starších představ démonů a škodlivých sil, které v povědomí nositelů tradiční kultury obvykle nahradily *čarodějnice*, snažící se poškodit prosperitu cizího hospodářství, zabraňovali domácí cizím ženám vstupovat ve zmiňované dny do hospodářských i obytných prostor usedlostí (popř. na dvůr) a snažili se je rozpoznat mezi lidmi ze sousedství (např. o půlnoční mši na Boží hod vánoční usednutím na stoličku zhotovenou z devatera dřeva ode dne sv. Lucie nebo sv. Barbory, pohledem přes rozkvetlou větevku *barborky* či otvorem po suku v prkně z rakve). – Postupnému prodlužování dne odpovídalo i kalendářní ukončení starého a počátek nového roku (*zimní novoročí*), které se pokládaly za údobí, kdy bylo možné nejrůznějšími magickými praktikami pozitivně ovlivnit průběh celého nadcházejícího období. Obřady a zvyklosti agrárního charakteru byly zaměřeny na výsledek polnohospodářských prací, velikost a kvalitu úrody i na dosažení zdaru v dalších činnostech (chovu domácích zvířat), zdraví lidí a jejich příznivého osudu. Soustřeďovaly se především k již zmíněným osudovým dnům (nebo jejich předvečerům), k nimž se pojily představy vlastního časového zlomu (v důsledku kalendářních posunů i liturgického významu svátků vánočního okruhu k nim patřil především Štědrý večer a Boží hod vánoční, silvestrovský večer a Nový rok, svátek Zjevení Páně spolu s jeho předvečerem). V souvislosti s okruhem představ magie dobrého počátku (magie prvního dne) se v tradiční duchovní kultuře

vyskytovala celá řada doporučených i tabuizovaných aktivit, jež mohly, ať ve své symbolické, či doslovné podobě, ovlivnit chod hospodářství. Velký význam, jaký byl v této souvislosti přičítán zejm. dobré náladě, veselí i smíchu, se mj. odrazil v maskovaných průvodech nevázaného charakteru či ve středověkých *svátcích bláznů*. Magicko-prosperitní funkci měla rovněž hojnost stravy v předvečer Božího hodů, Nového roku a Zjevení Páně (*tučné, obžerné* večere), vánoční a novoroční dary i kolední obchůzky vykonávané dospělými i dětmi, maskovanými i nemaskovanými lidmi z různých sociálních vrstev, provázené tanci, zpěvy a především přáním zduaru a štěstí v novém roce i nezbytnou odměnou koledníků (*koleda*). Magicko-prosperitní prvek byl neoddelitelnou součástí věštebných praktik, které měly nejen předpovídat osudy lidí i průběh celého následujícího roku, ale pokud možno odvrátit vše zlé (při výběru druhů osiva a velikostí jimi oseté plochy se rolníci řídili mj. pranostikami a z nich vycházejícími předpověďmi počasí i výsledky věštebných praktik zaměřených na poznání velikosti úrody). Prosperitu všech složek ekonomického provozu hospodářství (úroda polních plodin a rostlin, ovoce, chov dobytka, drůbeže, včel) se snažili hospodáři, hospodyně i čeledi zabezpečit různými magickými úkony (obřadním krmením domácích zvířat na Štědrý večer, Boží hod vánoční, sv. Štěpána a Nový rok). Některé z těchto praktik se do vánočního období přesunuly z údobí počátku nového vegetačního období (*jamího novoročí*), které v agrárních kulturách představovalo logický začátek celého roku. Zvláště markantní je tento posun např. u koupelí a umývání se v tekoucích vodách řek a po-

toků (zvl. na Boží hod vánoční, sv. Štěpána a Nový rok), které měly zajistit zdraví lidí v nadcházejícím roce a pro něž jsou o V. naprosto nevhodné klimatické podmínky, či u symbolických nápodob orby. Rezidua obou vzájemně spjatých a doplňujících se složek (apotropajní i magicko-prosperitní) jsou pozorovatelná hluboko do 20. stol. Do dalších obyčejů se promítl kult mrtvých, např. v podobě očekávání návštěvy duší zemřelých předků či v představách, že se o Štědrém večeru dočasně stýkají světy mrtvých, živých a ještě nenarozených lidí. – Velmi významné bylo obohacení o zvyky a obyčeje, které vycházejí z křesťanství, jeho učení, obřadů a legend, ze svátečních bohoslužeb (trojích mší svatých o Božím hodě), jejich doprovodných liturgických úkonů a hudebních projevů, vánočních procesí apod. Církevní zvyk výtvarného znázorňování výjevu zrození Ježíše Krista prostřednictvím živých jeslí (betlém), který je v prostorách chrámů dokládán od 8. stol., ovlivnil i podobu vánočních her, provozovaných v období středověku v kostelech a poté v podobě vánočních mysterií v městském i agrárním prostředí. Vedle výpravnějších jevištních adaptací, hraných např. v hostincích (Šumava), byly v lidovém prostředí rozšířeny zvl. jednodušší obchůzkové pastýřské a betlemářské hry a s nimi příbuzné hry tříkrálové (*chození s betlémem, jesličkami, Ježíškem, hvězdou*). Křesťanské učení, motivy z evangelií sv. Matouše a Lukáše a vánoční duchovní písně ovlivnily zvl. lidové koledy s tématem narození Syna Božího, adorací pastýřů a tří králů apod. – Ve shodě s duchovní náplní V. jako oslavy narození Ježíše Krista se modifikovaly mnohé ze starších obřadů a obyčejů (transformaci předkřesťanských obětí představuje pravděpodobně obřadní svěcení obiloviny na sv. Štěpána a vína na sv. Jana Evangelistu, jehož církevní interpretace vychází z prvků legend o těchto světcích). – Specifický oddíl vánočních a novoročních zvyků byl v tradičním českém agrárním prostředí spojen s výměnou mužské a ženské čeledi. Zahřoval nejen ukončení staré služby a nástup na novou (*svoboda* mužské čeledi trvala od sv. Štěpána do Nového roku, zatímco ženy odcházely na Nový rok a nastupovaly na Tři krále), ale i výslužku, zábavy propuštěné čeledi, jejich předpovědi dobré či špatné služby u nových hospodářů apod. – V. si do počátku 21. století udržely postavení jednoho z nejvýznamnějších svátků v roce v rodinách věřících i v ateistickém prostředí, kde jsou slaveny především jako rodinné svátky *pokoje, lásky a míru*. Jejich intimní atmosféru rodinné i přátelské soudržnosti podtrhují i některé z tradičních zvyků

(sváteční výzdoba domů, vzájemné obdarovávání v rodinném okruhu, mezi přáteli a známými, rozesílání vánočních a novoročních přání). Udržela se rovněž některá z tradičních vánočních jídel, přetrvávají věštebné praktiky, provozované jako zábavný prvek o Štědrém večeru, místy (jihových. Morava) i různé druhy obchůzek dětí i dospělých, spojených s přáním či zpěvem koled (koleda dětí i dospělých na Štědrý večer a na sv. Štěpána, tříkrálové obchůzky). Nejvýraznějším atributem V. se stal vánoční stromek, který se v českém prostředí rozšířil až v době zániku tradiční lidové kultury; novodobé jsou i některé další součásti vánoční výzdoby, např. jmelí, které začalo o V. pronikat do českých městských domácností ze záp. Evropy (z Anglie, Francie a Německa) až koncem 19. století.

Lit.: *Vánoce. Ze sbírek zaslaných Českému lidu*. ČL 1, 1892, s. 498–501; Č. Zřbr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní*. Praha 1889, s. 7–11; Č. Zřbr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 55–67; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1959; I. Weber – Kellermann: *Das Weihnachtsfest*. Luzern – Frankfurt 1978; V. Frolec: *Vánoce v tradici českého lidu*. In: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988, s. 17–99; K. Richter: *Liturgie a život*. Praha 1996, s. 142–143; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lk]

vánočka, houska, štedrovka, calta – tradiční vánoční kynuté pečivo z pšeničné mouky a dalších ingrediencí, podlouhlého tvaru, obvykle spleťané z několika pramenů. Pečení v. v domácnostech je mladšího data, v minulosti to byla doména pekařů. V cechních předpisech ze 16. stol. se vyskytují

názvy *húsce* či *húsce štrajchovaná*, *húsce k Vánocím*. Lidových termínů uváděných v 18. a 19. stol. je více: *houska*, *obdlouhlá calta*, *štrycle*, *štedrovka*, *štedrovnice*, *scedrak*, *zemle*, *ceplík*, *spleták*, *pletence*. O tom, že nemuselo jít vždy o pletené pečivo a že prvořadou roli měla funkce, svědčí jak názvy (*štedrovka*), tak zvyky s ním spojené, jež předjímal chléb nebo zvláštní bochníček pečený jen o Vánocích. Měl obsahovat zrna všech druhů obilovin, které se v hospodářství urodily, zapékal se do něj šípek, česnek, petržel, přidával se med, popř. i svěcená voda (synkreze). Každý z členů rodiny i čeledi z něho dostal od hospodáře dílek. Také zvířata obdržela sousto. Chléb či v. měly zůstat na stole do příštího dne, popř. až do Nového roku, neboť se věřilo, že se v noci vracejí duše zemřelých, jimž bylo pečivo (event. i jiné pokrmy a nápoje) určeno. Nepletené pečivo (*calty*) pekli měšťtí *caletníci* (odtud Celetná ulice v Praze). Už zpráva ze 17. stol. uvádějí *húsce* nebo *calty* mezi vánočními dary panovníkovi, vrchnostem, kněžím a městským úředníkům. Z pramenů, jež se vztahují k 19. a počátku 20. stol., je patrné, že v. dostávali od pekařů jejich stálí zákazníci. Přes několikrát zakazy trval zvyk do 20. stol., místy až do meziválečné doby. – S pečením vánoček v domácnosti byly spjaty pověřené úkony a věrské představy. Dokud se užívalo tekutých pivovarských kvasnic, mohla v. sednout, při pečení se mohla trhnout nebo připálit. To všechno předznamenávalo nezdár, nemoc, neštěstí, ba dokonce i smrt v rodině. Proto se mělo při zadělávání a pletení v. mlčet, při kynutí neměla hospodyně nebo děti vyskakovat. K zabezpečení zdaru, hojnosti a zdraví se do pečiva zapékal šípek, česnek či med. V některých selských usedlostech, ale i v hornických rodinách pekli podle zpráv z 19. stol. v. pro každého člena domácnosti i pro čeled, každý si s ní hospodařil podle svého a měla mu vystačit až do Nového roku. První z upečených vánoček dostal hospodář, jedna byla určena pro společný vánoční stůl. Po krajíčku dostalo každé dobytče. Drobky z vánočního pečiva se házely do ohně, aby neškodil, studni, aby měla dobrou vodu, větru nebo meluzíně, aby si je příznivě naklonili, myším, aby neničily zrna. Místy na Valašsku nazývali drobky vánoční večeří, sušili je a přidávaly krávé po otelení do pití. Pomocí krajíčku chleba přivázaného k jedné straně ostří nože a krajíčku v. ke druhému se usuzovalo, zda bude příznivá či nepříznivá příští úroda pšenice nebo žita. – V 19. a 20. stol. se vánočky v domácnostech pekly nejen výhradně o vánočních svátcích, ale i k jiným příležitostem. Ojedinele se vyskytovaly např. při pohřebním poho-

tění. Ve Slezsku dostávala šestinedělka od kmoter velkou pletenou housku zabalenou v ubrusu jako dítě. I mezi výslužkou čeledi se vyskytovalo pečivo ve tvaru velké pletené housky (*mládě*). Hliněné formy ve tvaru pletené v. dokládají, že pletení ani pečení v. nebylo snadné, zvl. muselo-li se šetřit máslem. – Tradice pečení vánoček je živá i na počátku 21. stol. v pekárnách i domácnostech. Doma se však nepečou všeobecně. Hl. měšťtí lidé si v. různé kvality a velikosti kupují. Avšak skutečnost, že jsou vánočky v prodeji během celého roku, jim zčásti odnímá výlučnost vánočního pečiva. Některé hospodyně, zvl. starších generací, je zhotovují samy, často podle zděděných receptů a zkušeností matek a babiček, včetně přísad a ochucení (anýz, fenykl, zázvor, květ). Domácí v. s hrozinkami a mandlemi je ceněna výše než kupovaná. Avšak na konci 20. stol. mezi vánočním pečivem dominuje drobné máslové pečivo. V. se obvykle konzumuje k snídani o Štědrém dnu a ve dnech následujících, zatímco ještě v období meziválečném byla nezbytnou součástí štedrovečerní večeře.

Lit.: L. Kaizl: *Lidová výživa I. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944; E. Burgstaller: *Brauchtumsgebäcke und Weihnachtsspeisen*. Linz 1957; R. Zrůbek: *Lidová strava v Podorlicku*. Orlické hory a Podorlicko 4, 1971, s. 124–146; M. Markuš: *Obradný štedrovečerný chlieb na východnom Slovensku*. SN 20, 1972, s. 73–102; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984; J. Šťastná – L. Prachařová: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1988. [jš]

vánoční stromek, drobný jehličnan (smrček, borovička, jedle) zdobený o Štědrém dni (později i ve dnech předcházejících) ozdobami z různých materiálů, svíčkami, cukrovím a pečivem pro nadcházející oslavy Vánoc; jeden z nejrozšířenějších symbolů vánočních svátků. Zvyk zdobení jehličnatých stromků je v českém prostředí v podstatě novodobou záležitostí. Na území č. zemí se dostal v důsledku německého vlivu v průběhu 19. stol. – Nejstarší doklad o v. s. (něm. *Christbaum*), ozdobené jedli postavené v cechovní budově, představuje zpráva v brémské kronice (1570); analogické zmínky jsou v 16. a 17. stol. doloženy i v dalších německých a švýcarských městech. Z cechovních místností a prostor, kde se odehrávaly kolektivní oslavy s dětmi mistrů, se zvyk přenesl do domácností německých protestantských řemeslníků, poté do měšťanského a aristokratického prostředí, do vrstev vysokých úředníků, intelektuálních protestantských a katolických rodin, v 18. a 19. stol. též do kostelů, hostinců, školních budov a v neposlední

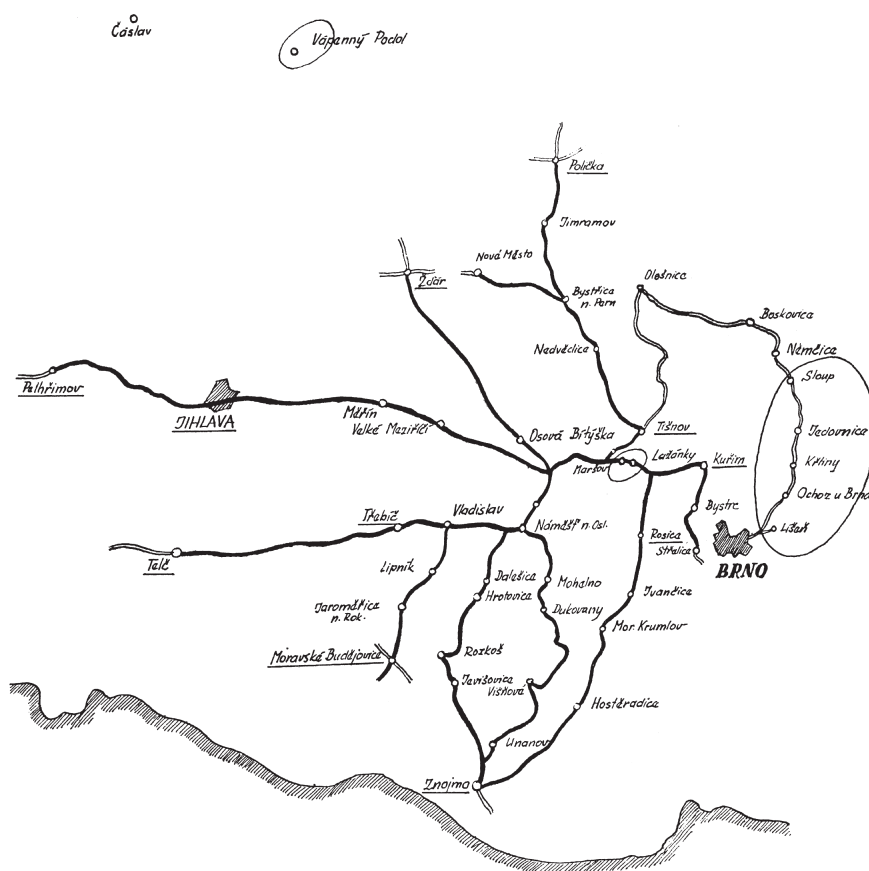
řadě spolu s vlivem města a nivelizací tradiční kultury i do prostředí rolnického. – První česká zpráva o v. s. pochází z Prahy (1820), ve 40. l. již bylo zdobení vánočních stromků mezi pražskými měšťtami běžnou záležitostí. Zvyklost se z větších měst rozšířila do příměstských oblastí (popř. sousedství panských sídel) a od 60. let 19. stol. se ujímala ve vesnickém prostředí (jihočeská Blata či Mělnicko), přičemž významnou úlohu při šíření v. s. zde sehrávali lidé, kteří odcházeli za prací do větších měst. Na území Čech, střední a záp. Moravy proběhl tento proces rychleji než na vých. Moravě a ve Slezsku (na Slovácku a Valašsku k němu došlo až na počátku 20. stol.). V průběhu tohoto vývoje získal v. s. takovou popularitu, že jako vánoční symbol nastoupil na místo starších betlémů. – Na rychle stoupající oblíbě i rozšíření v. s. se v agrárním prostředí pravděpodobně podílela i určitá podobnost v. s. s ozdobenými májkami a s vánočním zdobením domů svěží zelení, již nositelé tradiční kultury připisovali apotropajní a prosperitní význam (*štěstí*, zelené ratolesti rozdáváné koledníky, umísťovali lidé v obytných i hospodářských prostorách; do hnojišť zapichovali jehličnaté stromky). Přímá souvislost mezi zmíněnými zvyklostmi a v. s., jehož význam byl již od počátku spíše estetický, společenský a symbolický, však není podložena. Přes poměrně pozdní vstup v. s. do lidové kultury se k tomuto vánočnímu symbolu místně připojily některé ze starších pověřených představ a praktik (v Krušných horách např. fungoval odstrojený v. s. jako ochrana proti blesku, zapálení svíce na štedrovečerním stromku mělo oddálit nebezpečí bouřek, zatímco předčasné zhasnutí svíce na stromku signalizovalo úmrtí v rodině). – V. s. se

na českém území připojil ke starší představě Ježíška jako původce vánočních dárků. Spojení dárků a v. s. se projevuje v jejich ukládání pod stromek (popř. zavěšování na větve) i v tom, že samotný v. s. byl chápán jako *Ježíšův dárek* dětem, jimž bylo určeno i cukroví na stromku. – V rolnických domácnostech stavěli lidé stromky ozdobené především pečivem, cukrovím, svíčkami či podomácku vyrobenými ozdobami na stůl, nebo je zavěšovali ke stropu obytné místnosti nad stůl ve svatém koutě. Zde v. s. setrval přes svátky vánočního období, obvykle do Zjevení Páně nebo do Hromnic; na počátku 21. stol. se odstoupení v. s. v jednotlivých domácnostech neřídí konkrétním termínem, jeho doba bývá dána praktickými důvody (usychání a opadávání jehličí nebo dostatek času na úklid). – Mimo obytné i sakrální prostory se vánoční stromky staly součástí sváteční výzdoby pracovišť, obchodů, nemocnic, hrobů apod. Zvyk stavění velkých vánočních stromů na veřejných prostranstvích se patrně dostal do Evropy ze Spojených států amerických. V Čechách se ujímá od 20. let 20. stol. (poprvé doloženo v Plzni 1925). Ve městech zdobí tyto stromy nejen centra sídelních lokalit, ale též značí místa konání vánočních trhů. – Přibližně od 50. let 19. stol. se na českém území konaly *slavnosti vánočního stromku* (*Christbaumfeste*), dobročinné akce spojené s rozdáváním dárků dětem a pořádané obvykle ve společenských sálech, na které přispívaly dobročinné spolky i soukromé osoby.

Lit.: HDA 9, 1938–41, sl. 903–920; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 521–524; M. Moravcová: *Pražské slavnosti vánočního stromku*. ČL 63, 1976, s. 65; I. Weber – Kellermann: *Das Weihnachtsfest*. Luzern – Frankfurt 1978; V. Frolec: *Vánoce v tradici českého lidu*. In: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988.

[lk]

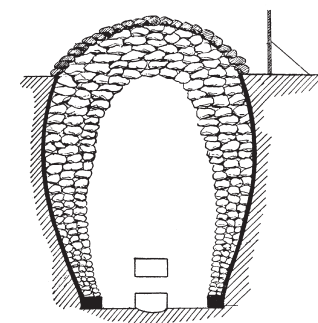
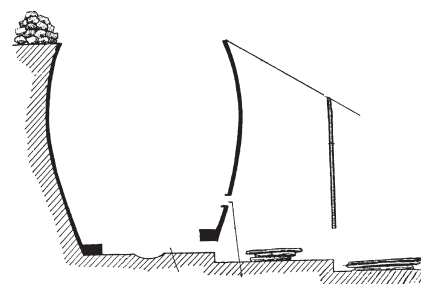
vápenictví, výroba a prodej vápna. Jako sezonní doplňkové zaměstnání bylo do 1. poloviny 20. stol. rozšířeno ve všech oblastech bohatých na vápenec. Nepřetržitou tradici pálení vápna lze v č. zemích doložit od 9. stol. Vápno se páli pro okamžitou potřebu stavebníka v mlířích nebo v pecích vykopaných ve svahu. Protože se v. nepovažovalo za řemeslo, nebyli středověcí vápeníci organizováni v ceších. Novodobý rozvoj v. začíná koncem 18. stol. s nástupem průmyslové revoluce. Vápno ve velkém odebírali stavitelé, některá řemesla (malíři pokojů, koželuzi, cukráři), chemické a potravinářské podniky (pivovary), nemocnice ad. Drobný prodej po venkově souvisel s pravidelným bílením domů před svátky.

Obydlová oblast vápeníků z Lažánek u Tišnova

Vápna se začalo užívat i jako hnojivo. – V 19. stol. se výrobou a prodejem vápna živili nebo si tak přivydělávali obyvatelé asi padesáti obcí na Moravě, a to v oblasti Moravského krasu (Křtiny, Lišeň, Mokrá, Ochoz u Brna, Ostrov u Sloupu, Šošůvka, Vysočany), na Tišovsku (Lažánky, Čebín), Litovelsku a Konicku (Kadeřín, Džbel, Střemeníčko, Hvozď), pod Pálavou (Mikulov, Břežín). V Čechách bylo v. provozováno ve více než třiceti obcích v okolí Zdic (Libomyšl, Suchomasty, Chodouň), na Berounsku, Čáslavsku (Vápenný Podol, Sušice), v Ledči n. Sázavou a v Podkrkonoší. – Po 1. světové válce začíná malovýroba vápna upadat, protože venkovští vápeníci nemohli konkurovat tovární velkovýrobě. Ve 30. letech 20. stol. bylo zastaveno pálení v malých pecích vytápěných dřevem a dále pracovaly jen modernější šachtové a kruhové vápenky. Někteří vápeníci ještě nakupovali vápno ve velkých vápenicích a v malém je rozprodávali po vesnicích. Drobný prodej skončil 1948–1950. Zaniklé lidové v. dokládají jen názvy obcí nebo pomístní jména. – Základní surovinu, vápenec, výrobci dobývali v lomech: na povrchu sochořem, v hloubce pomocí špičáku, železných klínů a železných palice. Vedle soukromých lomů existovaly i lomy obecní (Lažánky).

Ve vlastním malém lomu pracoval vápeník sám nebo s rodinou po celou zimu, protože musel nalámat kámen na příští sezonu (Vysočany). Na lámání kamene vápeníci zaměstnávali i pomocné dělníky, např. zedníky, kteří

Průřez malou vápenic. Lažánky u Tišnova, 1960

přes zimu neměli práci, nebo si drželi stálého pomocníka, obyčejně z příbuzenstva. Mohli si také kupovat vápenec přímo z velkolomů (Zdice). Nalámaný kámen se dopravoval do bezprostřední blízkosti pece, kde se rozbil na menší kusy (*tlučený pece*). Podle velikosti, tvaru a místa v peci se kameny označovaly zvláštními názvy, např. *hrče, pleskáře, krovky* (Vysočany). – Středověký způsob pálení vápna v milících se nedochoval. Byl nahrazen pálením v pecích (*vápenicích*). Podle konstrukce lze rozlišit: a) otevřené vápenice (na vychladnutí); b) šachtové vápenice (s nepřetržitým provozem); c) kruhové vápenky. Nejstarší otevřené pece byly postaveny z kamene a zahloubeny ve svazích. Ve Vysočanech měly tvar asi 5 m vysokého komolého kužele, s užší základnou dole a elipsovitém půdorysem. Vnitřní prostor byl rozdělen do tří částí, oddělených mírným odsazením pláště. Na spodním odsazení spočívaly ploché kameny (*prahy*) tvořící rošt pece. Vrchní osazení (*pícke*) sloužilo jako základna, na kterou se rovnal vápenec určený k pálení. Pec byla vyzděna do roviny s terénem a asi 1 m vysoká kamenná zídka (*tarásek*) chránila násypný otvor proti větru. Další přístup k peci byl vybudován v odkopané spodní části břehu. Vzniklo zde tzv. česno s topeništěm a hlubokým popelníkem. Novější vysočanské vápenice měly krychlový tvar; přední stěna byla široká a vysoká asi 4 m. – Pece v Lažánkách byly celé zahloubeny v zemi. Malá pec měla rozměry 2,2 × 2,2 m, šířku dna 1 m. Vnitřní prostor obezděný žulovými balvany měl soudkovitý tvar. Kolem spodního okraje byla stěna uvnitř zesílena kamennou obrubou (*pelískou*), na niž se skládal do klenby vápenec určený k vypálení (*kvelbování*). Zvenčí ústily do pece dva otvory: spodní ve výši dna se nazýval *popeliště*, nad ním bylo *topeniště*. Před pecí byl postaven jednoduchý přístřešek (*bóda*), chránící palíce v noci a před nepříznivým počasím. – Na Zdicku se vápenice stavěly z pískovcových kvádrů do podoby dutého válce, obyčejně se čtyřmi postranními otvory (*capouchy*) ve směru světových stran. Na dno pece vápeník nakladl topivo (sláma, roští, dřevo, uhlí), pak vrstvu vápence a tak pokračoval, až byla pec zaplněna. Završila se drobným vápencovým šterkem, struskou a vápenným popelem. Složená pec se zapálila v otvoru, do něhož právě vanul vítr, aby dobře chytila a měla správný tah. – Vápno páčil sám majitel pece nebo najatý palíč, když se vápeník zabýval jen prodejem vápna *ve světě* (Zdice). Dělník u vápenky si vydělával ve 30. letech 20. stol. denně 25 Kč, palíč dostal od jedné pece 30 Kč a celodenní stravu (Lažánky). Na vypálení jedné pece se spotřebovalo 3,5–4 m³ dřeva (Vysočany). Jako palivo se užívalo měkké i tvrdé dřevo různé

kvality (kulatina, štípy, pařezy). Kvůli záruce se házelo na okraj česna a do středu topeniště se posunovalo asi 3 m dlouhou tyčí (*šaračem*). Vypálení pece trvalo v moravských vápenicích 8–12 hodin, při nepříznivém větru až 24 hodin. V modernějších pecích ve Zdicích se jako palivo užívalo uhlí dovážené z Plzeňska nebo častěji z Lisku u Berouna. Jedna fůra uhlí stačila na dvě pece. Vypálení trvalo tři dny. – Pec se nechala pomalu vychladnout a po odstranění násypu popele a strusky se vápno nakládalo do opálek a odnášelo na vůz. Pokud bylo ještě horké, vybíralo se kleštěmi (Zdice), nebo si vápeníci chránili ruce kůží (Lažánky) a rukavicemi (Vysočany). Kvalitně vypálené vápno bylo bílé a křehké, nekvalitní tvrdé a zažloutlé. Z jedné pece získal vápeník fůru vápna, tj. podle velikosti pece 4–7 q (Vysočany), v Lažánkách dávala malá pec 20 q vápna. Většinou se vypalovalo jedenkrát týdně. – Vypálené vápno nebylo možné skladovat, protože bylo silně hyroskopické. K transportu používali vápeníci koňský potah a běžné selské vozy

Ten ka-der-ské Šku-rek, děz ten váp-no pá-li,
 be-cé-ka s go-ral-kó po-pe-ci se vá-li.
 Tram ta ra ra ra ra, tram ta ra ra ra ra,
 tram ta ra ra ra ra, ra ra ra.
 Tram ta ra ra ra ra, tram ta ra ra ra ra,
 tram ta ra ra ra ra, tram ta ra ra ra ra,
 tram ta ra ra ra ra, tram ta ra ra ra ra,
 tram ta ra ra ra ra, ra ra ra.

Tanec vápenická. Tovačovsko, Mátlová-Uhrová 1954, č. 51

s korbou (Vysočany). K výbavě vápenické-
 ho vozu patřila formanská lucerna, hřeblo na
 vápno a decimální váha (Lažánky). Používa-
 ly se i malé vozy s košatinou (Zdice) a v zi-
 mě saně. Na voze muselo být vápno důklad-
 ně přikryto, nejčastěji zbytky starých oděvů.
 V případě deště se natahovala plachta z do-
 máčeho plátna. Vysočanští vápeníci nosili na
 cesty *do světa* haleny s dlouhým vlasem. –
 Výrobci vápna z jednotlivých center zásobo-
 vali jen určité oblasti, jejichž hranice navzá-
 jem respektovali. Z Moravského krasu jezdili
 na střední, severozáp. a j. Moravu, vápení-
 kům z Lažánek patřila záp. Morava k Jihla-
 vě a zajížděli až do vých. Čech. Vápeníci ze
 Zdic vozili vápno na Plzeňsko, k Příbrami, za
 Rakovník, Žatec a za Prahu. Někteří jezdili
 také *do Němce* za Žatec nebo k bavorským
 hranicím (Domažlicko). V regionech měli své
 prodejní trasy, obce a zákazníky, které pravidel-
 ně objížděli. Zásobování vápnem se dělo
 také prostřednictvím pravidelných trhů. Co
 se neprodalo na trhu, nabízelo se po vesnicích
 nebo obchodníkům. Cestou přijímal vápeník
 větší objednávky, které realizoval příští tý-
 den. Zasluhou vápeníků se udržely ještě ve
 20. stol. zájezdní hospody. Vedle vápeníků,
 kteří vlastnili potah, roznášeli drobní prodej-
 ci vápno v putnách na zádech nebo je roz-
 váželi v pytlech na trakaři. Obyčejně odje-
 li s vápenickým povozem, kde měli naložen
 pytel s vápnem i trakař, a na trati se oddělili
 (Zdice). Svůj příjezd do vesnice vápeník ohla-
 šoval hlučným vyvoláváním, z čehož vzniklo
 úsloví *řve jako vápeník*. – Ve 20. stol. se ve-
 dle tzv. ryzích vápeníků, kteří vlastnili vápe-
 nici, objevují tzv. divocí vápeníci (Lažánky).
 Šlo o povozníky a překupníky, kteří naku-
 povali vápno u výkonných šachtových pecí
 a rozváželi je do vzdálenějších oblastí nebo do
 cizího rajonu. Jezdili tam, kde čekali dobrý

výdělek. Proto docházelo ke konkurenčním střetům. – Ve 30. letech 20. stol. se změnila doprava. Koňské spřežení bylo nahrazeno nákladním automobilem. V Lažánkách sloužilo 1939 k rozvážení vápna 18 nákladních automobilů. – Staří vápeníci prodávali vápno *od oka* nebo po kusech (malý kus za čtyřák, větší za šesták). Za vůz vápna utržili od 20 do 60 zlatých (Zdice). Na objemové míry (*mírka, půlčtvrť, čtvrt, měřička, věrtel*) se vápno prodávalo asi do r. 1910, později na váhu (Vysočany). Ve 20. letech 20. stol. stál 1 q 60–70 Kč. – Prostor kolem vápenic, situovaných většinou za vesnicí, byl místem společenského života obce. Hrály si tu děti, shromažďovala se zde k zábavám dospělá mládež. Vápeníci měli i svůj písňový folklor; v tanečním repertoáru mnoha regionů byla *vápenická*. Také vyprávění zážitků z cest tvořilo součást slovesného repertoáru vápeníků.

Lit.: J. Skála: *Pálení vápna na Konicku*. Vlastivědný sborník pro mládež župy olomoucké 3, 1924/25, příl. k č. 5, s. 12–13; V. Havelková: *Pálení vápna v moravském Krasu*. NVČ 20, 1927, s. 231–233; V. Polívka: *Vápeníci ze Zdic*. ČL 28, 1928, s. 241–243; A. Škrabal: *Vápenický průmysl na Litovelsku*. VSSM 7, 1928/29, příl. k č. 10, s. 7–11; R. Vermouzek: *Lažánecký vápeníci*. ČL 47, 1960, s. 212–219; J. Holub: *O zaniklé slávě vápeníků v Sušici u Vápenného Podola*. VNSČ 1961, č. 2, s. 1–5; R. Vermouzek: *Vápeníci*. Vlastivědné zprávy z Adamova a okolí 7, 1963, č. 1, s. 8–11; R. Štípl: *Palači*. Vlastivědné zprávy z Adamova a okolí 14, 1970, č. 1, s. 8–10; P. Kurfürst: *Lidové vápenictví na Drahanské vrchovině*. ČL 65, 1978, s. 153–163; Z. Gába: *Drobná výroba vápna v Raškově*. SM 48, 1984, s. 71–73. [mv]

varhánky viz harmonium

variační proces, variabilita – základní znak či vlastnost živého, ústně tradovaného, resp. paměti přenášeného folkloru (např. u tance, kde ústnost nehraje roli). Jestliže je u literárních nebo hudebních děl ctěn autorský tvar, pak folklorní útvary, zvl. písně a rozličné druhy vyprávění, žijí ve variantách, nespočetných obměnách, verzích, redakcích. Velmi zde záleží na osobnosti nositele, na jeho tvořivých schopnostech a záměru. Na jedné straně lze rozlišovat promyšlené variace, na straně druhé okamžitou improvizaci, ale někdy i obměny vzniklé pouhým selháním paměti. V. p. způsobuje tedy jak výbrus, tak porušování (komolení) folklorních útvarů. Při jejich interpretaci zároveň sehrává podstatnou úlohu okolní prostředí. Pokud jde o píseň, má na její výsledný tvar značný vliv, zpívá-li se sólově, ve sboru, bez doprovodu nebo s instrumentálním doprovodem. Variační techniky hudců a jejich vedení dobrými zpěváky tvořily

zpravidla plodnou symbiózu při tvorbě zejména tanečních melodii. K modalitám (formám variačního procesu, procesu folklorizace) patří mutace, cyklizace, modifikace, adaptace, asimilace, aklimatizace, modernizace a archaizace. V. t. cifrování, ekologie folkloru, improvizace, táhlá píseň.

Lit.: B. Václavěk: *Písemnictví a lidová tradice*. Olomouc 1938, s. 115–135; J. Gelnar – O. Sirovátka: *Faktory variačního procesu v lidové písni*. NVČ 2 (35), 1967, s. 183–198; D. Holý: *Variační postupy v lidové písni*. In: O životě písně v lidové tradici. Brno 1983, s. 15–43; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklor a folkloristika*. Bratislava 1982, s. 217–221; A. Elscheková – O. Elschek: *Úvod do štúdia slovenskej ľudovej piesne*. Bratislava 1996, s. 19–23, 190–199. [dh]

Vasrpoláci, Vodopoláci – hybridní formy pojmenování etnicky smíšené skupiny obyvatelstva, které se vyskytují v češtině a v dialektech severových. Moravy a Slezska i v polské a německé krajové mluvě a v literatuře 19. stol. jako označení národnostně smíšené populace v někdejší česko-polsko-německé kontaktní zóně na rozhraní sev. Moravy a jihovýchodní části Slezska. Území osídlené tímto živlem neneslo žádné ustálené pojmenování a bylo známo jen pod spíš pejorativním označením svých obyvatel v české i německé (*Wasserpöhlen, Wasserpöhlen*) podobě, popř. *Wasserpöhlen* v polštině, kde se poprvé objevuje v 17. stol. v díle Adama Gdaciuse. Výjimečná česká jména, *Vodopoláci*, se vyskytla v 1. čtvrtině 19. stol. v práci J. H. A. Gallaše, podle něhož obývali území mezi Příborem a Místkem, dále až k *polským mezím* a na východě se smíšeným živlem česko-polským a s Poláky samými v těšínském knížectví; jejich nářečí označil za slovanské, podobně jazyku slezských Poláků. V průběhu 19. stol. se ve vlastivědných a filologických spisech používalo pro klasifikaci jejich dialektu hanlivého pojmenování *wasserpöhlenisch*. Z pramenů, které umožňují učinit si představu o rozsahu území osídleného V., má zvláštní důležitost mapa Moravy a Slezska vydaná v 1. polovině 19. stol. vícekrát J. Bayerem, která pro vymezení sídel jednotlivých etnografických skupin posloužila zřejmě též K. Kořístkoví. Podle ní šlo tehdy o území překvapivě rozlehlé: sahalo na západě a jihozápadě až k úpatí Hrubého a Nížkého Jeseníku, jižní hranice se dotýkala předhoří Moravskoslezských Beskyd a východní hranice se ztrácela za řekou Ostravicí někde na teritoriu těšínského knížectví. Avšak pojmenování obyvatelstva tohoto území sahalo až do míst, kde řeka Visla opouštěla horské

oblasti Beskyd. Podle toho tedy sousedili V. na západě s jesenickými Němci, na jihozápadě se smíšeným česko-německým obyvatelstvem Kravařska, na jihu snad až s moravskými Valachy a na jihovýchodě s nesnadno identifikovatelnými a obtížně ohraničitelnými Lachy, s nimiž byli V. některými badateli neprávem ztotožňováni. (B. Dudík napsal, že Lachům Moravané říkali Wasserpoláci, kterých prý bylo i se slezskými V. více než 130 tisíc a odlišovali se hlavně nářečím s polským přízvukem na předposlední slabice, krátkou výslovností moravských dlouhých samohlásek apod. Jak pevně kořeny zde zapustilo německví, bylo prý poznat podle německých slov zformovaných na slovanský způsob, podle absence jakéhokoli národního kroje a totožnosti oděvu městského i venkovského obyvatelstva.) Pravděpodobnost Bayerovy delimitace V. stvrzují národnostní a nářeční mapy z 20. let 20. stol., z nichž lze vyvodit, že východní hranici souvislého německého osídlení části sev. Moravy a českého Slezska tvořila západní hranice území V., na němž žili Němci už v naprosté menšině mezi českým obyvatelstvem a s Poláky mohli být v přímém kontaktu jen při soutoku Olše a Odry na Bohumínsku a Fryštátsku, dnešním Karvinsku. Z toho někteří čeští autoři vyvodili, že jazykový a kulturní vliv Němců na V. byl mnohem méně pronikavý, než se zatím soudilo; F. Sláma zároveň odmítal projevy německého povýšenectví, které označovalo vasrpolštinu za *hatlaninu*, za *smíšeninu češtiny, polštiny a němčiny*, a snažil se prokázat, že jde o nářečí čistě slovanské, klonící se k moravským nářečím češtiny a k polštině i jejím regionálním dialektům ve Slezsku a vykazující poměrně nízký počet německých výrazů. Jiní však připouštěli, že slavinizovaných německých slov se tu užívalo často, což pokládali za důkaz hluboce zakořeněného německví (*Deutschtum*). Už sama existence V. a jejich působení navenek vedlo k neblahým důsledkům, které se projevovaly v ideologických i politických hnutích, jak vyplývá z rozsáhlé a podrobné studie lingvisty L. Pallase o problematice tzv. *wasserpöhlen*, *šlonzáctví* a *moravectví*. O složitosti jazykové i etnokulturní situace v této oblasti svědčí postoje některých badatelů zabývajících se soustavně nebo jen příležitostně regionálním národopisem severových. Moravy a Slezska: o V. se vůbec nezmiňují a otázku o jejich eventuální specifičnosti si nekladou. Vzhledem k tomu, že V. obývali území, jehož dost podstatná část byla záhy zasažena civilizačním procesem jako důsledkem rozvoje těžby a průmyslu, dochovalo se jen málo svědectví

o jejich lidové kultuře a sami posléze zmizeli z etnografické mapy Moravy a českého Slezska. S ohledem na to, že nejsilnějším a nejnápadnějším pojítkem mezi etnickými elementy, z nichž se V. zformovali, byl smíšený dialekt, lze je klasifikovat spíše jako skupinu etnolingvistickou, přimykající se více ke Slezsku než k Moravě. Pokud pokusy o jejich historické, dialektologické a národopisné studium nebudou zatěžovány nacionálně zabarvenými tendencemi, lze se smířit s kompromisním konstatováním, že V. a jejich kultura představují pestrrou směsicí rozmanitých jazykových a kulturních prvků.

Lit.: J. Bayer: *Topographisches Handbuch vom Mährisch-Schlesischen Gouvernement I-II*. Brünn – Ollmütz 1817; A. Heinrich: *Versuch über die Geschichte des Herzogthumes Teschen von den ältesten bis auf die gegenwärtige Zeiten*. Teschen 1818; A. V. Šembera: *Základové dialektologie československé*. Vídeň 1864; C. Freiherr v. Czoernig: *Die Vertheilung der Voelkerstaemme und deren Gruppen in der Oesterreichischen Monarchie*. Wien 1861, s. 24; C. Kořistka: *Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen*. Wien – Olmütz 1861, s. 254, 257–258; B. Dudík: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Mähren*. Brünn 1873, s. 48–49; Ch. d'Elvert: *Zur Ethnographie Mährens und Oesterr.-Schlesiens*. Notizen-Blatt 1884, č. 5, s. 35; A. Boháč: *Národnostní mapa Republiky československé*. Praha 1926; J. H. A. Gallaš: *Romantické povídky*. Praha 1941, s. 184, 194; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987; R. Jeřábek: *Wasserpoles: An Ethnocultural Mixtum Compositum*. In: *Borderlands – Culture – Identity*. Cracow 1996, s. 79–83; *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884* Sest. R. Jeřábek. Strážnice 1997, s. 167, 171, 319–320, 323, 381; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciace*. In: *SČHK*, s. 200; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: *LKM-VM*, s. 26–28; *EAČMS IV*, s. 63–64. [rj]

Vavřinec (zemř. 258 Roma), mučedník, světec (10. 8.). Římský jáhen V. (z lat. *Laurentius*) byl umučen pálením na rozžhaveném rožni a pochován na hřbitově poblíž Lateránu, kde dnes stojí chrám San Lorenzo fuori le Mura. Podle legendy dostal příkaz, aby zástupci císaře Valeriana odevzdal církevní poklady. V. je však už dříve prodal a peníze rozdál chudým. Shromáždil tedy chudé a trpící a přivedl je k prefektovi se slovy: *Zde jsou poklady církve*. Vavřincovými atributy jsou rožeň (rožt), palma, kniha, váček s penězi a chléb.

Je patronem lidí pracujících s ohněm: kuchařů, žehlířek, uhlířů, hasičů, ale i knihovníků, správců majetku, sládků. Byl vzýván v prosbách za vyhojení popálenin a v lidovém léčitelství vůbec a jako ochránce před mukami v očištění i před požárem. Odtud asi pramení zvyk, udržovaný v některých oblastech j. Čech zhruba do konce 1. poloviny 20. stol., zavěšovat do okýnek ve štítě nebo k vrátkům svazečky rudých jeřabin, věnečky z nich či šňůry bobulí jako korálky navlečené na niti. Věšely se tam v předvečer nebo brzo ráno na den sv. V. (jinde na Bartoloměje 24. 8.), pův. snad na ochranu před požárem, zejm. vzniklým od blesku, ale i jako všeobecné pozhnání. Někde je nechávali viset za potravu ptákům, většinou je však časem sňali, uchovávali a v případě onemocnění dobytka je přidávali do pití. Zvyk zavěšovat jeřabiny na domy je spojován s legendou, podle níž byl na rozkaz císaře pronásledovaný V. dopaden a uvězněn v domě, který si pohanští žoldnéři označili větvíčkou jeřabiny. Do rána však jeřabiny visely na každém domě, a tak tajní křesťané V. zachránili. Obdobná legenda i obyčej se váží i ke sv. Bartoloměji a jeho svátku. Svátek sv. V. spadá do období, kdy tzv. padá nejvíce hvězd. Jestliže bylo v předvečer svátku vidět na temné obloze létavice, říkalo se, že světec *roní ohnivě slzy*. Čistí-li se hvězdy v nocích okolo V., je to proto, že V. *pláče ohnivě slzy*; padající meteority (Perseidy) jsou nazývány *slzami sv. Vavřince*. Protože podle lidového podání vrány mučenému V. (Bartoloměji) vyklovaly oči a vypily je, musí za trest od jara až do tohoto svátku nocovat na planých hruškách v poli a nesmějí na noc zalézt do lesa. V lidovém kalendáři bylo zvykem označovat neděle od 10. 8. do 14. 9. jako první, druhá atd. neděle po sv. V. Tento den bývá v lidovém povědomí považován za první podzimní den (*svatý Vavřinec ukazuje, / jaká je seň nastupuje; jak Vavřinec navařit, / tak se podzim vydaří; svatý Vavřinec / první podzimec; svatého Vavřince / svícen do světnice*). Pranostiky předpovídají počasí nastávajícího podzimu i zimy, řada z nich se vztahuje k úrodě hroznů a kvalitě vína (*když o svatém Vavřinci slunce svítí, / budem dobré víno pít*). V. bývalo dosti užívané osobní mužské jméno (lid. Vávra, Vavrouš, Vavříš, Vavryš). V neděli po V. se odbývá proslulá choďská *pouť ke svatému Vavřinečku* (kaple sv. V. na Veselé Hoře jihovýchodně od Domažlic). V Praze slavil velmi okázale svátek svého patrona cech kuchařů (*bratrstvo sv. Vavřince*), od r. 1650 užívali obrazu sv. V. na pečeti i na korouhvi nošené při procesích a slav-

nostech. Duchovní bratrstvo sv. V. sídlilo v chrámu Panny Marie před Týnem, od r. 1732 konalo své pobožnosti v kostele sv. V. na Petříně (něm. Laurentiusberg), a to až do zrušení kostela (1784). – Názvem *Vavřinec*, vavřinecké, svatovavřinecké, *vavřinaák*, *vavřinčák* se označuje též odrůda modrých hroznů vinné révy, která zraje kolem svátku sv. V. Světec dal jméno i některým ovocným odrůdám: letním, sladkým, brzo hniličejícím hruškám (*vavřinečka*, *vavřinka*) a starší odrůdě jablek dozrávajících v polovině srpna (*vavřinče*). Lit.: P. Sobotka: *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských*. Praha 1894; K. Procházka: *Lid český s hlediska prstonárodně-náboženského*. Praha 1910. [ap]

vazba viz krov

vaziště, vališťe, splaz – uměle upravená plocha položená v klidné zátočině vodního toku se soustavou příjezdových cest vedenných tak, aby vozy se dřevem přijížděly bokem k řece a klády se pohodlně navalovaly na tzv. návaly. V. mělo uměle upravený sráz do vody (někdy vyztužený kládami) s pracovní plochou těsně u srázu (*blíkava*). Podle tvaru se rozlišuje vaziště s blíkavou: a) nízkou (u širokých břehů); b) vysokou (v úzkých údolích); c) nízkou (s příkrými příjezdovými cestami). Podle délky používání byla vaziště stálá (existující i několik staletí) a příležitostná. Zřízení a provoz na v. podléhal příslušným zákonům, počínaje *Řádem říční policie na Vltavě a přítocích* ze 14. 1. 1854 (dříve povolení majitele břehu). V. t. voroplavba.

Lit.: V. Scheufler – V. Šolc: *Voroplavba na jihočeských tocích*. Praha 1970; V. Scheufler – V. Šolc: *Já jsem plavec od vody*. České Budějovice 1986. [vsch]

včelařství, odvětví zemědělství zabývající se chovem včely medonosné. Vzniklo ze sběrného v., lesního brtnictví. Sběr medu (popř. vosku) je doložen již v pravěku (skalní kresba v Pavoučí jeskyni Bicorp ve španělské Valencii, z 12. tisíciletí př. n. l.) a pozdějšími kresbami v j. Africe. Ve střední Evropě je v. doloženo archeologickými nálezy produktů v Haderslebenu (10. stol. př. n. l.), Aalsey, Erfurt-Gisperslebenu, Schlotheimu a nálezem brtí v Odře u obce Czarnowasy (Opole, Slezsko), datovaným do 1. stol. př. n. l. Písemné prameny o v. jsou z č. zemí od 10. stol. (cla, donace, dávky) a od 2. poloviny 14. stol. jsou známy některé reálie, např. včely, matky, trubci, roj, voščiny, med, vosk, stred, medník, medovník, klápet

(Klaret). Včely se v tomto období chovaly v brti nebo v úlu na včelnicích. Z chovu včel se vrchnosti odváděly dávky, většinou v medu nebo vosku. – V 16. stol. bylo vydáno několik včelařských řádů pro brtnické cechy. Vyobrazení úlů špalků a sudů s medovinou je na oltářním obrazu v Majdaleně na Třeboňsku (1440), úl z desek a slaměné košnice zachytil J. Černý (1517), špalek stojanu je zobrazen ve *Žlutickém kancionálu* (1557–1558) a deskový ležan (nízký široký úl) zachytil J. Nykl ze Šprotavy (1568). První rozsáhlejší text o v. je český překlad pořízený na přelomu 15. a 16. stol. ze staršího díla P. Crescentia z počátku 14. stol. Zmínky o v. lze najít v hospodářských instrukcích od 16. stol., od 2. poloviny 17. stol. existuje i speciální literatura. V průběhu 16. stol. význam v. v č. zemích klesal, pravděpodobně v souvislosti s poklesem konzumu medoviny a šířením levnějšího piva. Chov včel v brtích trval v lesnatých oblastech vých. Moravy do 2. poloviny 18. stol. Včely byly chovány převážně u poddaných, často při kostelech (vosk na svíce), jen zřídka v režii panských dvorů. Průměrný výnos ze včelstva ve 2. polovině 17. stol., zjištěný na dvorech v Encovanech a Střekově, byl asi 1 kg medu a 150 g vosku. Po pokusech o rozšíření chovu včel na Třeboňsku a Hlubocku doporučili hospodářští úředníci pro nejistotu výnosů přenechat chov včel poddaným. Po vydávání včelařské literatury ve Francii a Anglii vycházela ve střední Evropě ve 2. polovině 18. stol. řada pojednání o chovu včel. K nejvýznamnějším česky vydaným dílům lze řadit *Chování včel* (1777) slovinského včelaře a prvního učitele v. v rakouské monarchii A. Janši a *Oučenílivé spravování včel* (1789) hostivařského faráře a objevitele partenogenese u včel J. A. Janiše. Pro podporu v. byly vydány včelařské patenty (1775 pro Moravu a Slezsko, 1776 pro Čechy), zavedena evidence o chovu včel a systém podpor nejlepšími včelařům. – V č. zemích se včely chovaly ve stojanech nebo méně často v ležanech (špalky, kláty, deskové úly). Slaměné nebo proutěné košnice se až na výjimky nepoužívaly. V polovině 18. stol. vznikají ve Francii dělitelné truhlíkové úly (M. Palteau, 1756), na něž ve střední Evropě navazují různé varianty truhlíkových či nástavkových úlů bez rámků (A. G. Širach, J. L. Christ). Propagátorem a konstruktérem vlastních modifikací byl v č. zemích zejm. J. A. Janiš. Dělitelné úly se v této době příliš neujaly a do Evropy se vrátily přes Ameriku koncem 2. poloviny 19. stol., ovšem již s pohyblivým dílem (s rámkem). Včelí rámky sestrojil 1813–1814

ruský včelař P. I. Prokopovič, který současně vynalezl dělící mřížku mezi plodištěm a medníkem, zabraňující matce kladení vajíček v medníku. Lesník J. Wunder z Kvasic na Kroměřížsku a po něm nezávisle ve 40. letech 19. stol. J. Dzierzon ze Slezska sestrojili zadem přístupné úly s pohyblivými loučkami (trámky) pro jednotlivé plásty. A. Berlepsch s využitím Wunderovy a Dzierzonovy loučky znovu sestrojil včelí rámek. Tím byly dány základní prvky pro soustavy úlů s pohyblivým dílem. Koncem 30. a začátkem 40. let 19. stol. stavěl J. N. Oettl na Žatecku soustavy nástavkových úlů navazující na řešení truhlíkových úlů z 18. stol. Nástavky stojanů i ležanů zhotovoval ze slámy, pouze čela (event. dno a strop) byly dřevěné. Jiný systém dělitelných úlů dvojáků, usnadňujících pravidelnou obnovu včelího díla při každoročním podřezávání, propagoval začátkem 19. stol. J. Čaplovič. Přes snahy vzdělaných včelařů se v. v úlech s pohyblivým dílem ujímalo velmi pomalu. Ve větší míře se uplatnilo až po vynálezu mezistěny a lisu na mezistěny (J. Mehring 1857, současně F. Vogl, Obecnice) a zvl. medometu (F. Hruška 1865, Brno). Použitím medometu byl odebrán čistý med, plást v rámcu zůstal zachován a mohl se vrátit včelám. Byla ušetřena energie včelstva nutná k výstavbě nového plástu a současně byly vytvořeny lepší podmínky pro další snůšku. Od 60. let 19. stol. došlo k rychlejšímu šíření úlů s pohyblivým dílem, loučkami a rámkem a k sestrojování mnoha typů nedělitelných úlů přístupných pouze zadem a jen výjimečně i vrchem. Od konce 19. a začátku 20. stol. se začaly šířit úly přístupné zadem i vrchem a později úly dělitelné,

přístupné zadem i vrchem, a posléze jen vrchem. Zjednodušením konstrukce úlů, postupnou racionalizací a standardizací se dospělo k úlům nástavkovým, jejichž počátek je v truhlíkových úlech 18. stol. Chov včel ve špalcích nebo nedělitelných úlech

z dřevěných desek s dílem nepohyblivým byl poměrně jednoduchý. Při tradičním v. včelař dbal na udržování počtu včelstev, snímal a usazoval roje, chránil včely před rušením, nepohodou, deštěm a zimou, v případě potřeby přikrmoval a na jaře šetrně podřezával, tj. odebíral med a vosk při ponechání dostatečných zásob pro jarní rozvoj, zpracovával med a vosk a připravoval nové úly. – Při tradičním v. se obvykle používaly dva dlouhé včelařské nože, z nichž jeden měl čepel zahnutou v pravém úhlu, dále vidličky nebo dřevěné kleště na odebírání podřezaných plástů, hliněné dýmáky k uklidnění včelstev kouřem, ochranné kukly nebo klobouky s rouškou, rukavice a husí peroutky (*kosinky*) ke smetání včel z plástů. Při rojení se používaly dřevěné ruční stříkačky na vodu, rojovnice (řešeta), žebříky a tyče, ke krmení dřevěná krmítka s plováky, napajedla a k přenášení úlů nosidla. Med z plástů se získával za studena samotkem nebo za tepla při odebírání lehčího vosku. Z prázdných plástů se mačkáním dělaly voskové koule nebo se za horka vosk lisoval v dřevěných lisech pomocí plátěných pytlíků. Med se ukládal v dřevěných nebo kameninových nádobách, obvykle v komorách, tj. v chladu, suchu a ve tmě a chránil se před hmyzem a znečištěním. Byl ceněn jako mimořádně hodnotná potravina vhodná pro děti, staré a nemocné. Zvláštní pochoutkou byl med v panenském včelím díle. – Včelaři si zhotovovali úly většinou sami. Špalky bylo třeba vydlabat a opatřit česnem, létáky, vzpěrami ke zpevnění díla, lůžemi zakrývajícími dutinu pro včelstvo, stříškami, dobře postavit a zajistit jejich stabilitu pro případ větru apod. Ležany se nejčastěji ukládaly na police při chráněných

stěnách usedlosti. Včelař dbal na udržování včelstev a úlů v čistotě a pravidelně sledoval zdravotní stav a rozvoj každého včelstva i jeho přípravu na zimu a průběh zimování. Dbal na dobrý stav a uložení všech pomůcek a dostatečnou zásobu troudy. Stojany se obvykle stavěly v klidné a chráněné části zahrady ve skupinách pod společnými stříškami. Při chovu včel na včelnicích jsou nejpозději od 17. stol. doloženy včelí boudy, včelníky pro několik úlů, chránící včelstva lépe před nepřízní počasí i krádežemi. Včelíny (stavby dokonaleji chránící včelstva v úlech a poskytující prostor pro práci včelaře, ukládání pomůcek i zásob materiálů) se ve střední Evropě rovněž běžně vyskytovaly od 17. stol. Chov včel ve včelínech ve většině oblastí č. zemí převládal od konce 19. stol. Jejich chov na pohyblivém díle (na plástech v rámcích, resp. v přechodném

období na loučkách) umožnil důkladnější poznání způsobu života včel, intenzifikaci chovu a chovatelské zásahy při maximálním šetření včelstva; v souvislosti s vynálezem a rozšířením medometu a využívání mezistěn došlo k podstatnému zvýšení jejich užítkovosti. Přechod na chov včel v úlech dělitelných i nedělitelných s pohyblivým dílem (kromě zcela nové úpravy úlů: plodiště, medník, víko, okénko, dvířka, mateří mřížka, strůpek, dno, rámký, uteplivky, krmítka) vyžadoval vznik dalších pomůcek: kleště a rozpěráky na rámký, nové typy nožů, pohrabáčky, medometry, mezerníky, pomůcky k výrobě rámků a upevňování mezistěn, kozlíky k odkládání rámků, smyky a náběhy pro včely aj. Nové poznatky a racionalizační tendence od 19. stol. přispěly ke vzniku a rozšíření nových typů kuřáků, mlhovek, lisů na mezistěny, tavidel a vařáků vosku, nářadí k odvíčkování plástů s medem, pomůcek k chovu matek včetně klíček, k přidávání a zasílání matek, rojáčků, chovných doplňků umožňujících nebo usnadňujících některé činnosti včelařů. Jelikož se v. po celé období jeho vývoje zabývaly poměrně početné skupiny venkovského obyvatelstva, zachovaly si způsobu chovu včel a užívání pomůcek značnou variabilitu. – Od 2. poloviny 19. stol. se podstatně prohlubovaly znalosti o včelách, docházelo k importům více geografických plemen a zušlechťování včel medonosné se zaměřením na vhodnější vlastnosti včelstev i vyšší užítkovost (plemenné chovy, kontrola užítkovosti, inseminace, šíření chovu krajské včely). Soustavné studium a sledování včelích nákaz a systematická veterinární péče přispěly k uchování dobrého zdravotního stavu včelstev. Počet včelstev vzrostl od konce 18. stol. několikanásobně. 1785 bylo v Čechách 39 389 včelstev, 1811 na Moravě a ve Slezsku 64 142 včelstev, 1869 v č. zemích 226 846 včelstev a 1976–1980 průměrně 627 527 včelstev. – Produkty chovu včel, tj. med, vosk, propolis (*tmel*, *dluž*, *smoluňka*), mateří kašička, pyl a včelí jed, doplňují nezastupitelné funkce v. při opylování entomofilních druhů rostlin a indikují kvalitu životního prostředí. K rozvoji v. v minulosti přispěly hospodářské společnosti a včelařské spolky (Žatec 1852, Brno 1854, Chrudim 1864), později zemědělské školství, výzkum a *Český svaz včelařů* sdružující včelaře z č. zemí včetně významné skupiny *Učitelé užítkování medu v domácnosti*. – Včely měly v hospodářství výsadní postavení a to se odrazilo i v lidové kultuře (na Žďárských vrších hospodyně zdravila včely v úlech jako pilné dělnice pracující pro oltář; včela nechcípá,

ale umírá), pojí se k nim lidová rčení (*pilný jako včelička*), obyčejně (smrt hospodáře se oznamovala jeho včelám) a pověry. Patrony včelařů jsou sv. Ambrož, Otmar a Medard. Od v. jsou odvozena také některá jména obcí a osad, jako Brtnice (Jihlavsko), Brtnička (Třebíčsko), Medná (Domažlicko), Včelákov (Chrudimsko), Včelná p. Boubínem, Včelnička (Pelhřimovsko). V. t. hluk, hostie, máj, smrt, úl.

Lit.: F. Bartoš: *Pověry a zvyky lidu moravského při hospodářství*. ČL 1, 1892, s. 15–21, 125–131, 228–232, 332–339; J. Kebrle: *Památník včelařů československých, upomínka na národopisnou výstavu r. 1895*. Praha 1896; F. Rosůlek: *Pověry o včelách*. ČL 10, 1901, s. 480–481; F. Adamec: *Jubilejní památník včelařů moravských*. Brno 1904; M. Lisertová: *Lidové rady včelařské*. ČL 21, 1912, s. 309–310; J. Kebrle: *Dějiny českého včelařství*. Praha 1922; J. Voráček: *Příspěvek k evropskému a českému včelařskému folkloru*. ČL 3 (35), 1948, s. 122–124; J. Klvač: *Včelařství dříve a dnes*. DU 5, 1951, s. 52–53; J. Tvarůžek: *Medařské artikule na Valašsku*. DU 5, 1951, s. 54–56; J. Zahradník: *O starém včelařství v Lomné*. *Z vypravování včelaře Jana Grušky*. RZ 6, 1956, s. 57–60; J. Nepraš: *České včelařství*. Praha 1971; Z. Tempír: *Včelařské múzeá a niektoré významnejšie súbory včelařských zbierok v Európe*. *Agrikultúra* 16, 1979, s. 223–240; Z. Tempír: *Vývoj včelařství*. Průvodce expozicí. VPZM 23, 1984, příloha; V. Veselý a kol.: *Včelařství*. Praha 1985. [zt]

vdolek, **dolek** – pečené nebo smažené pečivo z kynutého těsta kulatého tvaru. Kvalita, velikost a způsob pečení se liší dobově, regionálně i sociálně. Termín označuje nejméně čtyři druhy pečiva. V Čechách se jím rozumí méně kvalitní bochánky (popř. placky) kynuté z tmavé nebo z výrazkové mouky, na Moravě lepší pečivo (koláč). Pečivo podobné českým vdolkům se na Moravě nazývalo *báleše*, *béleše*, *bochánky*, *bochetke* či *pagáče*. Patrně nejstarší formou v. byla placka pečená v popelu nebo na rozpálených kamenech, později kynutý bochánek pečený v peci. V Podkrkonoší a na Příbramsku se názvem vdolky označovaly lívance (pečivo z řídkého kynutého těsta lité na kovový plát, umístěný nad otevřeným ohněm). Na j. Moravě se podobně v kovových (hliněných), někdy tvarovaných formách (*bélešnicích*) pekly *béleše* (*báleše*), na Hané *bochetke*. Kynuté vdolky se pekly v troubě po jedné straně nebo na plátech sporáku po obou stranách. Na Strakonicku se patrně od konce 19. stol. šířily *dráty*, tj. stojánky zhotovené z drátů, které se stavěly na rozpálené pláty sporáku. Zde se bochánky pekly po obou stranách, drátěný vzorek

se na nich obtiskl a byl zároveň ozdobou. Suché vdolky se přikusovaly k polévce, omáčce nebo ke kafi. Někdy se mazaly povidly a sypaly mákem, perníkem či tvarohem. Vdolky pečené na plotně se někdy ještě teplé roztrhly a obě namazané a tvarohem posypané poloviny se pokapaly rozpuštěným máslem nebo smetanou. V období Vánoc a Velikonoc je hospodyně mazaly medem. Častěji než v chalupách bývaly vdolky na jídelničce ve stacích a jedly se suché, mazané nebo spařované. Lze je nalézt i ve stravě najatých pracovníků a bývaly též součástí výslužky. Vdolky ještě z tepla roztrhané a spařené mlékem se posypaly mletým mákem nebo se polily rozvařenými povidly. Sladily se pracharandou, u bohatších i cukrem. Vdolky z bílé mouky, mazané a sypané rozstrouhaným perníkem nebo tvarohem a pokapané smetanou, byly (jak dokládá i lidová píseň) u chudších vrstev pokrmem svátečním, u sedláků a měšťanů se považovaly za všední jídlo. Pokud se vdolky plnily, měly název podle druhu náplně (*řepáky* či *řepníky*, *mrkváky* či *mrkvance*, *zelníky*). Obvykle se pekly v pátek jako postní pokrm, což se místně dodržovalo ještě v meziválečném období, kdy už se posty většinou nedodržovaly. Ve zvykoslovném kalendáři se vdolky vázaly k vánočním, místy i k velikonočním svátkům. Spařené bývaly součástí štědrovečerní večeře i dárkem pro koledníky. Na Benešovsku je dostávaly tzv. vdolkové báby, které o Vánocích chodily po staveních a symbolicky je čistily. – Termín v. nebo vdoleček se užívá též pro malé bochánky smažené v tuku, podobné koblihám. Smažené vdolečky později převládly nad pečenými. Dělal je se v domácnostech (též z těsta v prášku), ve školních a podnikových kuchyních i v restauračních zařízeních pod názvem *bavorské vdolečky*. Bývají mazané džemem nebo povidly a zdobené šlehanou smetanou. Na Slovákku se jako *vdolečky* označují malé kulaté koláčky z kynutého těsta s dvojnásobným mazáním a navrch se žmolenkou. Některé obce jimi zvláště prosluly

(např. Hluk). Malé vdolečky se pečou na svatby a jiné slavnostní příležitosti. – Obyčejné, na sucho pečené vdolky se už dělají zřídka. Zmizely plotny, druhy mouky mají jinou kvalitu, z jídelničce vytěsnilo vdolky jiné, jemnější pečivo; půst se téměř nedodržuje a také vymizel zvyk přikusovat pečivo k polévce nebo omáčce (zejm. rajske).

Lit.: M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; M. Kovářová: *Vánoce na Podblanicke*. SVPP 11, 1970, s. 227–295; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980; J. Štátná – L. Prachařová: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1988. [jš]

vdovství, rodinný stav vznikající úmrtím jednoho z manželů. Zbýlý (ovdovělý) partner se nazývá vdovec nebo vdova. V důsledku vyšší úmrtnosti docházelo v minulosti k předčasnému ovdovění častěji, a to vždy se závažnými sociálními důsledky. Při důsledné dělbě rolí mezi mužem a ženou v rodině a při převažujícím charakteru rodiny jako výrobní jednotky (zvl. na venkově) byla úmrtím jednoho z manželů vážně narušena hospodářská, sociální i kulturní funkce rodiny a někdy přímo ohrožena její existence. Ovdověním jednoho z rodičů trpěla péče o pozůstalé děti, neboť ženy rodily do vysokého věku. Úmrtím otce vznikal problém vedení hospodářství a hmotného zajištění dětí, úmrtím matky problém péče o děti a o domácnost. U starších vdovců a vdov zase vznikala otázka jejich hmotného zaopatření. Řešila se jejich integrací do domácnosti dědice usedlosti (výměnek), mnohdy však museli starší vdovci (a zvl. vdovy) odejít do podružství a živit se námezdní prací, řemeslem nebo domáckou výrobou, popř. žili na účet obce. S růstem podružské vrstvy v 18.–19. stol. takových případů přibývalo, zároveň se ovšem v důsledku postupující protoindustrializace rozšiřovaly i možnosti obživy osamělých osob, ženy nevyjímajíc (domácké předení, krajkářství, punčochářství). Hospodaření vdovy na zemědělské usedlosti bylo sice v zásadě možné, nebylo však příliš časté a spíše mělo charakter provizoria, vynuceného okolnostmi. Např. vdova po Janu Sladkém-Kozinovi hospodařila po smrti svého muže dalších 17 let, dokud nedospěl a neoženil se její nejmladší syn. Ze šesti Kozinových synů (dcery neměl) zemřelo totiž pět dříve, než mohli převzít usedlost. Ve městech byla situace (zvl. zámožnějších) vdov příznivější, neboť mohly svěřit vedení živnosti staršímu tovaryši, žít z pronájmu bytů a nemovitostí, z půjčování peněz na úrok apod. V těchto případech vlastně po mužově úmrtí získaly větší samostatnost a požívaly ve svém okolí značné vážnosti. Jejich protipól tvořily chudé

vdovy živořící v podružství či v městských špitálech. Sociální situace vdov se zásadně změnila teprve novodobým sociálním pojištěním. Jeho určité prvky je však možné doložit u některých profesních kategorií již od středověku, např. hornické bratrské pokladny, vyplácející (ovšem nedostatečně) vdovy po hornících. Běžným řešením problémů spojených s ovdověním byl nový sňatek, šance na jeho uzavření však nebyly u všech ovdovělých osob stejné. V zásadě lze říci, že větší naději měli bohatí muži. U vdov vyhlídka na sňatek rychle klesala s věkem, výjimku tvořily jen ženy mimořádně zámožné, které často uzavíraly sňatky i s mnohem mladšími muži. Např. ve městech (zvl. ve starší době) otevíraly sňatky s bohatými vdovami mladým učitelům vstup mezi městskou elitu, ale i na venkově jsou známy sňatky zámožných selek s čeledíny, kteří vedli hospodářství na jejich statku po manželově smrti. Okolím byly ovšem takové sňatky často přijímány s posměchem a nedůvěrou a stávaly se terčem kritiky kazatelů (J. Hus, barokní autoři). Vyhlídky starších žen na nový sňatek byly snižovány mj. tím, že vdovci a jiní starší muži si brali raději mladší svobodné dívky. Nevedla je k tomu jen jejich sexuální přitažlivost, ale i obavy ze soužití s nevlastními dětmi, které by přivedla do manželství vdova, a z hmotných nároků, které by tyto děti měly. Takovéto druhé sňatky pak mívaly za následek značné věkové rozdíly mezi manželi, vyvolávající v jejich okolí kritiku i posměch. Veřejné mínění bylo posilováno v odporu proti vdovským sňatkům i katolickou církví, jež považovala panenství a vdovství za záslušnější stav než manželství a vyžadovala zároveň od vdov chování důstojné jejich stavu. Stejně stanovisko zachovávala i česká reformace. T. Štítný soudil, že Boží milost je rozdělena mezi dobrá manželství, ctnostně vdovy a panny v poměru 30:60:100. J. Rokycana dával svým posluchačům za vzor sv. Annu, která byla vdovou do 84 let a nezatoužila po novém manželství, a káral *vdovy toulavé* pro jejich *řeči oplzlé, smiechy, chechty* a hl. proto, že po úmrtí manžela hned chtějí *druhého, nuž třetího a čtvrtého*. Dekrety jednoty bratrské povolovaly sňatek vdovy jen v případech, že byla mladá, neboť jen takový sňatek byl v souladu se základním účelem manželského svazku, jímž bylo plazení potomstva. Někteří barokní kazatelé pak přímo odmítali sňatky vdov, jsouce přesvědčeni, že uzavřením takového sňatku vdovy cizoloží. Jiní (D. Nitsch) měli pochopení pro vdovy, které do nového manželství neláká *tělesnost*, ale nutnost najít ochránce, který by se jich zastal proti těm, kteří *osiřelý vdovy po všech stranách drbají, šhubají, de-*

rou. I těmto ctnostným vdovám se však staví před oči nebezpečí, která takový sňatek skrývá, když vdova natrefí na nehodného muže. Barokní kazatelé upozorňovali i na potíže, jež přináší soužití s nevlastními dětmi, a zvl. kritizovali věkově nerovné sňatky ovdovělých osob. Podle A. Kelského *nemůže být horšího, jako když nějaký holobrádek vezme sobě nějakou kopuletou scvrklou babici pro peníze samy*, a M. Damascen vyhrožuje letitému vdovci, který se oženil s mladíci, *že když starec v podágyře leží, mladá panička po mladých běží*. Veřejné mínění i objektivní potíže spojené s novým sňatkem tedy působily spíše proti němu. Přesto byly druhé a další sňatky běžné, neboť byly v mnoha případech nevyhnutelné. Zvláště často k nim docházelo po velkých epidemiích (např. morových), které přetrhaly četné manželské svazky. V takových případech docházelo k novým sňatkům mnohdy velmi brzy po ovdovění, bez respektování povinného smutku. Četnými druhými a dalšími sňatky vdovců a zčásti i vdov a také poměrně vysokou úmrtností ovdovělých osob byl snižován jejich celkový podíl v populaci, který by jinak musel být vzhledem k vysoké obecné úmrtnosti značný. Přesto tu ve srovnání s počátkem 21. stol. určité rozdíly byly. V polovině 17. stol. se na jednotlivých panstvích v Čechách pohyboval podíl vdaných vesnických žen ve věku 25–29 let mezi 73–94 %, většinou však překračoval 80 %. Zato ve věku 50 let a více to už bylo jen 43–70 %, přičemž na většině panství se podíl vdaných pohyboval těsně kolem 50 %. Druhou polovinu tvořily vdovy a nečetné neprovdané ženy. Na rozdíl od 21. stol., kdy se udržuje podíl vdaných žen ve společnosti až do 50. roku jejich života na vysoké úrovni (přes 80 %) a teprve poté klesá, v 17. stol. se začal podíl vdov plynule zvyšovat již od skupiny 35–39 let, tedy velmi záhy. Existovaly však zřejmě určité rozdíly mezi obdobími do počátku 19. stol. a mezi dobou pozdější, kdy vymizely velké epidemie a hladomory. Podle prvního sčítání lidu (1857) činil v č. zemích podíl vdovců v mužské části populace 3,24 %, v ženské 8 %. Srovnání s pozdějšími údaji by bylo zavádějící, neboť se měnila početní váha dětské složky. Údaje za obyvatelstvo starší 15 let však naznačují, že podíl vdov a vdovců ve společnosti byl v 19.–20. stol. značně stabilní. V dospělé mužské populaci č. zemí činil 4,8 % (1921) a poté se postupně snižoval na 3,4 % (1980). Vdov bylo podstatně více. Z 15,3 % (1921, stav způsobený vysokou úmrtností mužů za světové války) klesl jejich podíl do r. 1930 na 14,1 % a pak opět postupně narůstal až na 16,0 % (1980). Vyšší počet vdov ve

srovnání s vdovci byl dán hl. jejich menšími vyhlídkami na uzavření nového sňatku. Zdá se přitom, že v 17.–18. stol. se vdávaly přece jen snáze než o dvě století později. Ve farnosti Novosedly n. Nežárkou činil podíl sňatků, kde jeden nebo oba snoubenci byli ovdovělí, 22 % (1686–1729), později dokonce 30 % (1730–1789), pak se postupně snižoval na 26 % (1790–1819), 20 % (1820–1879) a 14 % (1880–1910). Zhruba to odpovídalo celostátnímu vývoji, v němž byl zaznamenán podíl sňatků, kde alespoň jeden snoubenec byl ovdovělý, ve výši 20 % (1828), 23 % (1857) a 20 % (1865). Počet novomanželských párů, kde oba snoubenci patřili k vdovskému stavu, byl přitom poměrně nízký. V Novosedlech kolísal mezi 2,76–5,69 %, v celostátním měřítku 3,39–4,16 % (sondy 1828, 1857, 1865). Sňatků vdovců přitom bylo v Novosedlech v 19. stol. zhruba dvakrát až čtyřikrát více než sňatků vdov, předtím byl poměr vyrovnanější a v některých dobách i obrácený, starší údaje však jsou poněkud nejisté. Větší šance ovdovělých mužů na uzavření sňatku potvrzují i údaje z jiných míst. Ve vsi Zubrnice u Děčína připadalo v 19. stol. z celkového počtu sňatků na vdovce 14 %, na vdovy jen 8 %, ve venkovském městě Kouřimi v 1. polovině 19. stol. zaznamenali 23 % sňatků vdovců a 13 % sňatků vdov. Podobné poměry se udržovaly i ve 20. stol. 1930 uzavřelo v č. zemích nový sňatek 7 695 vdovců, ale jen 3 548 vdov. Ovdovělé ženy si braly za muže nejčastěji opět vdovce (1 707 případů, tj. 48,11 %, oproti 1 515 svobodným a 326 rozvedeným ženichům), ovdovělí muži si nejčastěji vybírali za manželky svobodné dívky: ze 7 695 ženichů-vdovců uzavřelo 5 559 (72,24 %) sňatek se svobodnou ženou, s vdovou jen 1 707 a s rozvedenou 429. Při uzavírání nových sňatků tedy měly vdovy trvale menší šance než vdovci. Postupné snižování úmrtnosti v 19. a 20. stol. způsobilo podstatný pokles podílu vdovců a vdov v dospělém obyvatelstvu. Problém neúplných rodin a druhých sňatků začal být vážán především na stále rostoucí rozvodovost. Možnost uzavřít nový sňatek se u rozvedených manželů různého věku, pohlaví a majetku utváří podobně, jako tomu kdysi bylo u ovdovělých osob.

Lit.: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1992; S. Ogilvie – J. J. Edwards: *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na prahu novověku*. Historická demografie 22, 1998, s. 5–49. [em]

večeře, večerní jídlo, zahrnující teplé i studené pokrmy a nápoje. Na vesnici se chystala pro členy rodiny, v selských usedlostech

i pro čeled, méně často pro sezonní dělníky a nádeníky. Pokud byla strava součástí jejich mzdy, dostávali svačinu a oběd a místo v. si po skončení práce odnesli nějaké potraviny (chléb) s sebou domů. Večeře se lišily druhy pokrmů, jejich množstvím, úpravou i způsobem stolování v časových i sociálních dimenzích. U zámožných měšťanů byly večeře rodinnou, někdy i společenskou záležitostí. Když byli pozváni hosté, byla v. slavnostnější a odbývala se až do pozdních večerních hodin. – Ve venkovském prostředí se doba v. podřizovala pracovnímu režimu. Podávala se po skončení nutných prací v hospodářství, včetně poklizení dobytka. Stávalo se, že menší děti usnuly dřív, než byla v. hotova. V zimě se večeřelo dřív, v létě později. Večeře bývaly jednodušší než obědy. Nejčastěji se podávala polévka s chlebem (později s brambory), někdy samotné vařené nebo v troubě pečené brambory, které si každý sám loupal a solil (*na loupáčku, olupsije*). U drobných chalupníků a podruhů byly denně k v. brambory k polévce nebo samotné, popř. v podobě některého z jednoduchých pokrmů (placky, brambory rozmačkané, zv. štouchané, pokrájené na kolečka, pečené na plotně nebo v troubě). Pilo se mléko (více kozí než kravské, kyselé, popř. syrovátka) nebo podmáslí. Jiné druhy pokrmů z brambor se dělaly spíše k obědu. K v. bývaly často i zbytky od oběda, místy se podával chléb s domácím sýrem nebo s homolkami, sýr však byl častěji k svačině. K obvyklým večeřím patřila také dušená řepa a různé kaše z obilovin, mouky, luštěnin, místy též z pohanky nebo kukuřice. V létě a na podzim se využívalo čerstvých hub (polévka, omáčka, někde i smaženice). U některých sedláků se v době polních prací dávala odpolední svačina, která byla současně i v. V den, kdy se roztápěla pec, se jedl k v. (někde již k obědu) roztrhaný čerstvý chléb spařený horkým mlékem, ochucený posýpkou (jinde naopak platil zákaz požívání čerstvého chleba). Podobně se upravovaly různé placky z chlebového nebo přesného (nekynutého) těsta, které se pekly před sázením bochníků nebo po jejich vyjmutí z pece. Ty se také příkusovaly k mléku, polévce nebo omáčce. – Střední i chudší vrstvy obyvatel měst měly možnost zakoupit k v. levné druhy ryb: herynky, sušené tresky (*štokříš*). Později bývala k v. i obilná káva s nalámaným suchým chlebem. Káva z večeří postupně vytěsnila polévky a mléko. Ve městě k tomu docházelo rychleji než na venkově. – V selských usedlostech i u řemeslníků ve městě, kteří měli malé hospodářství, se nadále večeřelo mléko nebo polévka s chlebem, od 2. poloviny 19. stol. i namazaným máslem (hl. pro děti). Změny nastaly v meziválečném období. Kontakty

s městem či trhem byly těsnější, sblížovala se strava středních měšťských vrstev a průmyslových dělníků. Tradiční pokrmy a skladba denních jídel se déle udržovaly na vesnici, zejm. v selských rodinách. Jejich základem stále byly mléko a chléb, brambory, polévky a ojedinele i kaše. – Slavili se některý z rodinných nebo výročních svátků, protáhl se slavnostní oběd natolik, že mnohdy splynul s v. Výjimečné postavení měla štědrovečerní v. Počet chodů a jejich druhy byly dány lidovou místní i náboženskou tradicí. Pokrmy se vztahovaly k ochraně a prosperitě úrody, ke zdraví a životu člověka a byly svázány s kultem mrtvých. Štědrovečerní pokrmy se měnily velmi pomalu a nejdéle se v nich uchovávala regionální specifika. – Průzkum denních jídel počátkem 80. let 20. stol. ukázal, že doma večeřelo téměř 100 % dotazovaných osob. Přibližně polovina večeří byla bezmasých, masité večeře byly obvyklejší ve městě. Často se podávala polévka a příkrm. Více než polovina dotazovaných (včetně dětí) večeřela chléb s máslem či sádlem nebo uzeniny a pečivo. Večeře obsahovaly také čerstvé ovoce nebo kompot, z nápojů zejm. čaj, ale i mléko, pivo, šťávy a minerálky.

Lit.: Z. Winter: *Kuchyně a stůl našich předků*. Praha 1892; Z. Winter: *Kterak našim starým chutnalo*. ZP 28, 1911, s. 318–319; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Žďánicku*. Mikulov 1967; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980; S. Hejda: *Kapitoly o výživě*. Praha 1985. [jš]

vědma viz božec

vějačka, věječka, vějička – dřevěná lopata k přehazování (vátí) zrna, většinou obilí, tj. k jeho čištění a třídění po vymáčení cepem či na ruční mlátiče a po prosetí na ouhrabečném sítu (*řešetu, řičici*). V. byla obvykle zhotovována z jednoho kusu dřeva. Měla široký list, který přecházel z ploché rovné spodní části v lopatovitě vydlabanou horní část, zakončenou rovným toporem pro obě ruce. Prasklé listy lopat se často opravovaly, popř. zpevňovaly páskem ze železa nebo plechem. Pro vátí malého množství semene nebo v malých usedlostech se někdy používala dřevěná užší v. pro jednu ruku, později se malé množství obilí válo i plechovými lopatkami. Vějačky, zřejmě rozšířené od pravěku, byly od středověku obvyklým nářadím. V č. zemích se místy používaly ještě v 1. polovině 20. stol. Pomocí v. se zrno zbavovalo plev, částečně i semen plevelů, podle váhy se třídilo na těžší a lehčí, při průvanu na mlatě nebo mírném vánku bylo

zbavováno též prachu a lehkých i těžkých příměsí. V. t. fukar.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 34–35. [zt]

vejce, v lidové kultuře pokrm a surovina všední i sváteční stravy; naturálie a platidlo; odměna koledníkům a dar (zvl. velikonoční); velikonoční svěcenina; předmět velikonočních her; předmět lidové víry a atribut hospodářských, výročních a rodinných obyčejů. V. má velký význam ve stravě i v sociálních kontaktech a v duchovní kultuře. Jako pokrm a surovina k přípravě jídel byla vejce v různých časových horizontech a sociálních vrstvách zastoupena nerovnoměrně. Nejvíce se konzumovala na jaře (hojná snůška, Velikonoce), větší spotřeba vajec souvisela i s oslavami rodinných a kalendářních svátků. Do pokrmů se užívalo vajec syrových, méně vařených. Jedení vařených vajec v určité dny souviselo v rolnických rodinách s představami o životodárné (reprodukční) schopnosti v., o jeho plnosti a čistotě; podle zákona podobnosti mohly magické úkony s v. přispět ke zdárnému růstu plodin, dobytka, zdraví a prosperitě člověka (hospodářské obyčeje, požívání vajec o Velikonočních, svatodušních svátcích). Požívání vajec pěst neruší; vylučuje je jen nejpřísnější pojetí předvelikonočního půstu. Proto se na

jaře (hl. o Zeleném čtvrtku) vejce vyskytují v postním jídelníčku, často se zelenými rostlinami (kopřivami, špenátem, salátem), dávala se do kyselé polévky, do omáček. Za hodový obřadní pokrm se pokládala sytá omáčka s vejci (*ušelo*), upravená na sladko (s cukrem a skořicí), na kyselo (s kysaným zelím) nebo na slano (se slaninou, klobásou). Vejce jsou podstatnou složkou velikonočního pečiva (mazanců, *svítků*, *nadívajny*, *bab*, *plecovníků*, *svěceníků*, beránků). Obřadní pečivo se v katolickém ritu světí o Velikonocích spolu s barvenými vejci, event. masem (u pravoslavných se světí pod širým nebem *pascha*). Texty jarních koled a říkadel vypovídají o významu sytě žluté barvy vajec (zvl. mazanců) v lidové víře. Na Boží hod velikonoční některé rodiny ještě na počátku 21. stol. společně požívají rozkrájená svěcená vejce (po mši, před svátečním obědem) pro soudržnost a víru, že v. zavede bloudícího na pravou cestu. Křesťanská církev přijala v. do své obřadní soustavy a zavedla svěcení vajec o Velikonocích kolem r. 1200. – Za feudalismu byla vejce dávkou, kterou poddaní odváděli světské vrchnosti a církvi, vejce byla též součástí platu učitele. Syrová vejce snesená o Velikonocích náležela podle obyčejového práva čeledi (den snůšky a počet vajec se různí podle krajů). Nevařená vejce bývají darem koledníkům při masopustní obchůzce, při koledě se zeleným stromkem (přinášení *nového léta*), při posledním hrkání chlapců na Bílou sobotu (méně o Velikonočním pondělí); po koledě slouží vybraná vejce k přípravě společné hostiny, k prodeji (mládež tak získá peníze na uspořádání zábavy nebo zakoupení máje), v Čechách místy ke hram (koulení v. *na valbisku*). Přestože hry s vejci jsou v č. zemích doloženy jen okrajově, v některých městechkách severových. či j. Čech znamenaly důležitou velikonoční událost jako soutěž a jako namlouvání dospělé mládeže, zastupující pomlázku. Barvené (zvl. červené) v. jako velikonoční dar je známo v české kultuře od středověku. Nejstarší zprávy o barvených vejcích jako velikonočním daru pocházejí ze středověké Prahy a církevní společnosti; ve 14. stol. dostávali kanovníci kláštera sv. Jiří od abatyše mj. po osmi barevných vejcích. Podle jiného pramene (1502) bylo v. ořerou u příležitosti velkopáteční pobožnosti božího hrobu (věřící klekali k líbání ležících kříže a přitom darovali v. a peníze). Darování malovaných vajec ve světském prostředí je u nás spojeno převážně s pomlázkou o Velikonočním pondělí a znamená dar (výkup) koledníkům (chlapcům a mužům) od dívek (event. žen) za pošlehání nebo polévání, a také dar dětem, zvl. kmotřencům. Prozatím nejstarší

zpráva (1610) z pražských ulic líčí šlehání dívek pletenými pruty o vejce. V j. Čechách obdarovávali chlapce červenými vejci už na Květnou neděli, a to za nesení *berana* (vysokého svazku ratolestí) k posvěcení. Velikonoční v. plnilo zvláštní komunikační funkci mezi mladými lidmi: červené v. a kraslice byly darem z lásky, jehož přijetí nebo odmítnutí znamenalo závaznou odpověď. Utajené milostné vztahy i jiné osobní city sdělovaly nápisy na kraslicích. Vedle bezprostředního darování velikonočních vajec je v č. zemích jen okrajově doložena tradice nadílky v. ve skřýších, které si děti hledají: na Zelený čtvrtek nadělovala dětem *Pám-bíčková slepička* v. v zahradě (Olomoucko), na Boží hod velikonoční *škrobánek* (skřivánek) na poli (Opavsko). Podle vzácných pamětí z konce 19. stol. dostaly děti na vesnici *zlaté vajíčko od Pám-bička* po líbání kříže u božího hrobu na Velký pátek (Haná). – V. se hojně uplatnilo v lidovém léčení a obyčejích jako univerzální magický prostředek. Vychází z víry ve zvláštní vlastnosti a schopnosti vajec (reprodukce života, plnost a soudržnost, okrouhlost, bělost) a v možnost jejich přenesení na jiný objekt. Patrně nejstarší jsou archeologické doklady o obyčejí klást v. do hrobu a do základů stavby domu. Teprve prameny z 19. a 20. stol. zachytily obyčej dávat v. do první koupele novorozence, hladit jím tvář dítěte při první návštěvě u kmotrů či sousedů. V. se užívalo jako ochranného prostředku proti zimnici, bolestem nohou a kožním nemocím. Požívání v. nebo jeho koulení po končetinách (obličejí) mohlo podle lidové víry dosáhnout účinku zvl. na Velký pátek před úsvitem a na Boží hod velikonoční. Vzácné jsou zprávy o obětování v. na oltář za uzdravení bližního. Bohatě je v. doloženo jako jeden z prostředků ochrany a plodnosti příští vegetace a dobytka v rozvinutém systému hospodářských obyčejů spjatých s počátkem nového pracovního roku (s první orbou, setbou, prvním výhonem na pastvu). Vyskytuje se často ve spojení s vodou, ratolestí, bylinami, chlebem ad.; o Velikonocích se svěcenou vodou, ratolestí a mazancem. V českých pramenech je popsáno např. kladení a zakopávání vajec do země, koulení vajec v brázdě při první jarní orbě, uložení v. pod prahem stáje, koulení v. okolo stáda, mezi rohy a po hřbetě dobytka apod. Stejnou funkci plnily vaječné skořápky.

Lit.: J. F. Hruška: *Vejce v podání chodském*. ČL 6, 1897, s. 133–137, 345–349; J. F. Král: *Koulení vajec na valbisku*. ČL 17, 1908, s. 392–394; F. Belšán: *Pořekadla o vejcích*. ČL 22, 1913, s. 300; J. F. Zítek: *Červená vajíčka, „rejsky“, smolík, cikání, sekání či házení do vejce*. ČL 30,

1930, s. 161–165; V. Dušek: *Velikonoce na vsi*. Kravařsko 3, 1934, č. 8, s. 115–117; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; E. Večerková: *Kraslice ve sbírkách Moravského zemského muzea v Brně*. Brno 1997; E. Večerková: *Vejce jako rituální předmět*. In: *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997, s. 69–76. [jš+vf]

vějidlo viz fukar

Velikonoce 1. svátky obnovy života v přelomovém čase konce zimy a počátku jara (v lidové tradici tzv. nového léta); 2. křesťanské svátky umučení a zmrtvýchvstání Ježíše Krista. Mají řadu krajových názvů: *Velkonoce, Velkonoc, Velkanoc, Veliká noc, Červené svátky, Červené vejce, Šmigrust*. Svoji povahou jsou V. blízké *rites de passage* (obřady přechodu v rovině života pozemského a duchovního). Geneze V. se formovala zejm. v symbióze rolnických tradic nového hospodářského roku a křesťanského obrazu ukřižování Ježíše Krista a jeho zmrtvýchvstání; hypotézu o lidových V. jako svátcích prvního jarního úplňku a jarní rovnodennosti české prameny nepotvrzují. Křesťanské i lidové V. respektují pořádek dní příprav (Svatý týden) a slavení Velikonoc; mezníkem je slavnost Zmrtvýchvstání Páně (Vzkříšení). Pro V. jsou charakteristické lidové tradice obřadního umývání a modlení před východem slunce u pramene, pod stromem, na osení, koledování se zelenou ratolestí a koledování se šleháním pruty (pomlázka), barvení a zdobení vajec, příprava obřadního pečiva, vzájemného obdarování i milosrdenství (historicky doloženy většinou od středověku). Vedle koledy se o V. také provozovaly lidové obyčejy ochranné a blahonosné magie, spojené s příchodem jara a nového hospodářského roku. Byly zaznamenány na venkově většinou až v 19. a 20. stol.: jejich smyslem je posílení naděje na reprodukci vegetačního cyklu v klíčové době zahájení zemědělských prací a ochrana budoucího zdraví a živobytí rodiny (úrody, dobytka, vody ve studnách). Svátečnost těchto dní je založena na víře v kontinuitu života a jeví se jako jedna z prvotních forem kultury člověka se světonázorovým obsahem: jeho zdrojem je cyklický přírodní čas se zákony zániku a obnovy. Proto se vedle hospodářských obyčejů o V. konají i další lidové obřady a obyčejy typické pro delší období přechodu od zimy k létu, tj. jevy pohyblivých termínů od velkého půstu až k V. (*vyňášení smrti a přinášení nového léta*) a některé tradice ještě v delším období až k letnicím (prosebná procesí, průvody či obřadní jízdy na koních do polí za úrodu, částečně i obřadní umývání,

šlehání a polévání vodou). – Další vrstvy velikonočních tradic představují obyčej a obřady spojené výhradně s V.: modlení pod stromy v zahradě, na poli, *hrkání* chlapců a *honění Jidáše*, pašijová procesí, hlídání božího hrobu a uctívání kříže, *pálení Jidáše*, procesí Vzkříšení, obyčej s velikonočními svěceninami). Na oficiální náboženské obřady (svěcení kočiček na Květnou neděli, křížová cesta, Boží hrob, svěcení nového ohně, svěcení mazanců, beránek, vajec, event. dalších pokrmů) se napojily projevy mimokřesťanské víry (polykání svěcených kočiček, obyčej se dřevem či uhlíky posvěcenými novým ohněm, kropení svěcenou nebo pramenitou vodou a šlehání dobytka a interiéru ratolestí, zastrkování svěcených ratolestí a vajec do polí). Křesťanské obřady daly podněty rozvoji lidové, zvl. katolické zbožnosti (líbání kříže či krucifixu, procesí či jízdy s křížem do polí, zpěv duchovních velikonočních písní jako písní obřadních). V. také znamenají jednu ze svátečních příležitostí projevení lásky a utajovaných milostných vztahů (pomlázka je mj. zvláštní formou milostné komunikace beze slov a článkem v řetězci výměny darů). – Jako památka a oslava Kristova zmrtychvstání se vyvinuly V. v nejdlejší svátky křesťanství a dominantu liturgického roku. Duchovním základem, který spojuje oficiální křesťanský a lidový proud, je jednota konce a počátku života (smrti a vzkříšení). Etymologie staročeského slova V., které má paralely ve slovenském a polském jazyce, vypovídá o jeho křesťanském původu. Vychází ze základu *veliká noc*, tj. noc největšího tajemství v duchovních dějinách lidstva (tajemství

Ježíšova zmrtychvstání). Velikonoční vigilie (příprava oslavy Zmrtychvstání noční bohoslužbou) měla svůj druhý vrchol v ranním nedělním úsvitu: v lidových modlitbách pod širým nebem splývá představa Ježíše Krista s podobensvím vycházejícího slunce (*Sluníčko boží z hory jde, Pán Kristus z nebe jde*). Víra v návrat nového života, vykupení obětí přechodu, spojuje smysl křesťanských V. s židovským svátkem *Pesach* (*přesnice*), slaveným na památku exodu (odchodu Židů z egyptského otroctví do země *zaslíbené*). Symbolem obětí přechodu je beránek, obřadní pokrm židovského svátku, který se stal hlavním předobrazem V.: podle Písma slavil Ježíš židovskou slavnost

beránka, aby se následujícího dne sám stal pravým beránkem Božím, obětovaným za spásu věrných věřících. – Termín V. je pohyblivý a v různém konfesionálním prostředí není slaven ve stejnou dobu. Je stanovován podle měsíčního cyklu (prvního jarního úplňku), dne v týdnu (neděle o východu slunce), svoji roli hrály kalendářní reformy a jiná církevní ustanovení. Památka Vzkříšení se pův. slavila v pravidelných návratech jednotlivých týdnů při nedělním ranním rozbřesku. Termín samostatné velikonoční slavnosti byl dlouho předmětem sporů. Přerušil je koncil nikajský (325), který za datum V. stanovil první neděli po prvním jarním úplňku měsíce (mezi 22. březnem a 25. dubnem). V. začíná církevní rok (vánoční okruh je mladší). Oslavy se rozrůstaly od svého středu (tj. od velikonoční slavnosti Vzkříšení), nejprve na následujících padesát dní (vrchol slavnosti seslání Ducha svatého). Mezníkem celé periody, která je ve znamení radostného Aleluja, je svátek Nanebevstoupení Páně čtyřicátého dne po Velikonoční neděli. Vývoj velikonočního okruhu byl završen čtyřicetidenním přípravným obdobím (*quadragessima*), dobou půstu, který v katolické tradici začíná na Popeleční středu a končí slavností Vzkříšení. Příprava vrcholů Svatým (Velkým, pašijovým) týdnem: začíná Květnou nedělí a graduje na Zelený čtvrtek, Velký pátek a Bílou sobotu. Posvátné třídění, tj. nedělitelný celek od večera Zeleného čtvrtka (památka Poslední večeře) do Božího hodu velikonočního (*Triduum paschale Passionis et Resurrectionis Domini*), je založeno na jednotě utrpení, smrti a zmrtychvstání a je vrcholem celého liturgického roku. – Jestliže křesťanské V. přinesly obřadní kulturu

dimenzi vážného dramatu, lidové tradice vesnice i města podtrhly prvek spoluúčasti, optimismu a do posvátné doby, kdy i kostelní zvony mlčí, vnesly hluk a hřmot (hrkání chlapců, pozůstatky nočních hlučných koledních obchůzek, hlučení v domě a hospodářství jako prostředek odpuzování zla), a také smích. Středověké zprávy vypovídají o hlučném velikonočním smíchu v kostele (*risus paschalis*), který po přísné době postní a vážném Svatém týdnu vyvolávali dokonce sami kazatelé; jako *starý*, církví tolerovaný obyčej a obecný projev svátku přežíval v kostele až do konce 16. stol., podobně jako procesí na oslu o Květné neděli s parodií mše (svátky bláznů). Ve středověku se smích uplatnil o V. též na ulici v latinsko-českých a později českých lidových velikonočních hrách (*ludi paschales*, *Mastičkář*). – Společná a nadčasová je velikonoční myšlenka obnovy života, která předpokládá přípravu a očistu. V křesťanském smyslu znamená postní očistu těla i duše, která má člověka připravit ke spoluúčasti na díle Vykoupení, na velikonoční obnově: při slavnosti Vzkříšení věřící obnovují svůj křestní slib, velikonoční křest přijímají také noví katechumeni. V lidové tradici je smyslem praktických i obřadních úkonů odklizení a zapuzení všeho, co by mohlo škodit budoucímu novému životu v hospodářství a v rodině. V. se tak jeví jako vyústění a vyvrcholení obyčejů masopustního

a postního času. Předvelikonoční očista domu (úklid, umývání, bílení domového průčelí, v regionálních variantách sváteční vysypávání a vylévání ornamentů na chodnicích), očista hospodářských prostor, dvora a náradí má zvláštní význam, umocňovaný i věrskými prostředky. Důležitou očistnou a ochrannou roli v nich hraje pramenitá, potoční i v kostele svěcená voda (obřadní umývání, kropení, polévání) a oheň (*živý* nebo *nový*, svěcený, též dřevo jím dotčené). Jako ochranný a blahonosný prostředek byla vnímána zeleň (ratolesti, pruty, kočičky, pomlázka) a vejce (bílé, zdobené a barvené, zvl. červené, svěcené, kraslice). O V. se rozvinul celý systém obyčejů s těmito prostředky, které jsou též projevem lidového svěcení jara i spolužití lidových a náboženských tradic. Podle lidové víry totiž dobrý počátek nese naději budoucího dobrého vývoje; také církev přijala do své soustavy některé atributy lidových obyčejů a zavedla jejich svěcení v kostele o V. (svěcení kočiček a jiných ratolestí, svěcení ohně a dřeva, ve vinařských oblastech je doloženo též svěcení vinohradnických kůlů, pokrmů, zejm. obřadního pečiva a vajec). Nový život se očima rolníka rodí ze země; proto se v obřadnosti velikonočního období projevují pozůstatky kultu země spjaté podle A. Václavíka s kultem zemřelých předků (modlitby na zeleném drnu, líbání země, pojidání, koulení nebo drobení svěceného

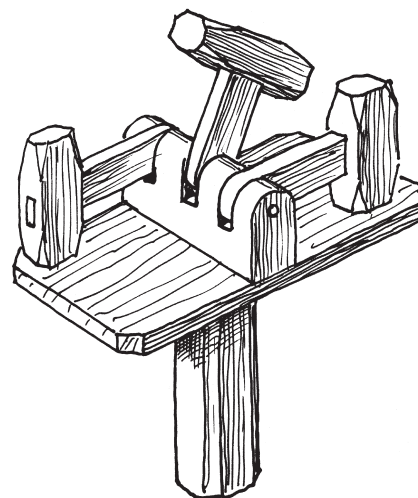
mazanec v brázdě). V tomto pojetí splynuly křesťanské svátky Zmrtvýchvstání s obdobím vzkříšení matky země, která je na jaře samodruhá (odtud jeden z výkladů zákazů tance a dupání po poli, zákazu polních prací, vrcholících na Velký pátek). – Zvláštního významu se o V. dostalo stravě a zejm. obřadnímu pečivu; církevní obřad Vzkříšení a Boží hod velikonoční znamenají mezník ukončující dlouhý čtyřicetidenní předvelikonoční půst. Proto se v pokrmech, které se jedly před velikonoční slavností, vyskytují především postní jídla, z masitých pokrmů ryby (ještě počátkem 20. stol. se prodávaly v ulicích jako o Vánocích) a vodní živočichové (v měšťanských domácnostech i bobr, vydra). Teprve po Vzkříšení se mohly jíst i jiné druhy masa (jehněčí, kůzlečí, telecí). Postní jídelníček se orientoval na chléb, zelí, řepu, hrách a další luštěniny, později brambory, ovoce (zejm. sušené), mléko, vejce a pokrmy z nich (sekanina, svítky, obřadní pečivo). Tam, kde se předvelikonoční půst držel zvlášť přísně, se vylučovala i vejce. Pro velikonoční stravu je příznačné spojení s prvními jarními zelenými bylinami (přísada do velikonoční nádivky či jeřábka, vejce se špenátem, kopřivou, openec, ošlejších, pažitka do polévky). Předvelikonoční půst vylučoval používání živočišných tuků (másla a sádla), žádoucí byl olej: na něm se smažilo i pečivo (*listy* či *boží milosti*). Při přípravě velikonočních pokrmů se (podobně jako o Vánocích) často používal med (kaše, oplatky, *jidáše*). S V. jsou spjaty také perníky, zvl. figurální (dar kmotřencům), a preclíky (převážně pekařské výrobky): v některých krajích se říkalo, že je rozdává liška (Liščí neděle), a matky je dětem věšely na stromy nebo schovávaly v mezích (podobně pečivo *ptáčky*). Typickým velikonočním pokrmem je od středověku beránek (maso nebo pečivo tvarované ve formě) a mazanec, známý v mnoha krajových variantách: mazance (*svítky*, *baby*, *šoldry*, *plecovníky*) nosí věřící katolíci ke svěcení ještě na počátku 21. stol. Rovněž v koledách (darech) se vyskytovaly obdobné pokrmy (pečivo, vejce, ovoce, ořechy, někdy i vařivo). Velikonoční svěceniny (vejce, obřadní pečivo, zvl. mazanec, též jeho drošky) měly funkci rituálních předmětů v hospodářských obyčejích. – S V. je spjata bohatá folklorní tradice (pověsti o pokladech, otevírání země, lidové modlitby, lidové pašije a koledy), spojená zvl. s obřadem koledování. V české kultuře je doložena velikonoční koleda dětí, mládeže, koleda pastýřů, koleda chudých, nepřímá jsou historická svědectví o středověké žakovské koledě, jejímž ohlasem je *lístková koleda* školních dětí na Květnou neděli. Hlavní dny velikonoční

koledy jsou Pondělí velikonoční (koledy pomlázkové, *dynovačky*) a Květná neděle (koledy novoletní, *lítovačky*); chlapci koledují při posledním klepání na Bílou sobotu, místy na Velký pátek. Velikonoční koledy mají lidový základ blízký světskému vánočnímu a novoročnímu koledování. Spojení s křesťanskou tematikou je v českých velikonočních koledách menší než v koledách vánočních a podle Z. Horákové patrně i druhotné (andělské zvěstování Panně Marii v dívčích koledách na Květnou neděli, pašijové prvky v koledách chudých nebo ve zpěvu hrkajících chlapců). Motivy Kristova umučení se však často objevují v lidových velikonočních modlitbách pod širým nebem a při obřadním umývání. – A. Václavík upozornil na vztahy V. a Vánoce, resp. širšího velikonočního a vánočního okruhu, které chápe jako vztahy jarního a zimního novoročí. Podobnosti obyčejů, vyplývající ze společného rozmezňujícího charakteru obou svátků, sleduje u obřadního pečiva, v příkazech a zákazech (zákaz nedokončeného díla před novým rokem, zákazy půjčování, vzdalování se od hospodářství a obce, pracovní zákazy), v přípravě půstem, některých magických úkonech zajišťujících prosperitu (třesení stromy, hlučení za odpuzení škodlivých sil), pranostikách a věštbách (zvláště obávaný byl v tyto dny v obci zemřelý, jiným znamením příštího nezdaru byla prázdnota nádob, suchý strom, neplodná žena), v obřadech koledování s blahonosným vínšováním a obdarováváním. – Oslavy V. v č. zemích se v určitých rysech liší u katolíků (procesí a průvody, obřady svěcení a obyčej s velikonočními svěceními,

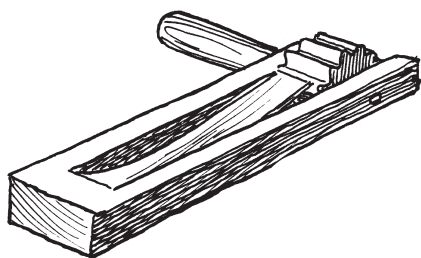
velikonoční hry, Boží hrob a velká slavnost Vzkříšení) a evangelíků (památky Poslední večeře, pašije bez vnějších a dramatických projevů). Krajové i lokální odlišnosti jsou patrné v bohatství pojmenování a vzhledu pomlázek, velikosti a způsobu zdobení ratolestí a novoletních stromků, ve zdobení vajec a kraslic, v uplatnění obřadního šlehání nebo polévání, zastoupení masky Jidáše o velkopátečních obchůzkách chlapců. – Do začátku 21. stol. jsou živé rodinné velikonoční tradice svěcení kočiček, pečení a svěcení obřadního pečiva (zvl. beránků), hrkání chlapců, oblékání nového svátečního oděvu ke slavnosti Vzkříšení, barvení a darování vajec a zvl. pomlázka. Udržely se i lokální tradice velikonoční slavnosti: jízda na koních po oseň v Lukavci u Fulneku (*zvěst o Zmrtvýchvstání*) či po r. 1989 obnovená dvoudenní velikonoční slavnost (*matičky*) v Bohuňovicích na Olomoucku.

Lit.: Č. Zábrt: *Staročeské výroční obyčaje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889, s. 68–94; A. Podlaha: *Nejstarší tištěný rituál Pražský z r. 1496*. Časopis katolického duchovenstva 44, 1903, s. 183, 248, 305, 445, 504, 549; J. Š. Kubín: *Dynovačky a lítovačky Čechů kladských*. ČL 17, 1908, s. 366–369; A. Václavík: *Vyroční obyčaje a lidové umění*. Praha 1959; J. Šťastná – L. Prachařová: *Na jaře a o Velikonočích*. In: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1988, s. 35–42; A. Plessingerová: *Tradiční jídla postní doby a Velikonoc na českém venkově*. Výživa 48, 1993, č. 2, s. 45–46; V. Frolcová: *Velikonoce v české lidové kultuře*. Praha 2001; E. Večerková: *Kraslice na Moravě ve 20. století*. Brno 2003. [vf + jš]

velikonoční obřadní idiofony, jednoduché samozvучné nástroje na principu klepacích desek tvořící jeden celek s konstantně upevněnými kladivky. Téměř v celé katolické Evropě byl až do počátku 20. stol. rozšířen velikonoční obyčej chodit v pašijových dnech, kdy se v kostelech nezvoní, tj. od Gloria na Zelený čtvrtek do Gloria na Bílou sobotu, dům od domu a různými klapáčkami a řehtačkami oznamovat poledne a klekání. *Zavazování* či *podvazování* zvonů bývá zdůvodňováno tím, že po dobu smutku velikonočního týdne *zvonny odletěly do Říma* nebo že umlčení zvonů symbolicky znázorňuje mlčení apoštolů v době utrpení, ukřižování a zmrtvýchvstání Krista. Tento zvyk nahrazování zvonů lomozením a rachocením byl poprvé kodifikován na konci 8. stol. v rituální knize římské církve *Ordo romanus*. Na českém území je místy obyčej velikonočního klapání a řehtání dodržován i na začátku 21. stol. Podle českých literárních pramenů bylo nejpozději v 16. stol. velikonoční rytmické řehtání a klapání doprovázeno popěvkou o nevěrném Jidášovi a zrádných Židech, kteří ukřižovali Krista Pána. Ty byly v 17. stol. doplněny o tzv. pálení Jidáše, které bylo později (18. stol.) přeměněno na *honění Jidáše*. Pravděpodobně tehdy se z původního náboženského obřadu vyvinula dětská zábava, která se stala výlučnou záležitostí chlapců. O starobylosti obyčaje svědčí i to, že ještě na počátku 20. stol. děti v některých jihoruských židovských náboženských obcích provozovaly obdobný zvyk o svátku purim 13.–15. měsíce agar (tj. ve 2. polovině března), na památku zachráněných Izraelitů v asyrsko-perské diaspoře za pomoci Ester a Mardochea v době vlády krále Xerxe I. (Ahasvera); děti honily s řehtačkami a klapotkami chlapce, který předstával Ahasverova ministra a úhlavního

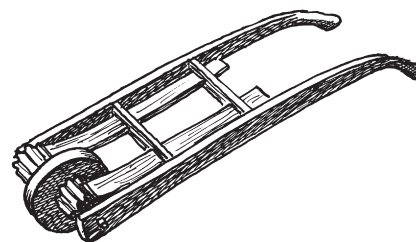
Klepač – klapotka

Řehťačka

nepřítele Židů Agagita Hamana (*goněnie Gamána*, obdoba honění Jidáše). Některí badatelé spatřují možný původ užívání velikonočních obřadních idiofonů v klepacích deskách, jejichž zvukem byli v raných dobách křesťanství (do 10. stol.) svolávání věřící k bohoslužbám. – Velikonoční idiofony lze rozdělit na pět skupin: a) dřevěná klepací deska s jedním nebo více kladiv, jejichž ramena jsou otočná kolem společné osy, mechanicky spojené s deskou (*klapotka, klapačka, klapetka, klepač, kačar*). Jde pravděpodobně o nejstarší nástroj velikonočního rituálu. Různé modifikace malé klepací desky z tvrdého dřeva o rozměrech kolem 250 × 100–160 mm jsou v č. zemích stále vyráběny. V průsečíku os desky je upevněn dřevěný hranol o rozměrech přibližně 200 × 20 × 30 mm, který je deskou rozdělen na dvě nestejně dlouhé části. Delší část slouží po jednoduchém opracování jako držadlo nástroje, kratší je opatřena výřezem, v němž jsou na dřevěné ose asi po 5 mm navlečena ramena jednoho až tří kladiv. Rychlým kývavým pohybem nástroje jsou kladiva překlápěna a bijí střídavě na jednu nebo druhou polovinu desky. Pokud není osa s rameny umístěna přesně v polovině delší osy desky, vzniknou dvě nestejně rezonující části, které proto při úderech vydávají dva různé tóny. Celkové ladění klapotky je dáno velikostí, tloušťkou a materiálem desky; b) rotující klepací deska, tvořená dřevěnou pružinou, jejíž konec naráží na soustavu nepohyblivých kladiv, představovanou bočními plochami ozubení pláště dřevěného válce (*řehťačka, hrkávka, hrkačka, brkač, brkotka, brkačka, vrkačka, vrkač, vrzkáč, vrždák, rehotka, rehotník, rapačka, rapkáč, rapotáč, řehotka, krzačka, křistačka, skřípač, ščekotka*). Jde o mladší nástroj velikonočního rituálu. Většinou je vyroben ze tří částí: z dřevěné *podkovy* z měkkého dřeva, z níž je z vnitřní strany jejího oblouku vydělen tenký dřevěný *lub* o rozměrech asi 100 × 15 × 1,5 mm. Kolmo na něj prochází konci ramen podkovy dřevěná osa s připevněným ozubeným válcem z tvrdého dřeva o průměru asi 35 mm s deseti až osmnácti zuby tak, aby

se opíraly o péro (*lub*) řehťačky. Jedna část osy vyčnívá ven z podkovy a slouží jako držadlo nástroje. Krouživým pohybem se podkova s pérem točí kolem osy, přičemž péro pravidelně naráží na ozubení. Výška vydávaného tónu závisí především na délce a hmotnosti péra. Některé řehťačky jsou vyráběny až s třemi péry. Nejstarší zachovaný evropský exemplář pochází ze 14. stol. a je uložen v pyrenejském klášteře Escaladieu u Bagnères v j. Francii. Ještě starší řehťačky se zachovaly jako recentní obřadní nástroje v přední Indii. Literární i ikonografické prameny dokládají, že od počátku 17. stol. byly na území č. zemí řehťačky atributem bláznů při maskarních průvodech, dále sloužily jako signální nástroje ponocných a hasičů a používali je i hlídači vinic na plašení ptáků a naháněči zvěře při honech; c) přenosná kombinace klapotek a řehťaček ve větším provedení, k jejichž pohonu je potřeba otáčet klikou (*valcha, kačar, kachna, kocour*); d) většinou také kombinace klapotky a řehťačky s ozubeným či *palcovým* kolem upevněným na společné ose s kolečkem *trakaře* (*trakař, tragař, tragač, samokol*). Často byla na korpusu trakaře umístěna dřevěná figurína Jidáše. Chlapec s takto vybaveným trakařem byl pak jako Jidáš pronásledován ostatními; e) věžní řehťačky s ještě většími rozměry než valchy a trakaře. Často jsou vybaveny mohutným rezonátorem ve tvaru truhly. Byly trvale umístěny ve věžích kostelů vedle zvonů, které o Velikonocích nahrazovaly. Rachotící mechanismus byl většinou ovládnut klikou poháněným válcem s dřevěnými palci. Podomácku, ale ve velkém vyráběné řehťačky, klapotky a občas i trakaře se již od 2. poloviny 19. stol. staly jarmarečním zbožím. Pro větší prodejnost byly často

Řehťačka – trakař

zdobeny jednoduchými malovanými nebo vypalovanými ornamenty. Po r. 1948 se jejich produkce i distribuce ujala družstva lidových uměleckých výroby.

Lit.: Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 241–247; L. Kunz: *Tři velikonoční klapače z Valaška*. NVal 14, 1951, s. 27–31; L. Kunz: *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*. Leipzig 1984, s. 18–23; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. Praha 1987, s. 90–95, 127–137. [pk]

velkostatek, latifundium, panství, patrimonium – velký pozemkový majetek panovníka, státu (královský, korunní, komorní), církve a jiných institucí nebo soukromý. V č. zemích velkostatky obvykle vlastnil panovník, feudální šlechta, církev a od 15. stol. též města. Pozemkový majetek byl zapsán v zemských deskách a tím nadán výsadami vlastnickými, politickými, administrativními a národohospodářskými. V období feudalismu byl vlastník v. vrchností nad poddanými ve svém obvodu: vykonával nad nimi veřejnou, zpočátku osvojenou, pak státem svěřenou politicko-policejní a berní správu, měl i nižší soudní pravomoc. Vlastnictví soukromého v. bylo vázáno na šlechtictví (kromě městských a malého počtu patricijských statků). Teprve od konce 18. stol. se k držbě v. připouštěli bohatí obchodníci a průmyslníci nešlechtici. Veřejnoprávní funkce feudálního v. jsou shrnuty v termínu *patrimonium* (otcovská ochrana), ve skutečnosti však šlo o donucovací a vykořisťovatelskou moc, podepřenou státem. Feudální v. nebyl pouze výrobním celkem, ale i politicko-správní a soudní jednotkou (patrimonijní soustava, dominium, panství). Velikost pozemkové držby určovala mocenské a politické postavení vlastníků. – Feudální v. zanikl od konce 18. stol. rozdělením půdy v. rolníkům, převedením nešlechtickým statkářům (Francie) nebo postupnou přeměnou v. feudálního v. kapitalistický tzv. pruskou cestou (Prusko, Rakousko-Uhersko a Rusko v polovině 19. stol.). – Do r. 1848 byly v č. zemích vztahy mezi vlastníkem v. a rolníkem vztahem mezi vrchností a poddaným.

1850 byla vrchnostenská politická, berní i soudní správa předána státním úřadům a soudům. V. již nebyl panstvím (dominiem), ale zůstaly mu některé politické a hospodářské výsady, zvl. v rakouských volebních soustavách. Politické výsady byly zrušeny 1918, hospodářské podstatně omezeny první pozemkovou reformou 1919 a konfiskací některých velkostatků 1945; revizí pozemkové reformy 1948 byly soukromé velkostatky zrušeny. První pozemková reforma však dala vzniknout statkům *zbytkovým*, podstatně rozšířeny byly státní velkostatky (státní statky, státní lesy) a nově byly vytvořeny velkostatky družstevní (jednotná zemědělská družstva). – Rozsah v. byl rozmanitý. Feudální velkostatky obhospodařovaly podle příslušnosti poddanských míst od jedné vesnice až po latifundie se stovkami vsí (od výměry několika desítek hektarů až po desetitisíce hektarů zemědělské a lesní půdy). Koupí a prodejem se velikost v. měnila, velkostatky se slučovaly i dělily. Od 16. stol. v č. zemích zakládané rodinné velkostatky *svěrenecké* (fideikomisy) měly omezená dispoziční práva uživatelů (posloupnost držby aj.). Naproti tomu práva majitelů velkostatků *zpujpných* (alod) nebyla omezena. – Správa v. odpovídala obvykle jeho rozsahu. Malé statky spravovali většinou držitelé sami, na větších vykonával správu úřad, od 18. stol. zv. vrchní, s funkcí vrchnostenské správy a s celou soustavou dílčích úřadů (důchodní, purkrabský, obroční, rybní, lesní, dální, sirotčí, kontribuční). Po r. 1848 vykonávala správu v. ředitelství, event. lesní úřad. Od tereziánských a josefínských správních reforem dohlížely na výkon politické a soudní pravomoci vrchnosti krajské úřady. Hospodářskou agendu v. vedl hospodářský úřad a soudní záležitosti místní soud v čele s justiciárem. – Pro skupinu velkostatků patřících jednomu držiteli se nad správu jednotlivých velkostatků, statků a panských dvorů zřizovala ústřední správa, zv. též administrace, inspekce, vrchní a v 19. a 20. stol. též generální ředitelství s ústřední účtárnou. Novodobé velkostatky (státní lesy, státní statky, školní statky), vytvářené po r. 1918 a po 2. světové válce, měly ústřední správy zařazované podle politické a správní organizace státu. Velkostatky typu jednotných zemědělských družstev byly v l. 1949–1953 evidovány a koordinovány v *Ústřední radě družstev* a pak v rámci správní činnosti ministerstva zemědělství. V 90. letech 20. stol. se vytvářela nová struktura velkostatků (družstevních obchodních společností, fyzických osob a nájemců), navazující na ideově politické změny a geopolitické vazby území českého státu.

V r. 2001 velkostatky (podniky fyzických a právnických osob obhospodařující více než 100 ha) obhospodařovaly celkem asi 89 % zemědělské půdy, kategorie bývalých sedláků (10–15 ha, 1/2–3 lány), rolníků (5–10 ha, 1/4–1/2 lánu) a chalupníků a domkářů (do 5 ha) celkem 7,5 % zemědělské půdy, přechodná skupina (statkáři, zbytkové statky, 50–100 ha) 3,5 % zemědělské půdy. Ve srovnání s rokem 1930, kdy bylo uskutečněno podrobné šetření zemědělských závodů v Československu, klesl jejich počet na 1/15, u rolnických zemědělských závodů asi na 1/25 a zemědělských usedlostí (odpovídající býv. domkářům a chalupníkům) na 1/50. Přibližně na 1/2 klesl počet velkostatků (nad 100 ha), přičemž plocha, kterou obhospodařují, vzrostla asi na trojnásobek. Na hlavním směru vývoje se podílela především rychle se vyvíjející zemědělská technika a technologie v 19. a 20. století.

Lit.: J. Kapras: *Velkostatky a fideikomisy v českém státě*. Právnické rozhledy, zvláštní otisk. Praha 1918; V. Černý: *Hospodářské instrukce. Přehled dějin patrimoniálního velkostatku*. Praha 1930; S. Strakosch: *Agrární problémy v nové Evropě*. Praha 1930; K. Krofta: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949; V. Černý: *Názvosloví pro zemědělsko-lesnické archivy*. Praha 1955; J. Tywoniak: *Ústřední správa chotkovských velkostatků a její archiv*. Sborník archivních prací 23, 1973, s. 1–104; F. Šach: *Příspěvek k poznání feudálního velkostatku na základě inventarů třeboňského panství z konce 16. století*. VPZM 15, 1975, s. 163–200; *Zpráva o stavu zemědělství České republiky za rok 2001. Zelená zpráva*. Praha 2002. [zt]

velký buben, turecký buben, troml – membranofon s tónem neurčitě výšky. V. b. má dvě blány z oslí nebo telecí kůže, navinuté na dřevěných nebo kovových obručích, které jsou na luby přitahovány a napínány pomocí dřevěných nebo kovových ráfků, stahovaných k sobě šrouby nebo provazy. Luby jsou pásy z mosazného plechu nebo z dřevěné překližky stočené do kruhu, na povrchu nalakované nebo polepené papírem či umělou perletí. Velké bubny do dechových hudeb mají obvykle kovové ráfky. Ty jsou k sobě stahovány 12–14 dlouhými šrouby s křídlovými maticemi. Pro hru při pochodu má v. b. na lubu dva kroužky pro řemen, event. pro hnízdo notového držáku. V průměru mívají bubny 70–100 cm, luby bývají široké 35–50 cm. Různé velikosti a tvary bubnů lze doložit na evropských ikonogramech již od konce 11. stol. V. b. se pravidelně vyskytuje ve střeoevropské hudbě od 2. poloviny 18. stol. (vypínán provazci); ve vojenských kapelách pak od

Buben

počátku 19. stol., kdy se rozšířil anglický vynález napínání kůží šrouby (1837). K rozehrávání se používá jedné paličky s velkou dřevěnou, plstěnou či korkovou hlavicí potaženou kůží, popř. s pouhou dřevěnou hlavicí. Palička má kožené poutko, které zabraňuje jejímu vyklouznutí z ruky. Téměř současně s vojenskými kapelami našel v. b. uplatnění i ve venkovských dechovkách (*tureckých muzikách*). Tam se často používal v kombinaci s malým bubnem, činely a trianglem. Do tradičních nástrojových skupení lidové hudby se však v č. zemích (na rozdíl od Balkánu a Podkarpatské Rusi) nedostal. Do lidového prostředí s živými tradičními nástrojovými sestavami přicházel v. b. zpravidla jen několikrát v roce s kočovnými cirkusy, které jej užívaly k upoutání pozornosti, s loutkáři, vandrujícími šumaři nebo o masopustu. V. b. byl (vzhledem k nutnosti použít velké plochy většinou telecí kůže) drahou investicí. Na počátku 20. stol. stával kolem 150 K. Proto ještě v 60. l. bylo možné se setkat (např. na Českomoravské vysočině) s vesnickými výrobci velkých bubnů, kteří k výrobě membrán používali silonových pytlů od umělých hnojiv.

Lit.: C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 109–111, 2. vyd.; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. Praha 1987, s. 140–143. [pk]

Velký pátek, sváteční den vrcholícího Svatého týdne, nacházející se uprostřed tzv. svatého třídenní; první dominanta lidových i křesťanských Velikonoc. Jako den spjatý s památkou ukřižování a smrti Ježíše Krista je V. p. posvátným dnem věřících křesťanů. Podle lidové víry je to den dobrých

i zlých nadpřirozených sil, spojených v tradici 19. a 20. stol. zejm. se třemi časovými mezníky: nejzávažnější je ráno před východem slunce, dále doba čtení či zpěvu pašijí v kostele a konečně odpolední hodina Ježíšovy smrti. Jako výlučný svátek charakterizuje V. p. řada zákazů a závazných obyčejů, z nichž některé jsou společné pro další obřadní dni v roce. Nejznámější je zákaz hýbání se zemí na V. p., doložený od konce 16. stol. a místy dodržovaný do začátku 21. stol. Jeho křesťanský výklad (v zemi odpočívá Kristus, země je ložem Ježíše Krista), zaznamenaný v lidové tradici 19. a 20. stol., nevyklučuje hypotézy o souvislostech s jarními hospodářskými obyčejí, které zakazují tanec a dupání na probouzející se zemi (země je samodruhá, v zemi klíčí nová vegetace). Ke svátečnímu pracovnímu klidu patří též zákazy praní a bělení prádla, zametání, topení do východu slunce, pečení chleba. Další skupina zákazů se týká prodávání, vynášení z domu, půjčování, darování i přijetí daru. V. p. je den tichý, v lidové tradici je spojen s dřevěným hlukem hrkání chlapců. Je dnem modliteb, kajícínosti a nejpřísnějšího půstu. Jeho dodržování bylo různé; někteří zbožní lidé nejedli na V. p. vůbec. Prameny z přelomu 19. a 20. stol. uvádějí jako velkopáteční postní stravu zbytky obřadního pečiva (*jidášů*) z předešlého dne nebo nevařené pokrmy (zelí,

chléb, mléko). V době, kdy už bylo zvykem na V. p. zatopit, se vařily polévky (*kyselica*, *oukrop*, bramborová, kmínová), brambory, luštěniny a kaše. Půst neruší v č. zemích málo doložené požívání velkopátečního vejce, které se dělilo mezi členy rodiny ve víře, že zavede bloudícího na pravou cestu. – Těžiště prožívání V. p. v lidové tradici spočívá v ranních hodinách před východem slunce, kam se soustředilo množství magických a obřadních úkonů s užitím vody, země (hlíny), zeleného prutu, ohně, popela, železa, vejce, česneku, medu a hluku (tlučení). Provázejí více dní Svatého týdne a Velikonoc, některé z nich také Vánoc. Jejich smyslem je očista, ochrana a zajištění zdu budoucího života rodiny, nové vegetace a dobytka. Nejdůležitější úlohu v těchto obyčejích hraje voda (obřadní umývání v tekoucí vodě). Během rituálu očisty a obnovy života v souladu s obnovou vegetačního cyklu na počátku jara působila nejen na člověka, ale také na dobytek (krávy, telata, koně), omývalo se hospodářské nářadí i kuchyňské náčiní (zejm. dřevěné). S obřadním umýváním byla většinou spojena modlitba. Lidé se modlili pod širým nebem tváří k očekávanému východu slunce u vody, v zahradě, pod stromy, na poli, na mezích mezi poli, na rozcestí, proti čarodějnicím také na hnojišti. Velkopáteční modlitby spojují

lidové motivy s křesťanskou tematikou (na jihových. Moravě je místy do začátku 21. stol. známá modlitba: *Vodičko čistá, / tečeš z ran Pána Krista, / omýváš břehy aj koření, / omýj aj mňa, hříšné stvoření*). Podle několika dokladů z konce 19. stol. uzavíralo velkopáteční ranní rituál líbání země, trojí znamenání země křížem, ojediněle je při tom doloženo zařikání nemoci do země. Společně s velkopáteční nedotčenou zemí je lze považovat za pozůstatky jarního kultu země, lidové pověsti vypovídají o V. p. jako o dni, kdy se země otevírá (poklady země). Kromě pramenité vody se na V. p. používalo odvaru ze zelených prutů nebo česneku (též se svčecnou vodou) k vykropení celého domu, postelí, chlévů a stodoly; ochrannou funkci zvyšovalo uzavření magického kruhu kolem stavení vykropením svazkem ratolestí. Další užití prutu v domě, chlévech a na poli je společné s obyčejí konanými na Květnou neděli a Boží hod velikonoční. Očistný a ochranný význam mělo též zapalování slámy ve sklepech, v komoře, dokonce ve světnici. Pro tradici V. p. je výrazná ochranná funkce hluku jako magického prostředku zapuzení zla (myší a hmyzu ze stavení, krtků z polí). Údery cepem na poli, nejlépe ve třech rozích, tři údery sekerou na prahu nebo dveře a hlučení klíči bylo posilováno ještě dalšími prostředky: mlčením, chůzí pozpátku, nahotou. Součástí velkopátečních obyčejů ochranného významu bylo také stoupání na železo (sekyru) při ranním vstávání z postele, potírání žil medem nebo česnekem a zvl. předení *pašijových nití*. Jejich použitím (na oděvu, plachtě) se přenášela ochranná moc na člověka i hospodářství (proti utopení, udeření hromu, křečím, uhranutí, uçarování kravám), pašijové nitě zapletené do biče pomáhaly pasákoví udržet dobytek pohromadě. Zvláštní pozornost věnovali lidé ochraně dobytka před čarodějnicemi; noc prvního jarního úplňku nebo právě V. p. byl čas, který odhaloval bosorky (bylo možné je spatřit v noci na V. p., kdy podle lidové víry praly na potoce, nebo ve dne skrze otvory, např. v komíně). V noci z V. p. na Bílou sobotu byly zaznamenány též plodonosné magické úkony zaměřené na úrodu stromů (vázání povříslů a třesení), společně pro velikonoční a vánoční tradici. Očistné, ochranné a plodonosné velkopáteční obyčeje lze doložit prameny 19. a počátku 20. stol.; jsou součástí systému jarních obřadů a obyčejů novoročního charakteru (zaměřených na ochranu a prosperitu nového hospodářského roku a života rodiny), a proto nejsou svázány výlučně s V. p., ale vyskytují se i při dalších svátečních zimních a jarních

(zejm. katolickém) prostředí tato procesí rozvinula zvl. v baroku do dramatických forem, na nichž se podílelo vesměs celé lokální společenství. Jsou doloženy různé typy: průvody s atributy umučení, veřejná předvádění pokání (flagelantská procesí), užití figur pašijových i lidových postav v dramatických scénách (pašijové hry).

Lit.: J. Puchnar: *Velký pátek ve Slavíkovcích (okr. Jemnice)*. OHP 9, 1931/32, s. 146; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; V. Ron: *Velkopáteční pašijová procesí*. ČL 80, 1993, s. 293–304; M. Mikysková: *Hrkači, klapači a Jidáš v okolí Vyškova a Bučovic*. In: *Lidové obyčej na Hané*. Vyškov 1999, s. 59–76. [vf]

Vendelín, vl. Vendelinus (kolem r. 550 – asi 617), poustevník, světec (20. 10.). Podle legendy byl iroskotským královským synem, který z lásky k Bohu odmítl trůn a u příležitosti pouti do Říma zůstal jako poustevník v okolí pozdější obce St. Wendel v Sársku, kde jako pastýř sloužil u místního šlechtice. Po četných zázracích byl zvolen za opata kláštera v Tholey. Když zemřel, vybrali prý dva voli zapřažené do vozu s rakví budoucí místo světcova hrobu, nad kterým bylo později postaveno významné poutní místo St. Wendel. První stopy kultu spadají již do 11. a 12. stol. (především v Sársku), dále směřují na východ a jihovýchod. V. (lid. *Vendelínek*, něm. *kleine Wendel*) byl zprvu zobrazován v opatském rouchu (v tunice, mnišském plášti s kapucí), s opatskou holí a knihou. Kult se po r. 1500 rozšířil zejm. do Tyrolska a Bavorska, jeho vyvrcholení a zlidovění v agrárním prostředí přinesla protireformace. V 18. stol. se objevuje též jako patron sedláků, rolníků, pastýřů, ovčáků, koní, dobytka a polnosti ve středověkém pastýřském oděvu, popř. v barokním oděvu šafáře s kalhotami po kolena, krátkým kabátcem a širokým kloboukem, pastýřskou kabelou a holí. Jeho atributy byla zvířata u nohou (ovce, beránek, vepř, kráva, kuň a pastýřský pes). Byl též ochráncem proti moru a řadí se ke Čtrnácti sv. pomocníkům v nouzi. Na rozdíl od Slovenska byl v č. zemích zobrazován spíše jen výjimečně, především na jihových. Moravě, kde se vyskytly plastiky u cest, Boží muka i kapličky zasvěcené V. Vzhledem k analogické situaci v přilehlé části jihozáp. Slovenska rozkvetl tamější kult V. patrně v souvislosti s cestami, po nichž se hnal dobytek z Uher přes Moravu do Čech. V jednotlivých regionech a lokalitách však uctívání V. pravděpodobně posílily i konkrétní případy epidemii či infekčních nemocí dobytka, dobytčího moru (kulhavky, slintavky) a očekávání

příležitostech. Jejich značná koncentrace na V. p. je dokladem významu, který lidé tomuto dni přikládali, a víry v jeho zvláštní moc. Vázaly se k němu proto též věštby smrti a příští úrody. – Další skupinu představují obřadní a obyčejové projevy, které vyšly pův. z křesťanské liturgie a váží se výhradně ke Svatému týdnu (dopolední pašije v kostele) a k V. p. (Boží hrob, uctívání kříže, křížová cesta). Katolický obřad uctívání kříže je považován za pozůstatek raně křesťanské pobožnosti Božího hrobu, doložené v Jeruzalémě kolem r. 400 a rozvinuté ve středověku do dramatických forem. V české kultuře dokládá Z. Winter boží hrob v 1. polovině 16. stol., zejm. v klášterních kostelech. Ustrojení, hlídání a líbání ležícího kříže (též líbání ran Kristových, objímání jeho těla) přežily jako neliturgické a neoficiální projevy zbožnosti přes dobové zákazy až do 20. stol. Nejvýrazněji zasáhl tuto tradici zákaz Josefa II., který byl namířen proti převládnutím světských prvků božího hrobu v baroku (nadměrné zdobení malováním, květinami, sochami), které zastíňovalo hlavní smysl Velikonoc. K božím hrobům se konala procesí, spjatá od středověku s velkopátečními kajícími pobožnostmi v mužských kláštřích. Podle V. Rona (nar. 1930) se v českém

nadpřirozené pomoci od světce. Víru v jeho ochrannou moc dokládá na Slovácku nalepování obrázků V. na dveře od stájí a chlévů. Na území Čech byl světec uctíván méně často, a to spíše v německých či národnostně smíšených oblastech sousedících s Bavorskem a Rakouskem. Oslavy svátku i úcta k V. jsou doloženy v Rozvadově či v Chrastavicích na Domažlicku. Sporný je naproti tomu údaj V. Krolmuse z poloviny 19. stol. o obětování živých kusů drůbeže a mladého dobytka, másla a vajec na oltář o svátku V. v obci Pavínov (nepřesná je již sama lokalizace nynější obce Pavínov na Sušicku). Kult V. v č. zemích doznival během 19. stol., na počátku 21. stol. se postava světce i jeho nejvýznamnější patronát prakticky vytratily z obecného povědomí.

Lit.: Č. Zibr: *V. Krolmusa Slovník obyčejů, pověstí, pověr a slavností lidu českého*. ČL 13, 1904, s. 415; A. Dörrer: *St. Wendel in Kunst, Namen und Wirtschaft von der Saar bis Südtirol*. Forschungen und Fortschritte 39, 1965, s. 11–15; A. Hinder: *Hirt und Helfer St. Wendelin*. Einsiedeln 1967; E. Gulyás: *A Vendel-kultusz emlékei a Jászságban*. A Szolnok megyei múzeumi évkönyv 1979/80, s. 185–200; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 546; M. Chlebana: *Kult svätého Vendelína v okolí Trenčína*. In: *Svěťci v lidové tradici*. Uherské Hradiště 1995, s. 237–245; J. Matuszková: *Sv. Vendelín a jeho místo v lidové tradici*. In: *Svěťci v lidové tradici*. Uherské Hradiště 1995, s. 247–260; V. Géciová-Komorovská: *Rozšírenie ľudového kultu sv. Vendelína na Slovensku*. SN 43, 1995, s. 89–106; EĽKS II, s. 296. [lk + rj]

věnec, věneček, věnek, koruna – obřadní nebo okrasný předmět kruhového tvaru, spletaný z rostlin, pramenů těsta, popř. zhotovený z jiných materiálů. Uplatňuje se v obřadech, obyčejích a slavnostech v běhu roku i lidského života. V. v nich má různé významy: je předmětem obdařeným ochrannou magickou silou, atributem slavnosti, ozdobou, dárkem z lásky i trofejí, znakem stavu a hodnoty jednotlivce, symbolem obřadu přechodu. V zeleném v. je obsažen symbol růstové síly. Věnění je projevem pocty, radosti, oslavy, vyvinulo se i ve zvláštní ceremonii. Ověňují se lidé, zvířata, věci. V různé míře je akcentována estetická funkce. V. je starobylým kulturním jevem a příkládala se mu ochranná moc, což mělo kořeny ve staré víře v magickou sílu kruhu a některých rostlin. Symbolika v. v evropském zvykosloví se utvářela zejm. ze zdrojů antických a křesťanských. V antickém starověku se v. zdobila nevěsta, účastníci hostin, dával se mrtvému do hrobu, zdobil se jím kněz při obětním obřadu, vítěz v bitvě, v olympijských hrách, sochy apod. Ochranný a očistný význam měly svatojánské věnce, pletené v předvečer slunovratových slavností (24. 6.) hl. z černobýlu (*Artemisia vulgaris*), který se odedávna užíval v léčitelství a magii. Chlapci a dívky přeskakovali svatojánský oheň s věnci na hlavách a kolem pasu, aby je nebolela hlava a záda, dívali se skrze věnce do plamenů, aby je nebolely oči, milenecké páry si házely věnce navzájem přes plameny a chytaly je, aby si zachovaly věrnost. Pověry a zvyky spjaté se *svatojánským věncem* (*pás sv. Jana*), o nichž se zmiňují středověké prameny, jsou známy v širší středoevropské oblasti. Věštící úlohu měly v., které o dni sv. Jana Křtitele vily dívky z devatera kvítí. Ke svatojánským bylinám patřily kopretina, třezalka, dobromysl, mateřídouška, heřmánek, úročník, devětsil, rozhodník aj. Účinek rostlin spletaných do v. byl podmíněn různými zákazy (nebylo povoleno trhat je holou rukou a mluvit přitom, ohlédnout se). Dívky házely svatojánské věnce do vody nebo na strom a místo v. po dopadu naznačovalo jejich osud. Jméno nastávajícího se měly dozvídat ve snu, když si daly v. před spaním pod hlavu. Svatojánské věnce se všeobecně uplatňovaly v hospodářství jako prostředek s ochrannými a léčivými vlastnostmi. Okuřovalo se jimi stavení proti nemoci a škodlivým silám, používaly se ke vzrůstu zeleniny aj. Zvláštní účinek byl připisován věncům očazeným ve svatojánském ohni. V. z různého kvítí (květů jetele, lipových větví, mateřídoušky, zvonku) se na severových. Moravě věšel v den sv. Jana Křtitele zvenčí na dveře a okna domu.

Magický význam měly rovněž *božítělové věnce*, jejichž účinek násobilo posvěcení u oltářů. Pletly se z léčivých rostlin (mateřídoušky, dřínu, jitrocele, svízele, heřmáku, úročníku, střemchy, pýru). Výběr bylin měl krajové zvláštnosti. Božítělové věnce se používaly při různých magických praktikách. Okuřoval se jimi dům, dobytek, dávaly se kravám při otelení, ochraňovaly dům před bleskem apod. Často je pletly a po posvěcení prodávaly kořenářky. Zvláštní mocí byly nadány věnce, jichž se kněz dotýkal monstrancí (*dotýkané*). Ze zasychání nebo oživování rozchodníku (*Sedum*) se podle v. zavěšeného v domě na krucifix či obrázek věštil osud členů rodiny. Krajovou zvláštností byly věnce uvité z plodů a listů jeřábu u svátku sv. Bartoloměje či Vavřince na sklonku léta. V j. Čechách se zavěšovaly do štítu domu a navzájem spojovaly řetízky z jeřabinových plodů. Plodnostní význam měly věnce uvité ze zeleného obilí, které se dávaly na kříže a korouhve nesené při jarních procesích a jízdách do polí. Sami jezci si na Fulnecku upevňovali na levé rameno věnce, které dívky sestavovaly z jablek, oříšků a pšeničných klásků. *Dožínkový věnec* byl symbolem dokončení žatvy. Pletl se obvykle z posledních klasů obilí a vybraného kvítí, zdobil se stuhami, makovicemi, pozlacenými oříšky. Nejrozšířenější typ dožínkového věnce má kruhovou formu. Jeho variantou je tzv. slunce s klasy naširoko plošně vázanými, které se na Poděbradsku neslo na tyči. Druhým typem je dožínková koruna rozvinutá do výšky (*výslužka*, *zvon*). Z kruhové základny vycházejí 3–4 vztyčené pruty, k vrcholu se obloukovitě sbíhají, jsou ovinuty klasy, květy, zdobeny stuhami. Dožínkový v. se uschoval zavěšený v síni nebo v komoře do přístěvek žní nebo do Vánoc. Zrno z něho mělo napomoci reprodukovat úrodu, a proto se přidávalo do nového osiva. Později měl hl. význam symbolu žní a úrody obilí. Předávání v. hospodáři bylo provázeno veršovanými promluvami s přáním blahobytu hospodáři, jeho rodině a statku. Budoucí úroda na poli i ve chlévě se odvozovala od vypočítávání mnohosti klásků (zrněk, kvítek) obsažených ve v. Zvlášť reprezentativní a bohaté věnce, v nichž nechyběly stuhu v národních barvách, byly používány při spolkových dožínkových slavnostech v meziválečném období. Věnce zhotovovaly žnice nebo vazačky. Obdobou dožínkového v. je kruhový v. z vytřeného lnu (na Poličsku zv. *kocour*), který upletly ženy k oslavě *dotěrku*. Zaplétaly do něho stužky, cukroví, jablka, švestky, ořechy. Chmelový v. kruhové formy se pletl ke slavnosti *dočesné*. – V. byl starodávným znakem dívky-panny

a naposledy v životě se jím mohla ozdobit panenská nevěsta. Součástí složité úpravy hlavy nevěsty byl zelený v. Nejoblíbenější rozmarýn (*Rosmarinus officinalis*) pěstovala děvčata v květináčích jako symbol panenství a lásky. Byla mu připisována léčivá a ochranná síla a stal se námětem milostných a svatebních písní. V letní době se dívky ke slavnostem ozdobovaly v. z rostlého kvítí. Z městského prostředí přešly do venkovského věnce umělé (*dělané*, *krámské*, *strojené*) jako ceněná ozdoba nevěsty a družiček, později také stárek. Zhotovovaly se z ozdob z dracounu, bouillonu, kovových drátků a plíšků, skla, textilu atd. v podobě květů, trásní, kuliček či zrcadélek, upevněných na obroučce, doplňovaly se pentlemi, vplétaným rozmarýnem apod. Měly krajově rozmanité formy (nízké, vysoké, korunkové). Jejich zhotovováním se zabývali specializovaní výrobci (*věničářky*, *věnečnice*, *kytkářky*) řemeslně i podomácku, nejčastěji na objednávku. Kupovaly se na trzích, na poutích a v městských obchodech. Kovové prvky zhotovovali pasíři. Takové věnce stály nemalý peněz, a tak se mnohdy v rodině dědily, popř. i půjčovaly. Umělé věnce se rozvinuly už v 15. stol. a s nimi i profese věnečníků. Bylo zvykem, že nevěsta dávala ženichovi před svatbou rozmarýnový v., jenž symbolizoval její lásku a panenský stav. Ve 20. stol. doplnil *nevěstinský věnec* bílý závoj. Rozmarýnové věnce připravovaly před svatbou družičky s nevěstou. Svatební obřadníci (nejčastěji mládenec s družičkou) je podle krajového zvyku kladli při oddavkách na hlavy snoubenců, svázané dohromady stužkou. Některý z nich byl přitom rychlejší a vzal oba věnce, přičemž se pak druhý musel vyplatit. Kněz někdy věnce při oddavkách světil. Spolu s ženišskou kytkou uchovávala nevěsta věnce v truhle, v zaskleném obraze, na soše světce pod skleněným poklopem či je zašila do peřiny a opatrovala je až do smrti, aby nebyly v manželství různice. Používaly se také jako léčebný prostředek při onemocnění. Podle toho, čím dříve uvadl či uschl, se usuzovalo, který z manželů dříve zemře. – V. měl širší význam atributu svatby a svatebních účastníků. Přeneseně značí v Čechách námluvy a svatební hostinu. Podle dokladů ze 16. stol. mívali ve starších dobách věnec na hlavách nejen nevěsta, ale i ženich a všichni svatebčané. Pozůstatky tohoto starého označení přetrvaly ve v., jenž byl dáván na hlavu ženichovi nebo připevňován na klobouk či na kabát ženicha, mládenců a *zváčů* místy ještě v 19. stol. Věnce z rozmarýnu se při svatbě uplatňovaly podle krajového zvyku na různých předmětech (koláč, svíce, talíř určený k vybírání peněžních darů, na bráně při za-

tahování svatebního průvodu). Ve 20. stol. bylo na Slovácku místy zvykem označovat dům nevěsty pásem květů s v. kolem dveří. – V. z bílých či růžových květů jako symbol panenství byl atributem bíle oděných družiček při církevních slavnostech, ve svatebním i pohřebním průvodu či při slavnostech svobodné mládeže (*věneček*). V. z růží byla ozdobována nejctnostnější panna (někdy i mládenec) při *růžové slavnosti*. Označení slaměným v. znamenalo potupu. Takový byl dáván nezachovalým dívkám. Věnci sestavenými z drobných plodů a koření podělovaly dívky na Chrudimsku a Hlinecku své mládence při masopustních tanečních zábavách. – *Pohřební věnec* z rozmarýnu, myrty, barvínku, mateřídoušky se uplatňoval v minulosti jen při církevních pohřbech dětí a svobodných mladých lidí, což odpovídalo starému pojetí pohřbu svobodných jako svatby. V. se dával na hlavu či na hrud' nebožtíkovi, kladl se na rakev. Zelený v. jako symbol panenství či panictví (později svobodného stavu zemřelé mladé osoby) nesl mládenec nebo družička v pohřebním průvodu za rakví na polštářku nebo na talířku. Na jihových. Moravě měl v. nesený v průvodu prostorový kuželový tvar obdobný dožínkové koruně. Vrchol zdobila pozlacená makovice, někdy s křížkem. Pruty se ovjely kvítím, rozmarýnem, barvínkem, pozlacenými duběnkami, pod makovicí se do hvězdice svázaly stuhy s dlouhými vlaščími konci. Podobná koruna byla někdy zhotovena z pozlacených ratolestí myrty. Rozmarýnové, myrtové, barvínkové (později asparágusové) věnce nosily na hlavě všeobecně dívky-družičky, někdy také mládenci nesoucí zemřelého. Ti je měli většinou přišpendlené na rukáve. Házely se pak do hrobu. Barvínek (*Vinca minor*) se používal proti očarování dětí, a proto se jím někdy zemřelé věnčily. Ve 2. polovině 19. stol. všeobecně pronikaly do pohřbů podle městského zvyku věnce umělé a začaly se dávat i na rakve starších osob. V té době se ujal zvyk ozdobovat věnci hroby o svátku Všech svatých. Krajově se uplatňovaly věnce vyráběné doma z vřesu, smrkového chvojí, jalovce máčeného ve vápenné vodě, lesních bobulí, peří a stuh, doplněné květy z papíru, jejichž domácí výroba se rozvinula místy už na sklonku 19. stol. Zavěšovaly se na náhrobní kříže. Od 2. poloviny 20. stol. se převážně kupovaly od specializovaných výrobců na trzích a v obchodech. – Při svatodušních královských hrách ozdobovala krále v j. Čechách koruna zhotovená z kůry a z vrbového proutí: na Královéhradecku se z obroučky zvedaly čtyři proutky ovinuté rozmarýnem, svázané nad středem. Porůznu to byla také

koruna z pozlaceného papíru a staniolu polepená vystříhovánkami a pozlátkem. Při *jízdě králů* měl malý král na hlavě nejčastěji v. z vitého nebo umělého kvítí, podobně jako *králka* (*královna*) při dívčím obřadním tanci. Tu zdobil někdy v. ze skleněných perel zv. *jánka* (*gánka*, *kánek*), na vých. Moravě obdobný nevěstinskému. V. jako trofej se uplatnil při soutěživých hrách o letnicích na pastvištích. V. z polního kvítí, vrbového proutí a lipového listí se zavěšil na žerď a chlapi na koních se k ní hnali o závod; kdo první chytil a smočil v. ve vodě, byl na hostýnském Záhoří králem. – V. z květů nebo rozmarýnu byl časťou a oblíbenou ozdobou různých předmětů (máje, květonedělní kytice, stárkovské právo, poslední snop, svatební koláč, talíř, do něhož se vybíraly o svatbě a o hodech peníze). Dekorativní význam mělo též věnčení sakrálních objektů. V. z rostlého nebo umělého kvítí se ozdobovaly sochy a boží muka při svátcích světců, krucifix (při velikonočních obyčejích), korouhve či procesní kříž. O věncích z růží a rozmarýnu zdobících monstrance při božítelovém procesí jsou doklady z 15. stol. Příprava v. byla záležitostí dívek a samotné věnčení bylo často spojeno se zvláštními projevy (písně, průvod a oblečení jeho účastníků). Dobytek se věnčil kolem hlavy a rohů při prvním výhonu na pastvu a při slavnostech pasáků o letnicích. Věnce se pletly z jarního kvítí, přidával se zelený jalovec, který měl magický ochranný význam. Na rohy dobytka dávali pasáci na Hlinecku také věnce očižené ve svatojánském ohni. Zelenými věnci byli ozdobeni koně ve svatebním průvodu. Věncena byla také zvířata (beran, kozel) určená k obřadnému zabíjení o posvícení. – Zvláštností je v. homolovitého tvaru (*sedmák*), který se uplatňoval ve 2. polovině 19. a ve 20. stol. při hodové slavnosti na Kyjovsku. Tvoří ho kostra složená z dřevěného kruhového podstavce a ramen ze 4–7 lubových listů, vrbových prutů anebo hůlek, která je zaplněna snítkami buxusu, papírovými květy, pozlacenými ořechy, praporky s monogramy účastníků zábavy aj. Na vrcholku bývá kytice s rozmarýnem, praporek, svíce či kohoutí kosárek. V. je dominantou hodové zábavy a váže na sebe obřadné odevzdávání finančních příspěvků na zábavy od děvčat. Během tzv. skládky na něm hoří svíce. Nakonec se rozebere, když z něho stárce a stárky při zavádění do tance rozdají návštěvníkům zelené snítky a praporky. Hodový v. byl symbolem mládí, mravnosti a zachovalosti svobodné mládeže. Odvinul se patrně od svatebního stromu. V. byl znakem taneční zábavy zv. *věneček*, kterou pořádaly dívky v letním

období, popř. v masopustu v Čechách a na záp. Moravě. Zvyk se rozšířil na venkov z městského prostředí po polovině 19. stol. Před vlastní zábavou šla mládež průvodem na krátkou pobožnost, při které ozdobila věncem z chvojí a kvítí (popř. s umělými květinami a pentlemi) kříž či sakrální sochu, další v. (politý pivem) zavěšila na hospodu. Věnění bylo provázeno improvizovanými *vinši* dívek a mládenců. V j. Čechách dívky zavěšovaly věnce obřadně v taneční místnosti, prodávaly je nejmladšímu mládenci (*vyzdvihování věnce*) aj. Odvozeně od taneční zábavy-věnečku se v j. Čechách stal rozmarýnový v. atributem účastníka masopustní koledy (*tancmajstr*). – Již z raného středověku jsou doloženy věnce z vinného listu, chvojí, ze slámy či tepané z plechu, které se zavěšovaly na hospodu jako znamení výčepu vína nebo piva. V. byl též druh koláče, který se pletl ze 3–7 pramenů těsta. Uplatňoval se při různých obřadech a obyčejích (křtiny, svatba, štěpánská obchůzka, kateřinská zábava, masopust). Vití věnců z jarního kvítí zůstává oblíbenou zábavou dětí.

Lit.: F. O. Novotný: *O věnci*. Květy 4, 1869, s. 347–348; P. Sobotka: *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských*. Praha 1879; Č. Zibr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní*. Praha 1889, s. 125, 127, 130–131; Č. Zibr: *Lidové zábavy, obyčeje a pověry na den sv. Jana Křtitele*. ČMKČ 65, 1891, s. 252–273; 468–488; Z. Winter – Č. Zibr: *Dějiny kroje v zemích českých I-II*. Praha 1892–93; J. Valchář: *Dávání či strojení věnce na Dolnokralovicku a Leděcku*. ČL 12, 1903, s. 449–452; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I*. Praha b. r. [1949]; EA, s. 667. [ev]

venkov, území (krajina) mimo městské katastry s obyvatelstvem (tzv. lidem), jehož kultura i společenský systém se výrazně liší od kultury a společnosti obyvatel velkých měst. V pojetí české nacionalistické etnografie 19. a počátku 20. stol. byl v. pokladnicí čisté české kultury. *Kulturní odloučenost venkova, podmiňovaná odloučeností hmotnou a správní, způsobila, že poddaný lid venkovský zůstal věren své mateřské řeči, neodnárodnil se a udržel nepřetržitost české kultury lidové* (A. Žalud, 1919). Mezi obyvateli v. nejsou počítáni jen vesničané, ale také obyvatel malých (tzv. venkovských) měst. V. byl ve srovnání s městy chápán jako území kulturně i společensky zaostalé, proto se v něm uchovala lidová kultura, která ve velkých městech dávno zanikla. Po 2. světové válce bylo součástí státní kulturní politiky vyrovnávání v. s městem, tj. vy-

rovnávání rolníků (družstevních) s dělníky. V rámci těchto tezí byla v etnografii věnována značná pozornost i výzkumu průmyslových aglomerací (monografie *Kladensko*, 1959). V. t. agrární etnografie, městys, obec, vesnice.

Lit.: A. Šebestová: *Lidské dokumenty*. Olomouc 1900; *Venkov*. Ústřední list Republikánské strany zemědělského a maloroľnického lidu 1906–1945; *Náš venkov*. Týdeník pro samosprávu a zájmy malého venkovského lidu, od 1911; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919; *Náš venkov. Kalendář pro vlastenecké rodiny*. Mladá Boleslav 1930–48; K. Plicka – F. Volf – K. Svolinský: *Český rok. Zima*. Praha 1960, s. 413–430; *Hornácko*. Brno 1966; A. Robek: *Příspěvky k historicko-etnografické monografii panství Zvoleněves v první polovině devatenáctého století*. Praha 1966; T. Shanin (ed.): *Peasants and Peasant Societies*. Harmondsworth 1971; J. Staňková – L. Baran: *Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska*. Praha 1987; J. Štika a kol.: *Československá muzea v přírodě*. Martin – Ostrava 1989; J. Vavroušek: *Etnologie a perspektivy trvale udržitelného způsobu života*. ČL 81, 1994, s. 125–129. [jkt]

věno, přínos, zános – majetek, který přináší žena do manželství. Pův. to byla úhrada, kterou zaplatil ženich tchánovi za nevěstu (v polovině 10. stol. bylo údajně výkupné za ženu u západních Slovanů značně vysoké: když měl otec více dcer, mohl zbohatnout, měl-li více synů, naopak zchudnout). V historických dobách je pojmenování v. přeneseno na to, co přináší nevěsta ženichovi. *Věnovati* ve stč. znamenalo dát dceři v. – V. dostávala v českém právu pouze žena. V případě matrilokálního sňatku byl přínos muže zván většinou *pomoc* (ale také *věno*). V. poskytovala rodina nevěsty na úhradu břemen v manželství (výživa), na rozdíl od výbavy přecházelo svatební smlouvou do vlastnictví muže. V. mělo pův. povahu daru, pozdějším vývojem se změnilo v nárok, kterého se mohla dcera na rodičích domáhat soudně. Vyplacením v. zpravidla dcera pozbývala nárok na dědický podíl (*byla vybyta*). Povinnost vyplácet v. zanikla, jestliže se dcera vdala proti vůli rodičů. U majetných snoubenců byla dohoda o v. předpokladem uzavření sňatku a byla proto důležitým, ne-li hlavním obsahem svatebních smluv. Manžel za ně poskytoval manželce *obvňení*. Disponovat s v. a obvňením mohla žena v případech mužova úmrtí. – Rozsah a charakter v. se lišil podle sociálního statusu snoubenců. Za stálé v. českých královen určil Karel IV. výnos z některých měst (věnná města královská: Bydžov, Dvůr Králové, Chrudim, Jaroměř, Polička, Trutnov, Vysoké Mýto).

Na vesnici nabylo v. jako majetkoprávní instituce na významu s rozvojem soukromovlastnických vztahů na sklonku feudalismu a za kapitalismu. V poddanské rodině 16. a 17. stol. ještě nepředstavovalo žádnou větší částku. Svůj přínos dostávala nevěsta až po smrti rodičů, když se jejich majetek dělil mezi děti. Význam v. výrazně vzrostl od 2. poloviny 18. stol. Ohled na v. se stával zejm. u dědiců hospodářství hlavním hlediskem při výběru nevěsty. Zatímco u sociálně slabých skupin obyvatelstva bylo majetkové vypořádání dětí bezpředmětné (*věnem chudých dívek je jejich poctivost*), u osedlých, vlastníků nemovitostí, se v. stalo významnou institucí, na níž často závisel osud celé rodiny i usedlosti. Vybytí dětí se uskutečňovalo u dcer vyplacením v. (vyplatit více dcer mohlo přinést otci potíže), u syna-dědice předáním hospodářství, u ostatních vyplacením dědického podílu, poskytnutím části nemovitosti (pole, louky), vyučením řemeslu či úhradou studií. Protože přáním každého majitele usedlosti bylo zachovat hospodářství pokud možno v celistvosti, snažil se získat pro dědice nevěstu s takovým v., které by mu pomohlo ostatní děti vyplatit. Otec, který měl dostatek peněz nebo méně dětí k vyplacení podílů, toleroval menší přínos nevěsty, vyvážila-li ho její fyzická zdatnost, pracovitost, poslušnost. – V. pův. zahrnovalo jen movitost (do individuálního vlastnictví přecházely dříve než nemovitosti). Ve starší době byl na vesnici v. především dobytek jako nejcennější část zemědělského inventáře, později peníze a teprve v 19. stol. nemovitosti. Na velkých usedlostech byly základem v. peníze. Podle výše v. se určoval podíl nevěsty na hospodářství, kam se přivdala. Činilo-li v. třetinu hodnoty ženichova gruntu, stávala se nevěsta tzv. polovičnicí statku. Došlo-li k sociálně nerovnému sňatku (syn sedláka si vzal dceru domkáře), vyměřil otec synovi podíl ve výši nevěstina v. I při české zásadě rovných dílů nedostávaly všechny dcery vždy stejné v. (např. churavě mohly dostat větší díl). Také ošklivější, stará či oblíbenější dcera mohla dostat větší v. než mladá, hezká nebo ta, která se vdala za vdovce. Základem ženichova přínosu byly především peníze, dále dobytek, někdy i nemovitosti (pole, louky), které se však při nedělitelnosti gruntu vracely v případě jeho smrti k otcovu hospodářství. – Výše v. stoupala s růstem ceny půdy. Počátkem 19. stol. na šedesátikorcový statek měla mít nevěsta v. 300–600 zlatých. Říkalo se, že se bere *věno a dvůr*. Výši předpokládaného v. bylo možné předem odhadnout podle počtu dukátů navlečených na stužce, kterou měla svobodná

dívka kolem krku (*třídukátová, pětidukátová nevěsta*). O nevěstách a výši jejich věna měli přehled dohazovači zprostředkující sňatky. – Němečtí sedláci v Podještědí si vybírali pro své syny dívky z českých vesnic, protože dostávaly vyšší věno než Němky; odpovídalo to upřednostňování synů v dědickém právu v německých oblastech. Němečtí sedláci zajížděli v 19. stol. pro české nevěsty až na Mladoboleslavsko. – Termín vyplacení v. byl uveden ve svatebních smlouvách, většinou bylo splatné hned nebo krátce po svatbě (při *dobré vůli* za týden po svatbě), ojedinele se stanovila lhůta *do roka a dne*; v době hospodářských krizí se v. splácelo po částech dlouhá léta. Otec nevěsty většinou vyplacení v. podmiňoval odchodem současného hospodáře na výměnek a předáním usedlosti mladému, protože nechtěl, aby jeho dcera byla *za děvečku*, ale za hospodyně. Znamý svatební družba a autor svatebních řečí F. J. Vavák podmiňoval 1786 vyplacení v. své dceři předáním gruntu zeťovi. – V. jako právní instituce se v někdejší Československu udrželo do r. 1950, kdy pozbylo právního významu, ale jako tradice přežívalo. Lze očekávat, že s rozvojem soukromého práva po r. 1989 se v. opět stane významnou českou právní institucí.

Lit.: J. Kapras: *Manželské právo majetkové*. Praha 1908; J. Stehlík: *Věno, svatební smlouvy a některé dary z hlediska poplatného, daňového a účetního*. Praha 1940; J. Popelka: *Věno a jeho funkce při uzavírání manželství (na příkladě obce Strání na Uherskobrodsku)*. NA 14, 1977, s. 85–98. [ih]

verbování, získávání mladých mužů do vojenské služby. Až do posledních desetiletí 17. stol. byla v č. zemích vojska formována příležitostně pro potřeby určitého válečného konfliktu. 1038 k tomu knížeti Břetislavovi I. stačilo, aby při přípravě tažení do země polské nařídil soustředění českého knížecího vojska a *dal na znamení svého rozkazu po celé zemi české nositi provaz upletený z lýčí na výstrahu, aby každý opozdilec, který by přišel do tábora po daném hesle, věděl zcela jistě, že bude takovým provazem oběšen na šibenici* (Kosmas). – Od 15. stol. bývala k takovým příležitostem již pravidelně najímána, tedy verbována profesionální vojska žoldnéřská. Zřízení stálých vojenských útvarů v době novův války s Turky (1683, za vlády Leopolda I.) se ukázala potřeba průběžně doplňovat stavy těchto novodobých vojenských pluků, což se dělo novou formou v. Při něm verbíři (z něm. *werben* = najímat, získávat) lákali mladé muže ke vstupu do vojska jednak pestřými uniformami, alkoholem, peněž-

ními závadky, sliby bezstarostného života a také hudbou a tancem. Podle někdejšího braniborského polního maršála a proslaveného velitele vojsk v protitureckých válkách hraběte H. H. Fleminga (1632–1706) byli nejpůsobivějším vnadidlem při verbování *tamboři, trubači a pištcí, kteří dráždivou svou hudbou přilákají tak mnohého nezdárného syna ze školy, tak leckterého darebného tovaryše z dílny, selského pacholka ze stodoly i lehkomyšlného zahaleče. Výskaje a vesele si poskakuje jde tak mnohý do války a vrací se jako ochromený mrzák.* A k tomu stačilo, aby opilý mladík podal některému z verbířů při tanci ruku. Ohlasem těchto dramatických životních situací někdejších mladých mužů je např. na Slovácku všeobecně rozšířený mužský lidový tanec *verbuňk*.

Lit.: *Kosmova kronika česká*. Praha 1950; K. Weis: *Český jih a Šumava v lidové písni I*. Praha 1928. [zm]

verbuňk [z něm.], mužský tanec rozšířený na jihových. Moravě téměř ve všech oblastech Slovácka. Název je odvozen z německého *werben* (najímání, odvádění mladých mužů na vojnu). V č. zemích tento způsob odvodu skončil v 18. stol., na Slovensku (v Uhrách) se *verbování* do armády ve spojení s hudbou a tancem udrželo až do poloviny 19. stol. Původ v. se vztahuje k tomuto období, ale kořeny má ve starších mužských tanečních projevech, jejichž pozůstatky se dochovaly v některých moravských regionech v tzv. tancích do skoku. Osobitý mužský taneční projev (*cíťrování*) však byl pravděpodobně také součástí jiných tanců (podklady zejm. pro studium starších období chybějí). Místně se v. označoval také jako *cífra, cíťrování, grebčení, skákání* apod. Novodobou podobu v., která se rozvinula ve 20. stol., charakterizují písně novouherského typu (jim se zřejmě přizpůsobil starší taneční projev) a dvě části tance: pomalá v taktu 4/4 (v. *válaný* nebo *válavý*) a rychlá v taktu 2/4 se stupňujícím se tempem (*fryška*). V. na Slovácku je tancem sólovým s volnou pohybovou kompozicí improvizacího charakteru, složenou ze skočných a poskočných prvků, švihů nohou, nákleků, dřepů, podupů, potlesků apod., jež jsou prováděny na místě nebo pohybem z místa. Výjimkou v sólovém provedení je v. *Trnava* (Podluží), který tancovali v první části dva muži proti sobě (v rychlé se již pohybovali volně); výjimkou v improvizovaném tanci je *husárský v.* (Podluží), který měl ustálenou skladbu. Do bohaté taneční formy, v jaké je slovácký v. prezentován, se tento tanec rozvinul až po 2. světové válce v souvislosti s rozmachem folklorního hnutí (do některých

oblastí Slovácka byl v. přinesen teprve členy folklorních souborů). Již 1946 se v programu strážnických slavností objevila soutěž ve v., která byla obnovena 1986 a ovlivnila vývoj a interpretaci tohoto tance na jihových. Moravě. V. t. vojenská píseň.

Lit.: *Slovácký verbuňk v teorii a praxi*. Strážnice 1993; Z. Jelínková: *Mužské skočné tance prestižního rázu na jihovýchodní Moravě a v sousedních územích*. Slov. 35, 1993, s. 59–68; J. Matuszková: *Trnavský verbunk na Podluží*. Slov. 37, 1995, s. 63–69; M. Pavlicová: *Lidový tanec na Podluží jako příklad vývoje taneční tradice*. NR 1998, s. 24–25; J. Matuszková: *Verbunk na Podluží*. In: *Lidové tance z Čech, Moravy a Slezska II/2*. Strážnice 2001. [mp]

Veronika, svěťce (historicky neprokázaná). Podle středověkých legend jde o ženu, která měla být uzdravena Kristovou krví a která pořídila při nesení kříže na Golgotu otiskem roušky o jeho tvář Kristův věrný obraz, podle jehož hybridního pojmenování *vera icona* dostala v legendách své jméno. Rouška sv. Veroniky se stala v díle A. Dürera (1513) samostatným ikonografickým tématem. V lidové malbě na skle, v dřevěné a keramické plastice (např. kropenky) je zobrazena jako polopostava držící před sebou roušku s otiskem Kristovy tváře (*veraikon*), která funguje též jako samostatné ikonografické téma, v českém prostředí hlavně ve spojení s poutním místem v Jaroměřicích u Jevíčka, v podkovovitěm orámování, pod vžitým označením *jaroměřický veraikon*.

Lit.: K. Pearson: *Die Fronica, ein Beitrag zur Geschichte des Christusbildes im Mittelalter*. Straßburg 1887; K. Spieß: *Das wahre Antlitz Jesu*. In: *Neue Marksteine der Volkskunst*.

Wien 1955, s. 86–116; H. Sachs–E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 357–358; SNSVU, s. 478; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 54. [rj]

věrtel [z něm.], čtvrt, čtvrtina; 1. stará česká dutá (zejm. obilní) míra, čtvrtina korce neboli strychu (korec má obsah 93,36 l), která činí asi 23,25 l: *Korec drží čtyry věrtelce a věrtel čtyry čtvrtce* (J. Jungmann). – V. je obvykle dřevěná, bednářsky zhotovená velká nádoba ve tvaru dutého válce se vsazeným dnem, zpevněná kovovými obručkami a opatřená úchytkami k uchopení, její obsah bývá vyznačen. V současné době se na věrtelce zrní neměří, ale rozumí se jím míra pro množství načesaného chmele na chmelnicích (30 l). Do zkoušeného cejchovaného v. sypou česáči z košů načesané chmelové hlávky a za každý v. odbrží plíšek; odměna se vypočítává za odvedené věrtelce; 2. stará, již oficiálně neužívaná plošná míra, která činí asi čtvrt korce (719 m²). – V lidové slovesnosti se vyskytují rčení: *Mít hlavu jako věrtel* (velkou, přeneseně mít mnoho starostí); *nestrikej věrtel do čtvrtce* (nechtěj dosáhnout nemožného); *on se doví, zač je toho věrtel* (naplatí se); *zvíš o něm, než s ním věrtel hrachu sníš; hrstka jistoty lepší než věrtel naděje; našel pannu bez věrtelce* (deflorovanou); *měřili prý tolary na věrtelce* (měli jich hodně); *měli nešťěstí vrchovatý věrtel* (mnoho).

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 149–150. [ap]

veřeje viz dveře

veřejné stravování, poskytování stravy za finanční úhradu ve veřejných či podnikových zařízeních nebo bezplatně v rámci charitativních organizací. Příležitostně udělení pokrmů chudým bylo především záležitostí církevních institucí. Organizovaná chudinská péče, v níž mělo významné místo poskytování stravy, se institucionalizovala v období vlády Josefa II. Zřizování laciných kuchyní se ujaly i různé spolky. *Spolek pro podporování chudých* zřídil 1804 (rok neúrody, drahoty) vyvažovnu v Praze na Malé Straně, kde se poprvé vyvářela tzv. rumfordská polévka (podle vynálezce hraběte Rumforda). Sestávala z vody, krve nebo vývaru kostí, tvrdého chleba, hrachu, kroup, soli a pivního octa. Jen zřídka se v ní vařilo i hovězí nebo vepřové maso. Koncem 60. let 19. stol. zřizovaly kuchyně pro širokou veřejnost některé podnikatelské spolky. V Praze a na předměstích jich pět obhospodařoval spolek *Oul*, dvě karlínská *Živa*. Kuchyně vznikly

podle vzoru laciných kuchyní v Berlíně, Lipsku, Štýrském Hradci aj. V souvislosti s velkou povodní na Vltavě vznikl 1875 *Spolek lidových kuchyní*. Přetrval déle než předchozí, vlastnil tři kuchyně, v nichž se vyvážely polévky i příkrmy za nízké ceny, pro nejpotřebnější zdarma. I mimo Prahu vznikaly laciné kuchyně, podle úřední zprávy z r. 1901 se ve veřejných kuchyních v Čechách stravovalo 540 347 osob. V průběhu let i ročních období počet strávnicků kolísal. Vyrůstal v zimních měsících a v době nezaměstnanosti. Z jídelniček veřejných kuchyní je patrné, že se vařila převážně levná jídla, která se často opakovala (skopové maso s majoránkovou omáčkou, čočka na husto, hrách a kroupy, vepřové s tuňínem, zadělávané brambory). Levné kuchyně zřizovaly i některé ženské dobročinné spolky. Zaměřily se hl. na chudé matky a na děti v opatrovnách a školkách. Některé z veřejných i spolkových kuchyní byly v provozu po celý rok, jiné jen v podzimních a zimních měsících. V některých částech Prahy vznikly 1911 tzv. ohřívárny pro osoby, které se neměly kam uchýlit. Podle možností v nich nocležníci dostávali polévky, výjimečně obědy. Během 1. světové války uvedené instituce zanikaly. Možnost levného stravování poskytoval jiný typ zařízení: pouliční kuchyně. Jejich existence spadala do poslední třetiny 19. a počátku 20. století. V Praze se soustřeďovaly na trzích v centru města, na Uhelném a Vaječném trhu a na Jilském náměstí. Byly to primitivní pojízdné kuchyňky (*traktéry*). Pokrmy vařily (někdy jen ohřívaly nad dřevěným uhlím) starší ženy zv. *pekáčové báby*, *traktérky*. Zákazníkům je prodávaly do přinesených nádob, nebo nádoby samy půjčovaly, popř. pokrm vyklopily přímo na dlaň. Kromě polévky nabízely různé zapékané kaše, nudle, lívance, zadělávanou vodnici nebo brambory, karbanátky. Lidové názvy pouličních kuchyní byly případně: *Černá nůše*, *Hotel kandelábr*, *Kavárna v nůši*. V nich se (spíše příležitostně) stravovali řemeslníci tovaryši, někteří dělníci, studenti, švadlenky, trhovkyně a nejnižší vrstvy městského obyvatelstva. Zcela jiným typem pouličního prodeje pokrmů byly o něco starší zděné stabilní stánky na tehdejší Koňském trhu. V nich ženy zv. *prátlárky* roznily maso, včetně vyhlášených husí. Zde se při korze zastavovali jen dobře situovaní lidé. – Mezi pouliční prodavače potravin patřili párkaři (*biřtlaři*), sardinkáři, preclkáři. Své zboží nabízeli na ulicích a v hospodách v den výplat i před branami továren. V období mezi válkami se způsob pouličního prodeje měnil, někde mizel. Ve větších městech vznikaly samoobslužné automaty, bufety

s levnějšími pokrmy, v nichž zájemci mohli volit z více jídel; jedlo se tam zpravidla vstojně. V některých opatrovnách, školkách a školách se zřizovaly kuchyně, v jiných měly děti alespoň o svačinách teplé mléko, rohlík, popř. i párek. Znovu se zaváděly tovární jídelny a bufety. Rozšiřoval se i okruh návštěvníků restaurací. – Po 2. světové válce se měnila nejen strava, ale i způsob stravování dospělých i dětí. Téměř zobecnělo polední stravování v závodních i školních jídelnách a také větší počet občanů hl. z podniků a úřadů bez možnosti závodního stravování chodil na obědy do restaurací. Řada restaurací nižší cenové skupiny přijímala k částečné úhradě hlavního jídla tzv. stravenky, zakoupené zaměstnancem v jeho podniku zhruba ve výši jedné třetiny nominální hodnoty poukázky (zavedeno v poslední čtvrtině 20. stol.). Znovu se také rozšířil pouliční prodej, především ve větších městech. Zřizovaly se stabilní stánky, v nichž prodavači ohřívají nebo smažili klobásy a jiné uzenářské výrobky podávané s chlebem a hořčicí. Žádaným teplým pokrmem je i na počátku 21. stol. placka z brambor smažená na tuku (*bramborák*). V posledním desetiletí 20. stol. se v některých pouličních stáncích objevily i pokrmy převzaté z cizích kuchyní jako langoshe, pizza, pomfrity, obložené bagety, hot-dog (párek v rohlíku).

Lit.: J. Neruda: *Kuchyně na trhu 1875*. In: Studie krátké a kratší. Praha 1911, s. 177–180; Č. Zíbrt: *Česká kuchyně za dob nedostatku před sto lety*. Praha 1917; I. Herrmann: *Před padesáti lety II*. Praha 1925, s. 50, 83, 143–144; L. Kaizl: *Lidová výživa I. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944, s. 23–24; J. Štastná: *Strava a stravování pražského dělnictva a chudiny ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století*. ČL 61, 1977, s. 9–22. [jš]

ves, vesnice, dědina – 1. sídlo venkovského typu zpravidla s převahou zemědělského obyvatelstva. Mechanizace zemědělství vedla zvl. od poloviny 20. stol. k velkým proměnám socioprofesionální struktury vesnického obyvatelstva. Výraz v. pův. znamenal obydlí, pak skupinu zemědělských jednotek včetně půdy k nim náležející. Nejstarší rolnické vsi v č. zemích byly založeny ve 13. stol. Synonymum *dědina* je užíváno na Moravě s výjimkou její jihozápadní části; pův. znamenala dědina majetek, jímž vládně děd (*zádruba*), tedy dědictví, dědičný statek, popluží, pole, ale i dům; 2. nář. část obce, kde jsou jen statky (*ve vsi*); 3. nář. náves (*na vsi*, *na dědině*). – Výraz v. se objevuje v řadě názvů obcí vesnické povahy (Kněževěs, Nová Ves, Uhříněves). V. t. osada, náves.

Lit.: *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970*. Praha 1978, s. 32–34; A. Knopp a kol.: *Vesnice II*. Brno 1994.

[jv]

vesta, brunclék, bruclek, bruclick, pruslek, lajbl, lajblík, lajbík, lajdík, kamizolka, kamizola, kordule, kordulka, marýnka, frydka, punt – v lidovém prostředí základní součást mužského svrchního oděvu kryjící horní část trupu, bez rukávů, vpředu otevřená, se skutečným nebo jen naznačeným zapínáním. Obléká se na košili. – V. se vyvinula v době třicetileté války. V panské a městské módě 17. stol. měla dlouhé rukávy, byla vypasovaná se šosy a sahala až ke kolenům. V průběhu 18. stol. ztrácí rukávy a šosy, zkracuje se a získává formu, kterou si v různých variantách podržela i na počátku 21. stol. – Také v oděvu venkovanů prošla v. vývojem. Objevuje se od 18. stol. jako novinka, proto byla pův. součástí jen svátečního oděvu. Většinou sahala pod pás, princesově střižená záda z téhož materiálu jako přednice se často skládala ze 2–3 dílů se šusky nebo překladky u švů, vpředu byla otevřená s hustě našitými kovovými knoflíky (*bombíky*, *knefle*). Protilehlé dírky bývaly často pouze naznačené, jen 2–3 z nich prostříhnuté. V. se většinou zavazovala dírkami provlečenou pentlí. Nejčastěji byla bez výstřihu a bez límce nebo měla nízký stojatý límeček; přeložené klopky a límec se objevily místně až ve 2. polovině 19. stol. – Vesty šily vesničtí nebo maloměstští krejčí ze sukna barvy bělavé, světlemodré, tmavomodré a šedomodré, černé, tmavozelené, hřebíčkové, červené, vínové, tmavofialové aj. Podkládaly se hrubším bílým sukrem, režným plátnem v přírodní barvě nebo i kanafasem či bílým flanelem. Na podšívce mívaly kapsu z režného plátna, zatímco svrchní kapsy obvykle tvořily jen našité patky. Někdy okraje a švy v. lemoval úzký proužek jinobarevného, hl. červeného jemného sukna. V. často zdobila výšivka jednobarevná nebo i pestrá, hedvábné nebo harasové šňůrování na koncích roztržepené, popř. s našitými štrápci. Krejčí se podřizovali v. materiálu, barvě, stříhu a výzdobě regionálnímu a dobovému vkusu a přání objednavatele. – Od poloviny 19. stol. se vesty šily také z lehkých hedvábných či bavlněných tkanin, z hladkého, kvítkováného a proužkovaného sametu, na j. Moravě z hedvábí, brokátu či damašku s výraznými květy a s ozdobami (stuhy, šňůry, porty, kovové prýmky, vysekávané sukno a zejm. výšivka a barevné nebo kovové knoflíky). – Typologicky nejstarší, vzešlá z domácího prostředí byla chodská v. z bílé šerky, zv.

křížovák. Tvořil ji pruh domácího polo-sukna sahající od pasu do podpaží, ovinutý kolem hrudníku, po levé straně zapínaný na knoflíky a zavěšený na šle z téže látky na zádech překřížené. Podobný kus vinutého oděvu se vyskytoval např. ve francké oblasti a v alpských zemích (*Brustfleck*). Není to ovšem v. v pravém slova smyslu, neboť nekryje ramena. – Starší, z barokních a rokokových tradic vzešlý typ vest (*kordul*) v délce přes boky, s rozstříženými šosy a zkosenými dolními rohy přednic nosili muži na Brněnsku, Vyškovsku a Záhoří, ale i na hlubockých Blatech. Naopak vlivem empirie se vesty (*brucleky*) z okolí Litomyšle a Bechyně zkrátily až nad pás. Nejkratší *kordulky*, sahající jen do podpaží, se ustálily v krojích jihozáp. Slovácka. Šily se z lehkých látek a zdobily se nikoliv křečkovskými, ale švadlenskými technikami a svazovaly se pentlí. – Soukenné mužské vesty v řadě krajů zdobila výšivka. Byla provedena pestrým hedvábím (Haná, luhačovické Zálesí), vlnou (moravské Kopanice), bavlnkami (Bechyňsko, Chodsko) nebo jen jednobarevně (na Litomyšlsku byly tmavé vesty vyšity zeleným hedvábím, bílé bleďemodře). V některých krajích se vesty nevyšivaly (Plzeňsko, Doudlebsko), jinde byla výšivka jen funkční za účelem zpevnění všířých šůsků či překladů. Často býval na v. (*frydce*) vyšit monogram majitele a datum ušití (Rusava). – V létě chodili mládenci jen v košili a v. i do kostela. Proto byly vesty šity celé ze stejné látky a výzdobě byla věnována patřičná pozornost. Ženatí muži oblékali v. pod dlouhý kabát, později i pod krátký kabát přizpůsobený městskému vkusu. Tyto vesty pak mívaly záda z odlišných (levnějších) materiálů. Časem si muži zvykli i ve všední den brát v. přes košili. Byla buď od starého městského obleku, nebo podomácku ušitá z plátna, šerky, domácího sukna nebo cajku. – Ve všední den se v. většinou nosila otevřená. V některých krajích Čech se vesty vysoko zapínaly na malé, hustě kladené knoflíčky. Šily se z ozdobných, převážně kvítkovaných látek, měly nízký stojatý límec (např. na jihočeském Doudlebsku je staří muži nosili ještě začátkem 20. stol.). Patřil k nim ozdobný masivní řetěz z bílého kovu nebo stříbra ke kapesním hodinkám s různými přívěsky. Zapínal se do knoflíkové dírky v. nad pasem. – Vesty z posledního období nošení poloměstského mužského oděvu byly také dvouřadové, s přeloženým límcem a klopami. V tradičních krojích na vých. Moravě k jejich nošení nedošlo, od tradičních krojových bruclek se rovnou přešlo ke standardním pánským oblekům s v. podle dobové módy. – Z konce 18. stol.

existuje doklad o v. podšité kožešinou. Takové nosili staří muži ještě začátkem 20. stol. a v kožešnické úpravě jsou oblíbeny stále. Názvem v. se označoval také krátký kabátek pro muže i ženy, s rukávy, často pletený z vlny (vlněná vesta).

Lit.: F. Bartoš: *Lid a národ*. Velké Meziříčí 1883, s. 142, 171; J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 97–252; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 71–85; F. Táborský: *Rusava*. Olomouc 1928, s. 27; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 174–175; J. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 250–255; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 231–232; I. Stolařík: *Hrčava*. Opava 1958, s. 135–137; L. Kybalová – O. Herbenová – M. Lamarová: *Obrazová encyklopedie módy*. Praha 1973, s. 520; E. Urbachová: *Lidový kroj na Vsetínsku*. Vsetín 1980, s. 19–21; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 59–61. [ap]

věštba, věštění, hádání, prorokování, předpovídání, prorocství, předpověď, predikce – odpověď na dotaz směřující k poznání budoucnosti, výrok o tom, co má teprve nastat. Věštbou má být tazatel buď varován, nebo posílen ve své naději. Věštecství patří mezi tzv. parapsychologické čili okultní jevy podobně jako jasnovidnost nebo telepatie. – Lat. termín zní *oraculum*, blízké pojmy jsou: prognostika (dochází k závěrečným soudům na základě logické vazby příčina – následek, je samostatnou vědeckou disciplínou; se stejnými premisami pracuje i méně přesný odhad), jasnovidnost (založena na mimosmyslovém vnímání jevů zejm. směrem do budoucnosti), telepatie (přenos myšlenky na jakoukoliv vzdálenost), předzvěst (signál čili znamení budoucí události), předtucha (intuitivní nápad, týkající se budoucího děje). – Jako u některých těchto výše uvedených jevů je i věštění jako aktivní lidská činnost a v. jako konečný výrok pevně ustáleno tradicí. – Věštec je: a) jedinec se zvýšenou citlivostí (senzibilitou) k různým nezvyklým (paranormálním) jevům, někdy je dokonce schopen využít k v. i stavů změněného vědomí (transu). Většinou jsou to profesionálové, podávající věštecké výpovědi za úplaty (věštcí a věštkyňe, hadači a hadačky, vědomci a vědmy, božci a bohyňe, proroci a prorokyně, jasnovidci a jasnovidky). Podle specializace se rozlišují astrologové (vykladači z hvězd), kartářky (z rozložení karet), chiromanti (z čar na dlani), oneiromanti (ze snů), spiritisté (z odpovědí evokovaných duchů zemřelých osob), léčitelé řídící se tradičními

zásadami magického myšlení a úsudku. Lze k nim připojit i proutkaře a hadače věštící pomocí siderického kyvadélka a různé jiné lidové diagnostiky. V. z ručních linií či z karet prosluli cikáni (Romové); b) osoba, která vlastně tuto schopnost jen předstírá, a to většinou za značnou úplatu; c) každý člověk, který je obeznámen s některými věšteckými praktikami, a tím dochází k predikcím, jimž pevně věří. – Nejčastěji se věští z postavení hvězd, z ručních linií, z rozložených karet či rozhozených kostek nebo hůlek, z obsahu snů, z pohybu siderického kyvadélka (*pendlu*) nebo proutku (*virgule*), z kávové sedliny či z popela, z roztaveného vosku či olova nebo ze žhavicích uhlíků házených do vody, z počítání sudých nebo lichých kroků, dlažebních kostek, z hlasu kukačky (z počtu jejího zakukání), počítání okvětních či jiných lístků určitých rostlin, různých výpočtů z data i hodiny narození a vlastně vůbec ze všeho, co si člověk za věšteckou premisu stanoví; přitom se ovšem uplatňuje hl. tradice. K dokonalejší výbavě patří křišťalová koule, tzv. kouzelné zrcadlo nebo lampa. – O v. mají zájem zejm. osoby prožívající významný životní úsek nebo stojící před důležitým rozhodnutím a také ti, kteří vykonávají nějaké rizikové zaměstnání. – U profesionálních věštců nebyla doba pronášení věšteckých výroků omezena. Pro individuální věštby platily zvl. některé dny v průběhu roku, o nichž se věřilo, že mají silnou věštebnou moc: předvečer svátku sv. Jana Křtitele, tedy tzv. noc svatojánská (23. 6.), svátek sv. Ondřeje (30. 11.), sv. Lucie (13. 12.), Štědrý večer (24. 12.) ad. Záměrné zjišťování budoucnosti bývá uskutečňováno i v průběhu rozhodných okamžiků a v rámci rituálů přechodu lidského života (narození, svatba, smrt). Např. po odstavení dítěte kladla před ně matka peníz, koláč a svatý obrázek. Sáhlo-li po obrázku, znamenalo to jeho brzkou smrt, po koláči dobré prospívání a po penízi lakotnost (Morava). Dotazy se týkaly také lásky; dívka otrhávala okvětní plátky kopretiny se slovy: *Má mě rád. Nemá mě rád. Miluje mě. Zjevně. Tajně. Věrně. Láskou se souží. Po mně jen touží. Láska jeho vadne. Jiná mu vládne*. Časté byly dotazy na průběh nebezpečné nemoci, např. kousek chleba otřený o čelo nemocného byl podán psovi; jestliže pes chléb přijal, nemocný se uzdravil, v druhém případě skončila nemoc smrtí. Člověk se snažil poznat budoucnost i podle určitých znamení, předzvěstí (např. snů), které vlastně také patří k věšteckým úkonům. V. a předtucha mají velký význam pro společnost i ve 21. stol. V 90. letech

20. stol. stoupla např. obliba horoskopů. – Vykládání snů dokládají písemné památky ze 7. století př. n. l. (asyrská Aššurbanipalova knihovna); populární snáře čerpají některé údaje z řeckého snáře Artemidorova (kolem r. 140), týž autor sepsal prý i knihy o věštění z ruky *Chiroscopica*, které se však nezachovaly. Věštby ve starověku vycházely např. z utváření plíc holubice či útroh různých mláďat (dokonce i chlapců). Osudová rozhodnutí byla odvozována z chování ptáků a jiných zvířat, z vnitřností obětních zvířat, oleje či mouky vhozené do nádoby s vodou, předzvěstí různých dějů, postavení hvězd. Ze 4. stol. jsou z Říma známa i věstecká zařízení, podobající se dnešním spiritistickým tabulkám. Užívání médií a stavů změněného vědomí (transu) k v. je v Řecku známo již ve 4. století př. n. l. (kněžka Pýthie v Delfách). Evropský středověk převzal také tzv. Sibyliny knihy, obsahující různá proroctví (jejich vznik je kladen asi do 2.–5. stol., myticky jsou však přičítány maloasijské věštkyni Sibyle). Po celá staletí byly obměňovány a v jarmarečních tiscích rozšiřovány po českém venkově ještě počátkem 20. stol. – I když byly dotazy na vůli bohů ve většině starověkých kultur vyhrazeny kněžím, lidové věštecství vždy existovalo, a to v podobě chiromantie, oneiromantie, mrakopravectví či vyvolávání duchů mrtvých osob. – Ve středověku se tyto věštebné praktiky dostávají do nižší úrovně evropské magie a jsou doplňovány starými lokálními zvyklostmi. Vzdělanější vrstvy se od 13. stol. zaměřovaly spíše na sestavování astrologických horoskopů. Proti všem církevním zákazům je již od 11. stol. doloženo věštění ze zrcadla či jiného lesklého povrchu, krystalů, tvarů litého vosku do vody nebo ze směsi sazí a oleje na dlani ruky. Profesionálně je provozovali hadači a hadačky, podezřívání obvykle ze styků s ďáblem. S vynálezem knihtisku se obecně rozšířily některé věštebné praktiky, např. pomocí čísel (numerologie) a výkladem snů (Artemidorův snář do r. 1722 vyšel dvacetkrát). Astrologické horoskopy byly pro každý rok vydávány v tzv. minucích, v nichž bývala současně uváděna i nejvhodnější data k pouštění krve. Široké oblíbenosti dosáhla kromě tzv. Sibyliných proroctví ve 2. polovině 16. stol. i proroctví Michela de Nostredame zv. Nostradamus (původem Žid z Provence a chráněnc francouzské královny), která vydával od r. 1550 ve formě každoročních almanachů; k věštbám používal starověkou techniku pohledu do nádoby s vodou a vyjadřoval se v nejasných symbolických verších, částečně vycházejících z kabaly i z astrologie.

Sbírka byla ukončena 1568, ale repliky těchto proroctví se vyskytly v různých populárních vydáních ještě po 2. světové válce. K největšímu rozkvětu starověkých i orientálních magických metod došlo v Evropě v 16. stol. V té době se také zcela rozcházejí složité věstecké praktiky (zejm. astrologie) s tradičními lidovými věsteckými způsoby. Další vývoj jde až do 20. stol. složitějšími magickými způsoby, opírajícími se o různá sdružení magiků (scientologie), nebo cestou lidové tradice, v níž však někteří profesionálové používají také starých technik (lítí vosku do vody božici a bohyněmi na Starohrozenskovsku). – Poměrně rozšířené byly v. pomocníky. médií v rámci spiritismu v polovině 19. stol. (zejm. v českých pohorských průmyslových oblastech) a činnost profesionálních věštkyň a jasnovidek ve městech. Ke zlidovělým praktikám patří také vykládání karet podle symboliky karet tzv. tarotu, opřeného pův. o astrologii a kabalou; kromě zvláštních vykládacích obrázkových karet slouží k tomuto účelu obyčejné hrací karty. Sama astrologická problematika do lidových věsteckých praktik ani nepatří. – V č. zemích se věštecství utvářelo ve shodě s jeho evropským vývojem a pravděpodobně navozovalo na starší povšechně slovanské obyčeje, jak nasvědčuje jak společné slovanské názvosloví pro úkon i vykonavatele věstecké činnosti, tak i zprávy o předpovědích ze stavu či chování obětních zvířat. Z pomořanské Arkony je zachována zpráva o tom, jak tam před vojenskou výpravou zkoumali

chování posvátného koně (vykročil-li levou nohou, byla výprava odložena). U slovanských kmenů byly též popsány věštby z rozhozených třísek (bílá strana značila úspěch, černá neštěstí) a z počtu čárek kreslených prsty žen v popelu (sudý počet znamenal štěstí). K prvním mytickým postavám českých dějin vede vyprávění kronikáře Kosmase (1045–1125) o věsteckých schopnostech Krokovy dcery kněžny Libuše (*lidu pravdivě předvíдала mnoho budoucích věcí*), na jiném místě je zmínka o větším počtu hadaček z kmene Lučanů. Další z věštev v Kosmově kronice se váží k těmto datům: 942 předpověděla kometa pozorovaná po 14 dní velký mor a totéž 989, kdy hynul zejm. skot. Kosmas také uvádí věstecký sen o smrti císaře Jindřicha (1003) a skutečnost, že kníže Břetislav II. vyhnal ze země *všechny čaroděje, hadače a věštce* a vyplenil *bezbožné kratochvíle, jež prý vesničané rozpustile provozovali nad svými mrtvými, volajíce prázdne stíny* (1092). Jména jsou v pramenech uváděni městští hadači či hadačky (Dorota, 1492) i hvězdáři. Vzestup zájmu o astrologii a magii a tím i o různé věstecké praktiky se v době rudolfinské koncentroval do vzdělaneckých a městských vrstev, protože ani v 17. a 18. stol. nepatří věštecství (zejm. astrologické předpovědi) k oborům pronásledovaným církví pro čarodějnictví. – K lidovým věsteckým praktikám rozšířeným v 19. stol. patří užívání proutků a siderických kyvadélek, dokonce i senzibilních médií v sektách provozujících spiritismus. Velmi oblíbené bylo vykládání snů podle tištěných snářů, v nichž bývají koncem tohoto století připojována k jednotlivým heslům i čísla tehdy všeobecně oblíbené číselné hry *lotynka*. Kontinuitou se většina starých věsteckých praktik zachovala do začátku 21. stol. Z městských věštkyň a jasnovidek proslula tzv. Madame des Thèbes, která svou praxi provozovala v domku v hradčanské Zlaté uličce ještě po r. 1948. – Věštecství a věštby nevyplývají z běžných myšlenkových pochodů a jsou vysvětlovány senzibilitou určitých jedinců ve smyslu nevědomé intuíce (mimovolní kresby diagnóz). I když někteří z nich prosluli svými věštbami i mezinárodně, bývá validita jejich zpráv pochybná a příslušné doklady se většinou hledají až zpětně.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. stol.* Praha 1906; J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSV-N; J. Čizrnář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; O. Pertold: *Pověra a pověřčivost*. Praha 1956; M. Nakonečný: *Lexikon magie*. Praha 1993; R. Cavendish: *Dějiny magie*. Praha 1994. [jln]

většinou řemeslně zhotovované trojzubé, železné podávky měly většinou dva zuby a běžně se používaly na nakládání snopů a sena na vůz při starších technologiích sklizně ve 2. polovině 20. stol. Měly velmi dlouhou násadu. – V. pro práci ve stájích (zv. hnojně) byly dříve dřevěné, úzké, trojzubé, obvykle zpevněné třemi příčkami. Někdy měly i okované hroty zubů. Na rozdíl od v. na seno byly velmi krátké. Pozdější železné hnojné v. měly nejčastěji tři, posléze čtyři zuby. – Při mlácení obilí cepy nebo v mlátičkách bez čištění se k oddělování vymláčené slámy od zrna používaly široké dřevěné v. se třemi zuby (tzv. vytřásačky). – Na nakládání brambor se od 19. stol. začaly vyrábět ocelové v. s osmi zuby zakončenými kuličkami. Podobné poněkud širší v. se čtyřmi zuby se vyráběly na řepu. – V zahradnictví a pro rytí v domácích zahradách se šířily v. rycí, plnicí funkci rýče a vhodné k vyrývání některých plevelů (pýr). – Velmi husté a široké v. podobné v. na brambory se používaly při nakládání a přehazování šterku. [zt]

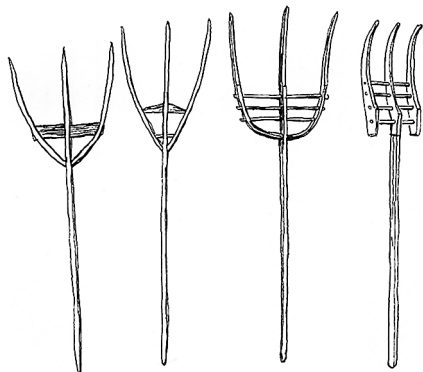
Vietnamci v českých zemích, imigranti vietnamského původu, představující specifickou komunitu. Vietnamci začali imigrovat do Československa od konce 50. let 20. stol. na základě mezivládních dohod o tzv. internacionální pomoci, pak zejm. v 70. a 80. l. Jejich spontánní imigrace do ČR pokračuje i po listopadu 1989. Pův. šlo o studenty, stážisty a dělníky různého profesního zaměření. Údaje o počtu V. v č. z. se v dostupných pramenech různí, ale podle kvalifikovaných odhadů se počet Vietnamců od začátku 80. let 20. stol. pohyboval v ČR asi kolem 30 000 osob. Vietnamce v demografické struktuře obyvatelstva ČR zachytilo poprvé až sčítání lidu 1991, kdy se k vietnamské národnosti přihlásilo 421 osob; šlo zřejmě o osoby, které již pobývaly v ČR na základě udělení statutu trvalého pobytu. Lze předpokládat, že v polovině 90. let 20. stol. mělo na území ČR legalizovaný pobyt cca 10 000 Vietnamců, z nichž malá část postupně získala občanství ČR. Podle výsledků sčítání lidu 2001 uvedly již 17 462 osoby vietnamskou národnost, současně ale census zachytil v ČR celkem 18 210 občanů Vietnamské socialistické republiky. – Oficiální vietnamské organizace, které vznikly v č. zemích po listopadu 1989 mají jen formální význam. Většinou byly zakládány jako občanská sdružení cizinců (*Svaz vietnamských studentů v České republice, Sdružení vietnamské mládeže a studentů v České republice, Sdružení Orient-Vietnam, Svaz vietnamských podnikatelů*). Koncem 90. let 20. stol. začaly vznikat organiza-

ce se zaměřením na vzdělávací a kulturní aktivity trvale usídlených V. v č. z. (*Sdružení vietnamsky hovořících občanů ČR*). Zvláštní místo v rámci vietnamských organizací zaujímá *Vietnamská strana obnovy* s jasným protikomunistickým programem. – Charakteristickým znakem pro vietnamskou komunitu v č. zemích jsou podnikatelské aktivity, prodej na tržnicích, který se masově rozšířil po r. 1989. Pro způsob života V. v č. z. je charakteristická uzavřenost komunity a důraz na rodinné vazby a vlastní společenské vztahy. – Příslušníci vietnamské komunity jako imigranti částečně participují na státem podporovaných programech integrace cizinců v působnosti resortů vnitra, práce a sociálních věcí, školství, mládeže a tělovýchovy, kultury apod. Vietnamci v ČR vydávají řadu vlastních tiskovin a vstupují do masmédií (rozhlasové vysílání). Společenský a kulturní život V. v č. z. je vázán na kulturní tradice kalendářního cyklu Vietnamu. Společenské akce se konají v uzavřeném kruhu vlastní komunity.

Lit.: I. Vasiljev: *Vietnamští pracující ve vědomí naší společnosti*. Etnické procesy v pohraničí českých zemí po roce 1945 2. Praha 1986, s. 153–164; M. Secká: *Vietnamští pracující ve středočeské Frutě*. ČL 74, 1987, s. 203–209; I. Vasiljev: *Za dědictvím starých Vietů*. Praha 1999; N. Tung: *Vietnamci v Praze*. Praha 2001. [as]

vích, vícha, všek – snopek slámy, sena apod. jakožto právní znamení. Věchet slámy upevněný na holi a někdy doplněný ozdobnou pentlí (zv. *hajka, hajnica, hájička, hajnisko, vejtko*) se zasazoval do země na viditelném místě a označoval zákaz vstupu na pastvisko, na pole oseté jetelinou, obecně na pozemek, cestu apod. Snopek slámy uvázaný na stromě značil zákaz trhat dozrávající ovoce. Jako v. byl označován také prut na konci zahnutý ve velké oko, který se na Valašsku zasazoval do zakázané pěšiny. Právní úloha v. se ustálila už v raném středověku. Vycházela z pův. významu v. jako nositele magické síly k zabránění přístupu škodlivých sil. Se zahájením pastvy byly spojeny soutěžní hry pasáků dobytka o hajku nebo věnec na ní upevněný, obvyčejně o letnicích (hostýnské Záhoří). Slaměný v. se uvázal spolu s dalším (bodlák, kytice vybraných rostlin, láhev, větrná korouhvička) na borovicovou máji či na vysokou žerď nazývanou hora, která na j. Moravě označovala zákaz vstupu do vinohradu. Od významu v. jako zábrany je patrně odvozen i slaměný panák na zastrasování ptactva. – V podobě snopku slámy, sena, ale i svazku hoblůček převázaných barevnou stuhou byl v. znamením volného výčepu

vidle, ruční náradí vhodné k nakládání a manipulaci se stébelnatým, vláknitým nebo hrudovitým materiálem; mají nejméně dva zuby tvořící vidlici a topor nebo násadu pro obě ruce. Původním typem jsou pravděpodobně samorostlé dvouzubé v. vhodné ke zvedání otýpek sena nebo snopů obilí při jejich ukládání na dopravní prostředek nebo v místě skladování. Ze středověku jsou archeologicky doloženy v. železné (Semonice, Sezimovo Ústí), od 16. stol. jsou uváděny v. senné, podávky, hnojné a vytřásačky, dokládající jejich specializaci pro různé práce. – V. na seno a slámu mívají dva až tři zuby. Dřevěné podávky byly obvykle samorostlé a dvouzubé, později

Senné vidle. Šumava a luhačovické Zálesí

vína z vlastní produkce vinařů. Upevňoval se na dlouhou tyč, vystrčenou z vikýře ve štítu domu, lisovny nebo vinného sklepa. Podobným znamením byl i věnec upletený ze slámy či révového listí. Umělejší v. tvořila kruhová nebo elipsovité kostra s vetknutým křížem z lískových prutů ovinutých slámou. Po obvodu byla na j. Moravě doplněna ozdobnými střapci z barevného papíru. Bílá nebo červená stuha na v. znamenala barvu vína, které se v domě čepovalo. K nejstarším dokladům patří vyobrazení v. ve formě věnce na pečeti města Strážnice (1607). Odvozeně se všek objevuje jako součást právního symbolu (*ferule*) v průvodu koledníků o masopustu na Doudlebsku (atribut rychtáře). Věchet slámy na holi byl ve středověku znakem zahájení trhu.

Lit.: *Vlastivěda slezská I. Podání lidu*. Opaava 1888, s. 185–186; Z. Winter: *Kulturní obraz českých měst I*. Praha 1890; A. Vrbka: *Das Hüterzeichen der Weingarten*. Znamer Bilder der Vergangenheit und Gegenwart 1, 1901, s. 82–84; „*Hajníska*“. SA 8, 1909–1913, s. 46; R. Horna: *Výčepnické právo vinařů*. Praha 1940; V. Frolec: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974; E. Večerková: *O právních artefaktech*. In: *Obyčejové právo*. Praha 2002, s. 45–48. [ev]

vichřice viz bouře

víla viz divoženka

vinařské lisy a sudy, součást vybavení lisovny vína. Lisy a sudy s plastickou výzdobou jsou na jihomoravském území zachovány od počátku 18. stol. a dokumentují tak schopnosti vesnických tesařů a bednářů, které přesáhly míru pouhé řemeslné zručnosti. U vinařských lisů se výzdoba uplatnila na vodorovných a svislých částech rámu (*hinšt*, *klanice*), na míse, někdy též na matce větvena a na spodní kládě. Častěji byly zdobeny větvenou lisu, kládové byly opatřeny výzdobnými prvky zřídka a v jednodušší podobě. Hlavní pozornost byla obvykle soustředěna na hinšt, který pokrývaly ozdobné prvky (iniciály nebo jméno majitele v ozdobném rámu, letopočet, méně často text) po celé ploše nebo jen ve střední části. K neobvyklejším výzdobným motivům patřily srdce, kříž, christogram, rozety, hvězdice, svastika, méně rostlinné motivy (hrozen s révovými listy), objevily se i složitější kompozice rostlinného nebo figurálního charakteru. Okraje trámů někdy zdobily vrubořez. Výtok z mísy byl často opatřen motivem obličejové masky (Mikulovsko a hanácké Slovácko). Nezřídka byla řezbářská výzdoba barevně polychromována. K nejvýrazněji plasticky zdobeným lisům patří lis z Havřic s figurální výzdobou

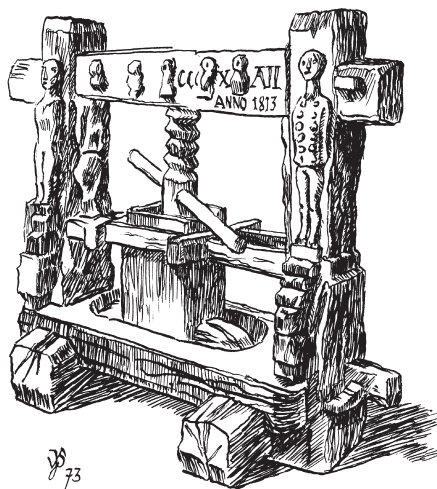
(1847, deponován ve Slovákém muzeu v Uherském Hradišti). Podobně dokazují výtvarné citění bednářů sudy s ozdobně vyřezávanou čelní stranou dna, které zdobily letopočet, iniciály, jednoduchý geometrický nebo rostlinný ornament, figurální dekor, popř. nápisy (práce žarošického bednáře Mikuláše Zbytka z 20. let 19. stol.). Zejm. z německých vinařských obcí na Mikulovsku a Znojensku se zachovaly v. l. a s. s bohatší plastickou výzdobou s postavami světců, kterým se připisovala schopnost ochraňovat víno, nebo s pijáckými motivy. Náročnější reliéfní výzdoba lisů a vinařských nádob souvisela do značné míry s přítomností německého etnika na jihomoravském území. Potvrzují to některá historicky doložená jména tvůrců i paralely v Dolním Rakousku a Porýní.

Lit.: V. Frolec–J. Petrák: *Vinařské lisy na Moravě*. ČL 54, 1967, s. 31–49; J. Orel: *Vinný lis z Havřic*. UR 1973, č. 2, s. 41–43; V. Frolec: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974; V. Frolec: *Jihomoravské vinohradnictví*. Brno 1984; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: LKM-VM, s. 245. [ak]

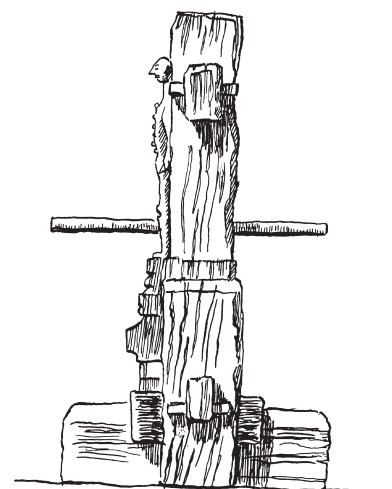
vinařství, vinohradnictví – souhrnný název pro pěstování vinné révy, úpravu a zpracování hroznů. V. bývá děleno na vlastní pěstování a na výrobu vín (sklepní hospodářství, oenologie). Vinař je pěstitel vinné révy a výrobce vína, vinohradník je vlastník nebo uživatel vinice. Kulturní vinná réva vznikla z původní lesní vinné révy (*Vitis vinifera L. subsp. silvestris*) rozšířená v rozsáhlém areálu j. a střední Evropy, sev. Afriky, j. Ukrajiny, Turecka, Kavkazu až po Turkestán a Kašmír. Kulturní vinná réva, pěstovaná od 4. tisíciletí př. n. l. v oblasti od vých. Středomoří po Kaspické moře a Perský záliv, je z území Slovenska (Bratislava, Iža u Komárna), Rakouska a Moravy doložena nálezy peciček z bobulí vína pocházejících z doby římské (Pavlov na Břeclavsku) i z pozdějšího období (Lovosice, Mikulčice) a nálezy vinařských nožů v Mušově (římské období), Moravském Sv. Jáně (7.–8. stol.), ve Starých Zámčích v Líšni, Pohansku (9. stol.). Ke všeobecnému rozšíření v. na území č. zemí došlo v 10.–14. stol. v souvislosti se šířením křesťanství (kultovní význam vína). Existence početných vinic na Moravě a v Čechách ve středověku je mnohokrát doložena písemnými materiály. K rozšiřování městského v. docházelo od 14. stol. (podpora Karlem IV. 1358). Podle vinného ungelu v polovině 14. stol. odhadl V. Šmelhaus (1959) roční produkci vína z pražských vinic asi na 700–900 hl, což vyžadovalo nejméně 100 ha plodných vinic. Předpokládá se, že v 16. stol. bylo v Čechách na

3 000 a na Moravě na 18 000 ha vinic. Pěstování vinné révy v relativně vhodných lokalitách bylo tehdy obvyklé i v oblastech, kde se réva v 18.–20. stol. už nepěstovala. Na dovozu vín do Prahy ze severočeské oblasti se v 16. stol. podílela královská i poddanská města, víno se vyváželo i do Saska. V předbělohorských Čechách předpokládá J. Křivka na základě propočtu z více lokalit a let průměrný výnos 7–8 hl vína z hektaru. Podle účetních register ranského vrchnostenského dvora byl 1599–1619 čistý výnos z vinic 23,5 %. V severočeské vinařské oblasti (podle berní ruly) velké množství vinic vlastnila královská i poddanská města; Litoměřice 1338,75 strychů (1 strych, korec = 0,287732 ha), Most 432,3, Louny 311,3, Kadaň 130,3, Chomutov 34,1, Žatec 27, Lovosice 137,5, Štětí 100,25, Třebenice 117,5, Libochovice 36,25 a Ústěck 30 strychů. V šestnácti vesnicích na Litoměřicku nejvíce se zabývajících v. bylo v té době 729,75 strychů poddanských vinic (Encovany, Keblice, Klapý, Křešice, Lhota, Libochovany, Malíč, Píšťany, Pokratice, Prackovice, Slatina, Trnovany, Vchynice, Žalhostice, Žernoseky a Žitenice), což je více než v poddanských městech. V dalších desítkách vesnic měli celkovou výměru vinic pod 20 strychů. – Ve 2. polovině 18. stol. podle katastrálních šetření činila rozloha vinic asi 3 340 ha v Čechách a asi 29 000 ha na Moravě, zatímco ve 20.–30. letech 19. stol. bylo v Čechách už jen asi 2 500 a na Moravě asi 24 000 ha vinic. Snižování ploch vinic pokračovalo v 19. stol. velmi rychle, v Čechách ve 40.–60. l. na 692 ha a na Moravě v 60. l. na 14 700 ha. Pokles ploch vinic v č. zemích (tj. na severním okraji areálu pěstování vinné révy) souvisel jednak se změnami způsobů zemědělského hospodaření, jednak se změnou hospodářských a dopravních poměrů (železnice). Hektarové výnosy z vinic byly v 19. stol. (zvl. v Čechách) nízké, i když měly vzestupnou tendenci: J. N. Schnabel (1846) uvádí 7,15 hl z hektaru podle starého katastru a 9,20 hl podle katastru nového. Na vinicích osekého kláštera v Obrnici u Mostu se sklízelo průměrně 6,27 hl (v období 1834–1853), 8,23 hl (1854–1873), resp. 17,26 hl (1874–1893). Na lobbkovicích vinicích v Dolních Bečkovcích byl průměrný výnos 11,2 hl (1870–1879), později 19,2 (1880–1889) a 22,7 hl (1890–1899). Podle statistických šetření se v 70.–90. letech 19. stol. průměrně získávalo asi 10–11 hl moštu z ha v Čechách a 15–16 hl na Moravě. – Další vývoj v. v Evropě negativně ovlivnilo rozšíření chorob a škůdců: padlí révy vinné (*Oidium tuckeri*), zvl. však

révokazu (*Phylloxera vastatrix*), později zv. mšička révová (*Viteus vitifolii*), a peronosory (*Plasmopara viticola*). Padlí bylo poprvé zjištěno 1845 v rychlínách révy vinné v Anglii, 1847 u Paříže, 1850–1851 na vinicích v j. Evropě a od 60. l. v teplejších vinorodých oblastech Rakousko-Uherska. Podstatně nebezpečnější révokaz, který byl rovněž amerického původu, byl zjištěn 1863–1867 ve Francii, neobyčejně rychle napadal a ničil révu na místních vinicích a vzápětí i v ostatních zemích (Rakousko 1873, Slovensko 1877, na Moravě v Šatově u Znojma 1890). 1898 bylo na Moravě napadeno 1 081 ha vinic. Po intenzivních výzkumech dospěli v 80. letech evropská vinaři a vlády zainteresovaných států k rozhodnutí změnit způsob pěstování evropské révy (na rezistentních podnožích rév amerického původu) a kontrolovat pohyb a obchod se sazenicemi, řízky a rouby mezi státy a vinařskými oblastmi (tzv. bernská konvence 1881). 1878–1879 byla na více místech ve Francii zjištěna peronospora, rozšířená již dříve v Americe. V 80. letech 19. stol. se rozšířila do všech vinařských oblastí v Evropě. Na ochranu před napadením révy peronosporou byly zavedeny pravidelné postřiky bordeauxskou jíchou, podobně jako dříve poprašek a postřik proti padlí (mletá síra, sirnaté přípravky). Rekonstrukce moravského vinařství po révokazové kalamitě byla dokončena 1926 (vinice podnožových rév, školky, stratifikace, skleníky, zemské, obecní a družstevní instituce). Na poklesu ploch vinic v Čechách (do r. 1946 na 416 ha) a na Moravě (na 6,5 tisíce ha) se v 1. polovině 20. stol. (kromě dalších činitelů) podílely především révokaz a peronospora. – Vinařstvím se většinou zabývali rolníci a drobní pěstitelé. Národohospodářský význam pěstování vinné révy byl ve zúrodnění jinak těžko využitelných ploch a v možnosti získání zdroje obživy pro několik desítek tisíc rodin. – V 60. letech 20. stol. byl pokles ploch vinic vystřídán jejich nárůstem, způsobeným intenzivní podporou státu, využíváním vhodnějších pozemků a zaváděním nové technologie. V 80. l. se plocha vinic v č. zemích ustálila na 15 000 ha, přičemž v Čechách nepřesáhla 500 ha. – Rozšíření v. na Moravě a v Čechách bylo omezeno především rozsahem vhodných ploch v chráněných polohách. Vinná réva, vyžadující dostatek tepla a světla, se nejlépe pěstovala na sušších jihovýchodních až jihozápadních svazích, které byly často terasovitě upravovány (podpurné zdi, meze). Pozemek se před výsadbou ručně *rigoloval* (převrstvoval) a vydatně pohnojil. Réva se množila řízkem nebo hříženci.

Vinařský lis. Slovácko 1813

Starší (*matené*) vinice, vzniklé hustou a nepravidelnou výsadbou a překládáním révy, bylo možno obdělávat jen ručně (rýče, motyky, vidle). Nejstarší odrůdy byly nejspíš podobné (popř. byly totožné) typům révy pěstované v podunajské oblasti. Do Čech byly ve 14. stol. dovezeny též révy burgundské a rakouské. Poměr odrůd na červená a bílá vína byl v Čechách v 1. polovině 19. stol. asi 1:2. Jako velmi dobré bylo zmiňováno víno podskalské (od 17. stol. Ústí n. Labem), žerosecké, střekovské, losovické, nebeské (Most) a mělnické. Ve 2. polovině 19. stol. a později byly na Moravě na bílá vína pěstovány odrůdy: Veltlínské zelené (Bílý tarant, Muškatel zelený), Veltlínské červené, Veltlínské červené rané, Sylvánské zelené (Cynifál, Cyrifándl), Muškatel, Chrupka bílá (Strapák), Ryzlink vlašský, Burgundské bílé, Ryzlink rýnský (Lipka, Řezlík), Tramín červený (Drumin, Livora, Ryvola), a na červená vína zvl. Portugalské modré (Skoré, Oporto), Frankovka (Neskoré, Pozdní), ale i další odrůdy. Na Mělnicku se pěstovalo především tradiční Burgundské modré (Roucí modré, Ušaté, Malé), nověji Svatovavřínecké, Jakubské (Burgundské modré rané) a Portugalské modré. Na Žerosecku převládala Tramín bílý (Prynč), dále Sylvánské zelené, Veltlínské červené rané, Tramín červený a Burgundské bílé (Roucí bílé, Roucí šedé, tj. Rulandské). Od 80. let 19. stol. se šířilo pěstování Ryzlinku rýnského. – Struktura pěstovaných odrůd se v č. zemích postupně změnila a přizpůsobovala geografickým a ekonomickým podmínkám. Šířilo se pěstování dalších odrůd (Neuburské, Sauvignon, Müller-Thurgau). Zvláštní epizodou bylo pěstování přímoplodících hybridů, kříženců kulturních odrůd, k jejichž šíření došlo pro jejich rezistenci v souvislosti s rozšířením

révokazu a peronosory od 80. let 19. stol. Pro nevhodnost k výrobě kvalitních vín pro tzv. liščinu (*foxé*) či jahodovou příchut' bylo jejich pěstování v severních vinařských oblastech kvalitních vín radikálně omezováno i zakazováno (Isabella, Jaquez, Othello, Baco, frankoamerikáni, francúzák). Využíváním této velké skupiny hybridů se dlouhodobě zabývali šlechtitelé vinné révy. – Tradiční způsob pěstování spočíval kromě obdělávání půdy (kypření, pletí) a hnojení především ve vedení révy, v řezu, v ochraně před škůdci a nemocemi a ve sklizni hroznů. Jako opora pro révu sloužily dřevěné dubové, borové, smrkové a jiné kůly (*kolí*), někdy též štípané, řezané, které byly každoročně na jaře tyčeny a přes zimu ukládány, později po různých impregnacích ponechávány na vinici i více let. Vedením a řezem révy se upravovala její plodnost ve vztahu ke klimatickým a půdním podmínkám, k odrůdě, hnojení a stavu vinic. Ponechávalo se vhodné množství jednoletého révoví z dvouletého dřeva, z jehož oček vyrůstaly plodící letorosty. Vedení bylo obvykle nízké, tzv. na hlavu (*babky*), s tažní a čípkou (řez: čípkou krátké, dlouhé, tažné, polotažné, oblouky; vedení: nízké, střední, vysoké, na hlavu, ramena, kordony, kozlíky, různě dlouhé staré dřevo). Vinařské nože (*žabky*) nahradily speciální nůžky a pilky. Po řezu v předjaří (při pozdním řezu réva slzí) následoval asi v polovině května *podlom* (*smítka*, odstranění nepotřebných letorostů) a koncem srpna *osečkování* (odstraňování vrcholů letorostů nad vedením). Další prací bylo vázání letorostů (dvakrát až pětkrát, obvykle slámou), ramování kořenů, poprašování a postřikování proti nemocím, popř. plašení ptáků a hlídání vinic před krádežemi hroznů. Podle zralosti a pokud

možno za sucha se hrozny sklízely (sbírka hroznů, vinobraní) do malých dřevěných nádob, pak v putnách odnášely a sypaly do kádí, v nichž se odvážely k dalšímu zpracování (drcení, nakvašování, lisování). – Od 2. poloviny 19. do začátku 2. poloviny 20. stol. se podstatně změnilы způsoby pěstování révy i výroby vín (rozsáhlé výsadby nových vinic ve středních a širokých sponech s vysokým vedením, odrůdová struktura, nová technologie a agrotechnika). Prvky tradičního v. se uchovávaly v malých hospodářstvích a u vinařů sdružených v zahrádkářských organizacích v jiho-moravské oblasti. V. t. lis, víno, vinobraní, vinohradnické stavby.

Lit.: A. Stummer: *Weinbau*. Reichenberg 1924; M. Košťál: *O významu severočeského vinařství v minulosti*. SČAZV HM 3, 1958, s. 173–202; V. Kraus: *Vývoj a význam severočeského městského vinařství*. Rostlinná výroba 37, 1964, s. 1315–1328; E. Opravil: *Původ a rozšíření vínné révy v českých zemích*. SLSb 62, 1964, s. 220–228; J. Křivka: *K dějinám poddanského vinařství na Litoměřicku v předbělohorské době*. Vlastivědný sborník Litoměřicko 1966, s. 32–50; F. Kalesný: *Z dějin bratislavského vinohradnictva a vinařstva*. Bratislava 4, 1969, s. 267–308; R. Vermouzek: *Středověké vinařství na Žďárském okrese*. VPZM 18, 1978, s. 95–109; Z. Kuttelvašer: *Vinařství v Čechách v 19. století*. VPZM 18, 1978, s. 225–251; M. Beranová: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980; V. Frolec: *Jihomoravské vinohradnictví*. Brno 1984; V. Kraus a kol.: *Réva a víno v Čechách a na Moravě*. Praha 1999. [zt]

vínek, věnec, věneček – 1. pásek textilu (*ovínek*) různých rozměrů, tvaru i výzdoby, jímž si dívky ve svátek ovíjely učesanou a na rozdíl od vdaných žen vždy nepokrytou hlavu. Nošení v. (také jen *pentle*, *kánky*, *párty*) bylo výsadou a znakem svobodných děvčat, proto bývá nazýván v. panenským. Dívka, která panenství ztratila, neměla právo v. nosit a kryla si vlasy šátkem. Důkazy o nošení vínků pannami všech stavů i ve městech lze najít na středověkých vyobrazeních a v literárních zprávách (Kosmas, J. Hus). Víny vyráběli věnečnice i kranečnici. Některý v. (*pentlík*, *crinale*) tvořila pouhá stužka přes čelo (*náčelník*, *náčelní pásek*), jiný byl hustě posazen perlami. Takové *perlovce* bývaly ze skelného šmelce i z drahých kamínků (1365). Zámožnější dívky nosily také zlaté tkanice, jež v 16. stol. paličkovaly pražské Židovky, nebo mohutné věnce našité na mosazném loubku. Obecně oblíbeny byly i věnce z živých květin. – Ve vesnickém prostředí se víny nosily ještě dlouho poté, co je panské a městské slečny odložily. V Če-

chách, kde se nosily téměř po celém území, zanikaly od 1. třetiny 19. stol. V tradičních oblastech (záp. Čechy) přežívaly zhruba o půl století déle. V. obvykle sestával ze středového, někdy širšího a často bohatě vyšíváného nebo jinak zdobeného pruhu plátina či hedvábí (výjimečně sametu), k němuž byly našity dvě vázanky (z plátina, na koncích vyšité, lemované krajkou nebo z hedvábne stuh). Vázaly se v týle na uzel nebo kličku, konce čněly po stranách nebo splývaly po zádech. Středový díl byl rovný (starší typ) nebo se okraj u obličeje, zřejmě pod vlivem rokokové módy, po stranách rozšiřoval v ouška a nad čelem vybíhal do špičky. Byl lemován paličkovanou krajkou (někdy vrapenou), řídkěji šitými zoubky. Jeho plochu pokrývala hustá vyšívka, provedená karmazínovým (červenofialovým), modrým, černým nebo žlutým hedvábím či bílou přízí; často byla doplněna zlatým či stříbrným dracounem, penízky, boulionem nebo i korálky. V záp. a j. Čechách byl středový pruh černý nebo tmavomodrý, na Blatech hladký, bez vyšívky. Za nejzajímavější lze považovat víny ze středních Čech, z Benešovska, Pardubicka a Chrudimska, za nejkrásnější víny z Turnovska, Mladoboleslavska a Pojizeří, Stříbrska a Plaska. Jako pozůstatek v. nosily dívky na Blatech do poloviny 80. let 19. stol. sametku přes čelo. Selské dcery na Plzeňsku se objevovaly s černými sametkami na čele ještě koncem 19. stol. – V krajích, kde už dívky víny odložily, přežívaly jako součást obřadního oděvu nevěsty (popř. družic). Na Doudlebsku se uchovaly úzké tvrdé pásky vyšité korálky a bulionem, na Českokrumlovsku korálky zdobené *pentlíky* a na Blatech černé nevyšité víny z hedvábí; užívalo se jich s korunkami a jiným příslušenstvím k zaplétání nevěst a družiček. Hladká stuha (*kánka*) byla také základem čepení na Moravě. Na vých. Moravě chodila svobodná děvčata s nepokrytou hlavou a vlasy spletené v cop zdobila pentlí nebo pentlemi uvázanými v týle. Starobylá úprava dívčí hlavy je známa z moravských Kopanic. Sestávala z pruhu plátina na úzko složeného, uvázaného v týle. Zdobila ho geometrická vyšívka. Na Moravě se však názu v. pro sváteční ozdoby dívčí hlavy neužívalo. – Stejně nebo podobné víny jako svobodná děvčata v některých krajích nosily i vdané ženy. Nekladly je však přímo na vlasy, ale převazovaly jimi měkký čepček. Na Stříbrsku tento ženský v. nazývali *plínka* stejně jako na Chodsku. Jinde vázaly diagonálně složený hedvábny šátek nebo rovnou plátěnou roušku, *šatku* (Litomyšlsko), na Moravě *rušku* či také *šatku* nebo šátek. Na jihočeských Bla-

tech však vznikl samostatný ženský v., zv. *rouška*. Byl to proužek plátina ve střední části překrytý širokou hedvábnu pentlí s vetkanými květy. Uprostřed měl vyšívku ze zrcátek, penízků, skleněných perel a boullionu. V. se kladl na měkký čepček tak, aby nezakryl jeho výzdobu, a uvázal se v týle. Nakonec se žena oděla do rozměrné, bohatě vyšité pleny s uzlem a cípy na temeni hlavy, pod níž vyšívka čepce a roušky vynikla. – V. jako symbol panenství se často vyskytuje v textech lidových písní a v lidové poezii (*darovat* nebo *ztratit vínek*, *přijít o věnec*, *vínek se zelená*); 2. křestní v., pruh plátina nebo plátnem podloženého hedvábí, dlouhý 40–90 cm a široký do 10 cm. Uprostřed a na koncích byl řídko vyšitý hedvábím nebo bavlnkou smetanové, světle zelené, hnědočerné a jiné barvy, dracounovou nití a boullionem. Někdy jej lemovala úzká zlatá kovová krajka. Nejčastějším motivem výzdoby byl christogram, mariánský monogram, křížek nebo letopočet v kruhu či ve věnečku, iniciály a různé florální motivy. Mezi nejstarší dochované památky toho druhu patří v. z Hané (1701). Křestní v. byl obřadní součástí užívanou v kostele při udělení svatosti křtu, nebyl však předepsán jako povinná křestní textilie. Pokládal se dítěti na čelo (pův. asi ovinovat hlavičku) po pomazání olejem, a měl tak zajistit trvalé působení posvěcené substance na dítě. Podle jiných informací se křestní v. rozložil na peřínku podél hlavičky novorozence. Kdy přesně se křestní v. přestal užívat, není známo. Samotnou textilií přežilo rčení *dávat do vínku*. Bylo zvykem, aby kmotří, ale i příbuzní a přátelé symbolicky dávali křtěnci do v. peníz, křestní medaili, drobný šperk, devocionálii nebo jiný dárek na památku; 3. víny, hostina pro přátele třetí den po narození nebo pohoštění pro děti po křtu. Někde se oslava s pohoštěním nazývala *smejvání vínku* (střední Čechy). Po křtu nesmělo být dítě ani myto, ani koupáno. Teprve třetí den je za přítomnosti pozvaných hostů vykoupali. Tato slavnost s pohoštěním se na Chrudimsku nazývala *smejvánky*; 4. součást rčení *dostat do vínku*, mít vrozeno, např. *dostal do vínku krásu a odvalu*; 5. taneční zábava: *uspořádat taneční vínek, věneček*. V. t. křestní soupava.

Lit.: Č. Zibr: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha 1892, s. 86, 349–352; Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893, s. 101–104; Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906, s. 248; L. Niederle: *Život starých Slovanů I/2*. Pra-

ha 1913, s. 505–506; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 73, 76, 78, 80, 81, 17; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 59 a 75; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 61–62; H. Bretová: *Lidový oděv a textilie při narození a křtu dítěte*. SNM A H 49, 1995, s. 51, 53.
[ap]

vinický řád viz horenské právo

víno 1. alkoholický nápoj vzniklý lihovým kvašením moštu (cezená nebo lisovaná přírodní šťáva) nebo rmutu (rozdrčené hrozny či bobule) z čerstvých hroznů vinné révy, z ovocných a lesních plodů. Kvašením révových moštů vzniká nápoj zv. burčák, podle průběhu kvašení lid. zv. *sladák*, *mydliňák* a *řezák*. Po vykvašení vzniká mladé v., které po jednom až dvou stáčeních dává v. letošní, vhodné k výrobě různých druhů vín přírodních, šumivých (znovu kvašených zvláštní technologií), perlivých (sycených CO₂), dezertních přírodních (madeira, malaga, tokaj) nebo doslazovaných (různá obchodní označení), kořeněných či alkoholizovaných (vermuty, aromatizovaná vína). Vína mohou být bílá (světlá), červená (nakvašovaná na matolinách odrůd s modrými hrozny) a růžová. Podle obsahu odrůd lze rozeznat vína odrůdová (jedna odrůda), typová (oblast), známková či značková (stálá směs zaručené jakosti), směsky a výběry. Podle stáří lze rozlišit vína mladá, zralá, stará a přestárlá; podle balení a ošetřování lahvová, sudová, neošetřovaná, selská, košer a mešní; podle obsahu alkoholu stolní lehká až těžká; při ochutnávání podle barvy, vůně, chuti a čistoty (jiskrná). – Vína matolinová, lid. zv. *druháky*, se vyrábějí z čerstvých matolin, vody a cukru pro vlastní potřebu a nesmějí se prodávat. – Umělá vína jsou nápoje získávané mícháním různých látek, které nevznikly kvašením přírodních ovocných šťáv. Ovocná vína se získávají kvašením moštu nebo rmutu z různých plodů ovocných druhů. V č. zemích je nejobvyklejší v. jablečné a rybízové, poměrně časté ostružinové, višňové, bezinkové a borůvkové, občas i z jiných druhů ovoce. Z nepodařených nebo méně kvalitních vín se páčila vínovice. Výroba a obchod s v. je upravován zákony vztahujícími se na výrobky obsahující alkohol. V. je ve vinařských oblastech (zvl. na Slovácku) běžným lidovým nápojem (druháky) i nápojem při slavnostních příležitostech. Má zvláštní postavení v lidové kultuře a je oblíbeným námětem lidových písní; **2.** plody vinné révy (hrozny), řidčeji vinná réva. V. t. vinařství, vinohradnické stavby.
[zt]

vinobraní 1. sklizeň úrody vinic; **2.** vesnická a městská slavnost na ukončení sklizně vinné révy, konaná obvykle koncem září nebo začátkem října. V. nese prvky lidového divadla. Základními složkami v. jsou: průvod s účastí obecního úřadu (*policejta*, *hotaře*, event. dalších představitelů horenského práva) v historických oděvech, růžemi a zelení ověncené alegorické vozy, velký štrapec hroznů navlečený na tyči nesené dvěma

mládenci, někdy též maskované postavy tropící žerty pro smích přihlížejících. Průvod končí na prostranství ozdobeném hrozny a jablky, kde je postavena *hotařská búda*. Součástí v. je předčítání artikulí horenského práva, scénka s chytáním zloděje hroznů a trestáním provinilce, taneční zábava, někde v. vrcholí předváděním vinařského obyčejce *zarážení hory*. V některých obcích (Jalubí na Uherskohradištsku) se v. podobá

dožínkám, jinde se zase omezuje na taneční zábavu se scénkami chytání a trestání zlodějí hroznů a jablek vinohradními hotaři. V. je doloženo z moravských vinohradnických obcí jako slavnost pořádaná spolky nebo společenskými organizacemi až od počátku 20. stol. Návaznost na starší tradici není dostatečně průkazná: ojedinelá zpráva kronikáře města Bzence o slavnosti v. v poddanských dobách i analogie v. v sousedních vinařských oblastech vypovídají o sepětí v. s panským prostředím, pro něž byly průvody s odevzdáváním prvních hroznů úrody vinic záležitostí reprezentace. Bez návaznosti na tradici jsou nákladná a okázalá *historická* v. s komerčním či politickým posláním.

Lit.: V. Frolec: *Jihomoravské vinohradnictví*. Brno 1984. [vf]

vinohradnické stavby, osobitý druh lidových staveb ve vinorodých krajích, sloužících ke zpracování a ukládání vína, vinohradnického nářadí, nádob i k sousedským besedám; druhotně sem spadají také jednoduché přístřešky, boudy pro hlídače v době zrání hroznů, studny, kapličky, sloupy a kříže ve vinohradech. K hlavním v. s. patří vinný sklep, lisovna a vinná *búda*. – Vinný sklep je klenutý prostor pod úrovní terénu vykroužený v hlíně nebo v pískovci, vytesaný ve skále či vyhloubený a vyzděný z kamenů nebo z cihel. Vinné sklepy se budovaly nejen pod zemí, ale také v příkrých svazích s přímým vchodem zvenku. Výškový rozdíl u prvního druhu mezi nadzemní a podzemní částí vyrovnává šikmá chodba (*šíje*). Základním půdorysným tvarem vinného sklepa je obdélník různého poměru délky a šířky. Na Znojemsku a Mikulovsku vytvářejí vinné sklepy systém chodbeb navazujících kolmo na sebe. Některé vinné sklepy na jihových. Moravě se skládají z přední a zadní části, jež jsou od sebe odděleny dveřmi; obvykle bývají využívány dvěma vinaři. – Sudy s vínem jsou ve vinných sklepech uloženy na *kantýřích* (dva trámy položené na podlaze podél stěny). Sklepy se větrají ventilačními otvory (*luftovkami*). Stavějí se pod vedením zkušeného zedníka a za sousedské pomoci. První známé historické zprávy o vinných sklepech jsou ze 13. stol. – Lisovna je uzavřený prostor určený k lisování vína a k ukládání vinohradnického i vinařského nářadí a nádob; využívá se také k besedám vinařů. Stojí jako samostatná stavba v blízkosti vinohradů nebo je to specializovaná místnost v rámci obydlí a dvora vinohradníků. – Dalším podobným vinohradnickým objektem je vinná *búda*, v níž se zpracovávají hrozny na víno (lisovna), které se tu také ukládá. Na

jihových. Moravě je dvojprostorová bez sklepa, v přední části (lisovně) je uložen lis, nářadí na kopání a rytí vinohradu, prázdné sudy, nádoby a jiné vinařské nářadí, v zadní části (komůrce) jsou na kantýřích uloženy sudy s vínem. Často je bouda ššíj spojena se sklepem. Vinné boudy bývají přízemní, zvýšené s podezdívkou nebo patrové a po stavební stránce navazují na tradice regionálního lidového stavitelství. Součástí bud bývá zvláštní místnost se stolem a lavicemi, která slouží k odpočinku, ochutnávce či k pití vína a sousedským setkáním. Využívaly se také k dočasnému bydlení, od 50. až 70. l. se některé mění v rekreační objekty. Nejstarší historické zprávy o těchto stavbách pocházejí z přelomu 16. a 17. stol. Stojí samostatně nebo v dlouhých řadách v blízkosti vinohradů ve větší nebo menší vzdálenosti od vesnice. Někdy jsou postaveny přímo v obci, s jejímž půdorysem vytvářejí jednotný organický celek. – V. s. jsou situovány v jedné rovině, stupňovitě nebo šachovitě a převažuje u nich štitová orientace. Podobně jako vinice i některé komplexy v. s. mají vlastní pojmenování (Nechory u Průšánku, Belegrady u Velkých Bílovic, Šídleny u Milotic, Plže u Petrova). V městské formě vinohradnictví je vinohradnický dům spojen s průjezdem. – V. s. jsou charakteristickou součástí vinorodých oblastí j. a jihových. Moravy, Slovenska a Podunají. Na panských a měšťanských vinicích v Čechách (Mělnicko, Litoměřicko) se stavěly budovy zv. lisy, v nichž kromě lisovny s vinným lisem býval také byt vinaře. Lisovny na Mělnicku ještě v 1. polovině 20. stol. také sloužily majiteli vinice od léta do září k dočasnému bydlení. Součástí lisovny mohl být sklep a v její blízkosti byla vyhloubena studna. Na vinicích také stála bouda pro hlídače a dochovaly se na nich drobné sakrální objekty. Selské vinice na Roudnicku v blízkosti statků byly bez lisoven a sklepů, neboť vinné hrozny se tlačily doma.

Lit.: V. Frolec: *Vinohradnické stavby na Slovácku*. Uherské Hradiště 1966; V. Frolec: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974; V. Frolec: *Jihomoravské vinohradnictví*. Brno 1984. [jv]

violoncello viz basové smyčcové nástroje

víra 1. přesvědčení o pravdivosti určitého tvrzení, silný citový dojem s výrazným hodnotícím faktorem, jenž je součástí osobní (subjektivní, psychologické) pravdy mající zásadní význam pro určitého jedince, mikroskupinu či makroskupinu lidí. Ve společenském kontextu je v. významným sociálním činitelem. Určitá variabilita tohoto přesvědčení je způsobena proměnlivostí principů individuální logiky, kterou

zapřičiňuje řada faktorů od psychických až po hodnotové posuny, podmíněné historicky, národnostně, nábožensky, skupinově i jinak. V. jako taková prostupuje každodenní jednání a myšlení lidí: naprostou většinu informací, které člověk denně přijímá, si nemůže osobně ověřit. Důvěra nebo nedůvěra, se kterou tyto informace přijímá, je jednou z variant v., při níž se výrazně uplatňuje hodnotící faktor. Stupňovaná v. v náboženské, politické, nacionální, rasové a jiné sféře vede až ke krajní hranici v., jíž je *fanatismus*; 2. podstatná složka všech náboženství, faktor, kterým se u věřících udržuje přesvědčení o existenci empiricky nepoznatelných, nadpřirozených bytostí; obecně též náboženské vyznání, náboženství (např. *křesťanská víra*). Náboženská v. vyšších náboženských společností se většinou opírá o výroky svých zakladatelů, které bývají zachyceny pouze zprostředkovaně jinými osobami. Tyto výroky dostaly v průběhu vývoje určitý systém, jenž byl doplňován, popř. revidován a upravován. Konečné redakce náboženského systému, jež se často rozrostly o subsystémy zajišťující jeho praktické a teoretické provádění (zejm. právo a liturgiku), jsou pak pro jeho věřící závazné. Některé složky systému (zvl. ty, které jsou základem systému) se stávají dogmatem; jsou považovány za zjevenou pravdu, jsou neotřesitelné a nediskutovatelné, a to i v případech, že se vymykají racionálnímu a empirickému výkladu. Zpochybňování a nevíra v systém kodifikovaných dogmat vede podle věrouky až ke ztrátě spasení; 3. zast. věrnost.

Lit.: J. Tvrđý: *Noetika*. In: Úvod do filosofie. Praha 1947, s. 20–53. [vsch]

Vít (4. stol.), mučedník, světec (15. 6.). V. je český zemský patron, ochránce řady řemeslníků (mědikovců, kovářů, kotlářů, sládků), horníků, hostinských, vinařů, lékárníků, patron proti nemocím, pro dobrou setbu a dobrou sklizeň. Ve 14. stol. byl zařazen mezi Čtrnáct svatých pomocníků (tzv. přímůvců v těžkých záležitostech). V. byl uctíván od raných dob, ale jeho skutečný příběh se nedochoval. Údajně byl souzen a mučen v Římě, odkud jej podle legendy anděl přenesl do Lukánie (j. Itálie u Tarentského zálivu), kde zemřel a byl pohřben. Historicky je však pravděpodobnější, že byl umučen a pohřben na Sicílii, patrně 304–305. Na Moravě se sv. V. těšil zvláštní úctě již v 9. stol. Část jeho ostatků obdržel v 10. stol. kníže Václav, tělo převezl do Prahy Karel IV. (1355) a V. se tak stal hlavním patronem

katedrály na Pražském hradě. V. bývá většinou zobrazován jako vznešený mladík. Jeho atributy jsou (kromě obecné palmy a knihy) kotel, lev, orel, chléb a lampa. Hlavním individuálním atributem sv. V. je kohout (někdy kohout na knize). Byl vzýván jako ochránce proti mnoha nemocím, zejm. epilepsii (*tanec svatého Víta*), při očních a ušních chorobách, uštknutí hadem, chránil i domácí zvířata. Postavení svátku v kalendáři předurčilo V. také za ochránce proti blesku a nečasu. S V. se spojovala řada hospodářských prastotik: *Prší-li o svatém Vítu, škodí to žitu*.

Lit.: D. Attwer: *Slovník svatých*. Praha 1993; V. Remešová: *Ikonografie a atributy světců*. Praha 1991; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994; *Bohemia sancta*. Praha 1989. [mh]

vítání, vyjádření radosti z příchozí osoby nebo události; z narození dítěte, příchodu příbuzných, přátel a vzácných hostů na návštěvu do domu, po návratu z cesty, kostela atd. Při narození bylo dítě uvítáno pozdravem *Požehnej Pánbůh*, doprovázeným pokřizováním dítěte, vložení novorozence do rukou matky, otce či sourozenců. Hosté byli vítáni slovy *Buďte vítáni*, členové rodiny při návratu z kostela *Vítejte od slova božího*. Při návštěvách vzácných hostů, panovníka, vrchnosti, byla k v. vydávána úřední nařízení (nařízení k v. císařovny Marie Terezie při jejích cestách v Čechách, 1743). K v. o korunovaci Leopolda II. (1791) byla složena *Píseň pro český národ*, k v. návratu korunovačních klenotů do Čech byl 30. 7. 1791 vydán dvorní dekret. K v. patřily slavnostní mše, procesy, hudba a iluminace (scéna a sbor z opery A. Dvořáka Jakóbín: *Zdráv buď, ó pane náš, lid tvůj tě vítá!*). Součástí vítacího ceremoniálu ve městě bývalo odevzdání klíčů od bran města. Formou slavnostního v. bylo podání chleba a soli. Ferdinand I. byl 1526 vítán dvěma pozlacenými chleby a dvěma soudky vína. V. se odráží v úslovích: *Chléb s solí, s dobrou volí* (Komenský, *Moudrost starých Čechů*); *hosta chlebem, solí, nezdvoračka holí* (Čelakovský). Příkladem potupného v. byla slova padlých dívek u dveří kostela: *Vítejte do kostela, já jsem se dopustila*.

Lit.: J. Čížmář: *Národopisné a životopisné paměti Vizovic*. Vyškov 1938; H. Laudová: *Lidové slavnosti – jejich formy a funkce v jednotlivých obdobích národního obrození*. Etnografie národního obrození 4. Praha 1978, s. 35–242. [osk]

vítr viz bouře

vjezd do dvora, místo, odkud byl pro pozozy přístupný dvůr. V. d. d. byl součástí dvora selské usedlosti, chalupy, domku, rychty či fojstství, fary, myslivny, zájezdni hospody, velkostatku, výrobního zařízení, faktorského i městského domu. V. d. d. je sledován z hlediska umístění, funkce i architektonického a technického řešení. Úprava vjezdu do zemědělské usedlosti především závisela na formě dvora, ale současně je projevem doby, zámožnosti a vůle po prezentaci navenek. V pasekářských oblastech, kde dvůr nebýval ohrazen a zejm. kde dvorem procházela veřejná cesta, byl vjezd volný. U usedlostí s trojstrannou, trojbokou a paralelní zástavbou dvora vjezd dotvářel jeho ohrazení z návesní, popř. i ze záhumenní strany. Vrata vjezdu byla vsazena buď mezi pilíře, nebo do brány, doložené u selských dvorů např. ve vyobrazení vsí v *Broumovském urbáři* (1676), na mapě okolí Janova na Mostecku (1669) a také ji popisují gruntovní knihy panství Pardubice: *kroužená vrata* v Dašicích (1690), v Týnci n. Labem (1714), zděná brána v Čepí (1711), v Nemošicích (1721), klenutá brána v Bohdanči (1695), v Blatníkovské Lhotce a v Rosicích n. Labem (1711). – Vjezdy do selských dvorů na záhumenní straně měly brány jen výjimečně a jejich výzdoba byla skromnější nebo žádná. Vrata bývala i jednokřídlá. V. d. d. čtyřboké usedlosti tvořil průjezd domem a vyskytovaly se nejméně dva i u těch nejmenších uzavřených usedlostí. Nízký vjezd vedl pod sýpkou ke hnojišti, druhý, vyšší, do stodoly. U větších usedlostí se čtyřbokým dvorem se zřizovalo více vjezdů, a to většinou v čelech nebo bocích podstáje a na jednom nebo i více průjezdných mlatech stodoly. Pokud neměla usedlost vedle vjezdu zvláštní branku, zřizoval se tento vstup dvířky vyříznutými ve vratech. Vjezdy do dvorů výrobních zařízení (mlýny, sladovny, pivovary) měly osobitou výzdobu se symboly činnosti. U velkých zájezdni hospod, které disponovaly rozsáhlým dvorem pro odstavení vozů a maštalami pro ustájení potahů, se stavěly brány z obou stran těchto průjezdných dvorů, jako je tomu u podhořanské zájezdni hospody při bývalé císařské silnici Chrudim – Kolín – Praha.

Lit.: LA, s. 250–251; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1996, s. 7–8. [lš]

vlačení, zpracování půdy pomocí bran, při němž se kypří vrchní vrstva půdy, drobí hroudy na menší hrudky a urovnává povrch pole. Kypřením povrchu půdy se omezuje vztlínání vláhy ze spodních vrstev

a její ztráta výparem. V. je nejvhodnější při střední vlhkosti a zvláště opatrně se má vláčet na těžkých půdách. Zapravují se jím také do půdy hnojiva před setím. Na jaře se někdy vláčely obilniny a vojtěška pro podporu odnožování. Podle druhu bran a půdy se vláčelo do hloubky 3–12 cm, většinou šikmo (na koso) na směr brázd. V. branami s železnými hřeby bylo v č. zemích rozšířeno nejpозději od středověku a zřejmě navazovalo na v. pomocí jednoduchých svazků větví a celodřevěných bran, které se v reziduálních oblastech dochovaly až do konce 19. stol. V. t. brány, zemědělské nářadí a stroje, zpracování půdy.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 15; A. Špička a kol.: *Knihy o půdě III. Zpracování půdy*. Praha 1961, s. 60, 69, 157; J. Šťastný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 58–62; J. Jančář: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987, s. 38. [zt]

vlačíha, vlak – smyk používaný k přepravě pluhu, rádl a háku s plůžnaty a dalšího polního nářadí na pole a po práci zpět. Vlačíhy sestávaly ze dvou dřevěných trámů pevně nebo pohyblivě spojených ve tvaru V, a to houžví, provazem nebo později železným hřebem, popř. šroubem. Jednoduché vlačíhy se zaklesly do pluhu či rádl, event. háku tak, aby oradlo zavěšené za hřidel na plůžnatech neodíralo při odvozu kleče nebo jiné části o zem. Vykrojení dřevěné odhrnovačky na původním záhonovém pluhu umožňovalo dobré zaklesnutí klečí a pevné posazení pluhu do v. Později byly vlačíhy upravovány pro odvoz bran, popř. dalšího nářadí. Jejich ramena bývala pevně spojena příčným trámkem či stoličkou nebo na spodním konci opatřena kolečky pro zmírnění tření. K odvozu nářadí se používala těž jednoduchá dřevěná kárka. V některých oblastech se na smyku ve tvaru V nebo Y odtahovaly z pole balvany. O nepořádném rolníkovi se na Opavsku zpívalo: *Sedlak něborak, / něma kuska vlak*. – Jednoduché vlačíhy byly v č. zemích běžnou dopravní pomůckou do 50. až 60. let 20. stol. Kromě původních klouzavých vlaků se pro železné pluhy vyráběly i železné vlaky kolečkové.

Lit.: J. Černý: *Hospodářské strojíctví*. Praha 1926; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 131; J. Šťastný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 56–57. [zt]

vlastenectví, patriotismus – zaujatý, kladný vztah k vlasti jako k určitému zeměpisnému, přírodnímu, sociálnímu a kulturnímu

prostředí, v němž žije vlastní národ, a také k národu samému. Výraz pochází ze stč. *vlastenstwie*, tj. vlastnictví, majetek nebo také domov. Neoznačuje jednostranný či vyhrocený nacionalismus (šovinismus), nýbrž naopak vztah nekonfrontační a nekonfliktní. Obsahuje prvek či podtext idealizace: vyzvedání výjimečné krásy vlasti, kladných vlastností a tradic vlastního národa, přesvědčení o jeho výlučnosti a jedinečnosti. – Bez ohledu na neexistenci slova v. v pozdějším významu se projevuje český patriotismus již ve středověkých literárních památkách, počínaje Kosmovou kronikou z přelomu 11. a 12. stol. a jejími pokračovateli. Zpravidla jím je motivována obrana země proti nepříteli (poprvé zevrubně ve zprávě Kanovníka vyšehradského o bitvě u Chlumce 1126). Ve většině doložených případů přerůstal tento patriotismus v živelný český nacionalismus, projevující se negativním vymezováním vůči cizincům, přistěhovalcům, hl. Němcům. Tato tendence je přítomna již u Kosmy (např. ve zprávě o vypovězení Němců ze země k l. 1055–1056) a vrcholí v kronice tzv. Dalimila z počátku 14. stol. Byla překonána uvědomělým programovým patriotismem Karla IV., který ve svých státoprávních aktech vždy na prvním místě sledoval prospěch českého království a jeho domácích obyvatel, bez ohledu na jejich jazyk a národnost. V *Dekretu kutnohorském* krále Václava IV. (1409) byl do protikladu postaven národ německý, *na-prosto žádného práva obyvatelského v království českém nemající*, a národ český, *téhož království pravý dědic*. Obdobně, avšak bez nacionálně konfrontačního tónu tomu bylo v patrioticky obranné ideologii první fáze husitské revoluce. Čas od času se však již v této době objevoval pojem *rodilí* Čechové, spojený s přesvědčením o jejich přednosti před přistěhovalými cizinci a o přednosti českého jazyka jako v zemi *domácího* před všemi cizími jazyky. – Téměř shodné rysy mělo v. české stavovské společnosti též po celé období pozdního středověku a raného novověku od 15. do počátku 17. stol. Bylo nábožensky i jazykově tolerantní a přes uzákoněnou přednost češtiny jako *zemského* (úředního) jazyka se nebránilo národnostní pluralitě. Převahu v něm měl zemský stavovský patriotismus, v němž Čechy byli všichni svobodní lidé přijatí za obyvatele českého království, bez ohledu na národnost a mateřský jazyk. Teprve ústup češtiny a pronikání němčiny do všech oblastí společenského života v průběhu 17. stol. vyvolaly v život projevy českého jazykového v. (V. Slavata z Chlumu) a vznik

prvních literárních *obran* českého jazyka (B. Balbín). – V období národního obrození v průběhu 19. stol. prošel obsah pojmu v. vývojem: od obnoveného bohemismu, tj. zemského v., které bylo ideologií bilingvních a nacionálně neutrálních obyvatel Čech, vesměs stoupenců pojetí Čechů jako politického, nikoli etnického národa (příslušníků zemské šlechty, učenců K. a F. Šternberka, B. Bolzana, zprvu i F. Palackého ad. i jimi ovládaných institucí *Vlasteneckého muzea*, založeného 1818, a *Společnosti vlasteneckých přátel umění*), dospěl k češtví, tj. etnickému a jazykovému v., jehož moderní podoba se zformovala v obrozeneckém kulturním prostředí kolem J. Jungmanna. Stalo se ideologií měšťanských a plebejských vrstev českého národa a vymezovalo se jak vůči konzervativnímu zemskému v. a s ním spojenému rakušanství, tak vůči dobovému pangermanismu (velkoněmectví) a panslavismu (všeslovanství). Dosavadní pojetí Čechů jako domácích obyvatel Čech hovořících dvěma zemskými jazyky, tj. česky a německy, nahradilo pojetím jazykovým a etnicko-nacionálním. Čechem a vlastencem v něm byl ten, kdo hovořil česky, považoval se a byl považován za příslušníka českého národa. V tomto pojetí nebyli již Čechy nejen neobyvatelé země (cizinci), ale ani Němci z Čech. Byli jimi ale naopak příslušníci českých menšin v zahraničí. – 20. stol. přineslo pouze dílčí a dočasné posuny v uvedeném pojetí českého v. Prvním bylo v období 1918–1938 československé v., rozšíření původního v. na československý národ a československý stát v duchu koncepce tzv. čechoslovakismu. Druhým byla v období 1948–1989 vágně definovaná a v praxi nenaplněná vize tzv. socialistického v., které spolu s tzv. proletářským internacionálem mělo být třídním protikladem tzv. buržoazního nacionalismu a kosmopolitismu. Vývoj po revoluci 1989 učinil konec těmto konstrukcím. Současně přinesl tendenci k oslabení původních nacionálně jazykových akcentů obnoveného českého v. ve prospěch jeho aspektů státně politických.

Lit.: E. Lemberg: *Nationalismus I-II*. Reinbek 1964; F. Červinka: *Český nacionalismus v 19. století*. Praha 1965; F. Graus: *Die Bildung eines Nationalbewußtseins im mittelalterlichen Böhmen*. Historica 13. Praha 1966; *Naše živá i mrtvá minulost. 8 esejí o českých dějinách*. Praha 1968; A. D. Smith: *Theories of Nationalism*. London 1971; M. Hroch: *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Praha 1986; J. Patočka: *Náš národní program*. Praha 1990; Podiven (P. Pithart–P. Příhoda–M. Otáhal): *Češi*

v dějinách nové doby. Praha 1991; A. Gellner: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993; R. Porter: *The national question in Europe in historical context*. New York 1994; *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. Ed. E. Schmidt-Hartmann. München 1994; W. Lukan: *Nationalitäten und Identitäten in Ostmitteleuropa*. Wien 1995; J. Kořalka: *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha 1996; D. Weidinger: *Nation – Nationalismus – Nationale Identität*. Bonn 1998; M. Hroch: *Na prahu národní existence*. Praha 1999; T. Winderl: *Nationalismus, nation and state*. Wien 1999; *Nationale Frage und Vertreibung der Deutschen in der Tschechoslowakei. Fakten, Forschungen, Perspektiven aus dem Abstand von 50 Jahren*. Mitteilungen des oberösterreichischen Landesarchivs 19. Linz 2000; A. Teichová – H. Matis – J. Pátek: *Economic change and the national question in 20th century Europe*. Cambridge 2000; A. J. Motyl: *Encyclopedia of nationalism I-II*. San Diego 2000–2001. [vl]

vlastivěda, ucelený soubor společenskovedných a přírodovědných poznatků o vlasti, popř. o některém jejím kraji nebo místě. Je zaměřena nejen na získávání poznatků, ale také na jejich další osvětové šíření. J. V. Šimák, hlavní představitel meziválečné historické v., vymezil (1928) v. jako soubornou nauku, která čerpá ze všech věd a nauk. Od zeměpisu se odlišuje tím, že se omezuje na teritoriální jednotku, zpravidla politicky ohraničenou, na rozdíl od zeměpisu si všímá vedle jevů přírodních také jevů duchovních. Program v. podle J. V. Šimáka zahrnuje přírodovědecké popsání dané územní jednotky, dále antropografické vylíčení jejího obyvatelstva a vývoj její kultury, hmotné i duchovní. Vše se zřetelem k tomu, jak jsou závislé tyto jevy na fyzických poměrech krajiny. Vlastivěda hledá kořeny a vlivy území, snaží se vystihnout jeho osobitý *svéráz*, poznat, čím se liší od jiných, co se převzalo odjinud, jaký je podíl místa na výsledcích širšího celku. – Před Šimákovým definováním v. měla tato nauka za sebou živelný vývoj trávající několik desetiletí. Pojem v. se co do obsahu rozšířil do té míry, že jeho dokonalé zvládnutí přesahovalo možnosti jednotlivce. Nastoupila nezbytná specializace a jejím prvním projevem bylo rozdělení v. na historickou a zeměpisnou. Nejedná se přitom o vytvoření dvou zcela samostatných vědních oborů, ale rozdělení jedné naukové disciplíny na dvě části vnitřně spolu související a dosaženými závěry se doplňující. Po r. 1890 se na rozdíl od předcházející doby projevuje odklon od pokusů o vlastivědný popis celé země. Nastupují

monografické práce o menších územních celcích, městech a obcích či jednotlivých vlastivědných otázkách. – Sedláčkovy monumentální *Hrady a zámky* byly vinou nepříznivých nakladatelských poměrů dokončeny až v r. 1927 (1880 vyšel jejich první díl), ale svým pojetím v., především jako typ vlastivědného popisu celé země, spadají celé do 19. stol. Od vydání prvního dílu tohoto díla nedochází v č. zemích k vážnějším pokusům o vlastivědný popis celé země, ale těžiště celé nauky se přesouvá do menších územních jednotek, zejm. politických a soudních okresů, či vyhraněných širších územních jednotek. Tím se vytvářejí také předpoklady pro snazší propojení jednotlivých nauk. Zároveň vlastivědná a národopisná hnutí v 90. letech 19. stol. mnohdy splývá v jeden celek. Národopis se v této době stal vedle historie a archeologie hlavní součástí vlastivědné činnosti. Nápadně se to projevilo na krajinských národopisných výstavkách, které měly spíše vlastivědný než čistě národopisný obsah. Vedle ukázek lidové kultury se stávaly přehlídkou všeho zajímavého, co sběratelské úsilí přineslo, včetně předmětů umělecko-historických a historických dokumentů. – Národopis a v. se vzájemně ovlivňovaly. Přínos národopisného hnutí z konce 19. stol. pro v. spočívá především ve vytvoření organizačních center kolem časopisů a muzeí. Množství sneseného materiálu na národopisné výstavy, a to krajinské i centrální pražskou *Národopisnou výstavu československou*, umožnilo vybudovat nová krajinská muzea. Národopisnými sbírkami dostala tato muzea vlastivědný charakter a stala se hybnou silou muzejní práce. O vlastivědné činnosti rokovaly sjezdy muzejních spolků v Hlinsku (1893) a v Kutné Hoře (1898). Zakládání nových muzeí nelze chápat jen jako iniciativu nadšených vlastivědných pracovníků, ale jako charakteristický rys kulturních aktivit společnosti. Za období 1890–1918 vzniklo v č. zemích 251 nových, většinou krajinských muzeí, která iniciovalo národopisné hnutí 1. poloviny 90. let 19. stol. Kolem nich vyrostla další centra národopisné a vlastivědné práce v muzejních spolcích, z nichž mnohé začaly vydávat vlastivědné časopisy a sborníky. Objevují se v nich národopisné studie nové materiálově a námětově. – Vlastivědná činnost vyvrcholila na přelomu 19. a 20. stol. ve snahy o napsání krajinských monografií vlastivědného charakteru, u nichž národopis byl zastoupen podstatnou částí. Na konci 19. stol. vznikly první velké krajinské monografie, například *Kolínsko a Kouřimsko*; *Politický a školní okres Vinohradský*;

Smíchovsko a Zbraslavsko; *Chrudimsko a Nasavrcko*. Vydávání krajinských monografií pokračovalo až do období samostatného státu, kdy se zúročovaly mnohé materiály sebrané při příležitosti velkých výstavních národopisných projektů z 90. let 19. stol. – Po r. 1918 dostává propojení v. a národopisu nové impulzy, zejm. pokusy o realizaci národopisné encyklopedie, respektive *Programu soupisu národopisného*. *Národopisná společnost československá* se obrátila především na vlastivědné pracovníky, v nichž se snažila najít hlavní spolupracovníky pro rozsáhlé monografie. Uskutečnila v polovině 30. l. dva národopisné sjezdy a národopisné kurzy. Spolupracovníci zejm. z řad venkovské inteligence, hl. učitelé a profesori středních škol, získávali informace o projektu i způsobech vlastivědné práce. Národopisné encyklopedie v podobě krajinských monografií se ztotožnily s již osvojeným způsobem vlastivědné práce z konce 19. stol. Kromě pořádání sjezdů a kurzů vydala NSČ ukázkou národopisné monografie (1914), která měla sloužit jako návod pro národopisnou, v širším pojetí vlastivědnou práci v regionech. Autorem byl K. Chotek. Později vydala *Příručku vlastivědného pracovníka* od D. Stránské, která mnohem podrobněji než Chotkův program poskytovala návod pro rozvíjení vlastivědné práce. Ve 20. l. se v. stala učebním předmětem na obecních školách. O vztahu školy, národopisu a v. se diskutovalo i na sjezdu národopisných pracovníků 1924 v Praze. Vlastivědní pracovníci, zejm. z řad učitelů, vítali možnost začlenění poznatků o lidové kultuře do výuky. V této době vzniklo při školách velké množství vlastivědných sborníků, sloužících zejm. výukovým potřebám. Národopisná společnost a její projekt národopisné encyklopedie výrazně zasáhly do vydávání odborných vlastivědných publikací, jako u časopisu *Naše Valašsko*. I ostatní významné vlastivědné sborníky, jako *Plzeňsko*, *Od Horácka k Podyjí*, *Jihočeský přehled* apod., přinášely příspěvky z oblasti národopisu. – K propojení mezi centrálními národopisnými a vlastivědnými institucemi docházelo od prvních let jejich existence. Zejm. na přelomu 80. a 90. let 19. stol. byli členy hlavní vlastivědné organizace, *Společnosti přátel starožitností českých*, četní národopisní odborníci. Spolupráce pokračovala i po r. 1918. Teprve nová společenská situace od 50. let 20. stol. omezila propojení obou nauk. Na místo dobrovolných spolkových institucí nastoupily profesionálně vybavené státní instituce, na centrální úrovni i v regionech.

Lit.: J. V. Šimák: *O stavu a úkolech české vlastivědy*. ČSPSČ 37, 1929, s. 1–11; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; F. Roubík: *Padesát let české vlastivědy*. ČSPSČ 48, 1940, s. 3–29; F. Roubík: *Příručka vlastivědné práce*. Praha 1947; F. Roubík: *K diskusi o historické vlastivědě*. MVP 3, 1965 s. 193–195; S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; J. Beneš: *Národopisná výstava československá 1895 a regionální muzea*. MVP 23, 1985, s. 80–87; J. Špět: *Vlastivědná muzea – fenomén českého muzejnictví*. MVOP 27, 1989, s. 193–202. [vs]

vlkodlak, člověk se schopností proměny ve vlka. Češi převzali výraz od jižních Slovanů v období národního obrození; zachoval se v lašském nářečí, ve slovenštině a polštině. Sestává ze slov *vlk* a *dlaka* (kůže se srstí). Něm. *Werwolf* a angl. *werewolf* znamená *člověk-vlk* (z lat. *vīr*, muž) a je doložen již k r. 1000, franc. *loup-garou* od 13. stol. Představa existuje především jako víra ve schopnost některých lidí měnit se v noci ve vlka a dávat tak průchod své kruté, násilnické povaze (trhání ovcí). Vlkodlakem se člověk může stát překočním pozpátku přes kládu. J. Krzyżanowski (1892–1976) registruje v katalogu *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym* (1962–1963) čtyři drobné epizody. V jedné z polských variant látky *Kosoručka* vystupuje otec-vlkodlak, který pronásleduje svou dceru provdanou za krále. Verze pochází ze Slovenska, kde byla ve sběrech žáků F. Wollmana doložena ještě ve 30. letech 20. stol. Známy je klasický námět, v němž prchající dívka odhazuje části oděvu a volá: *Nedohoníš mne, dokud tento šátek neroztřepeš, neutkáš a znovu neušiješ!* Víra ve v. je doložena od antiky (spojována s kultem Diovým), zmínku o něm má i Hérodotos (5. století př. n. l.). Analogické jsou představy o lidech proměňujících se v divoká zvířata, typická pro území, kde žijí: v Indii se člověk mění v tygra, v Africe ve lva nebo hýenu, v Asii shodně s Evropou ve vlka. V. bývá někdy zaměňován také s upírem.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille I, s. 490–495; AaTh 706; PBL 706, 4005; K. J. Erben: *Slovanské pohádky*. Vyd. J. Horák. Praha 1952, s. 144; ESJČS, s. 571; J. Krzyżanowski a kol.: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965, s. 439–440 (*wilkolak*); L. Petzoldt: *Einführung in die Sagenforschung*. Konstanz 2001, s. 125. [dk]

vlna, nejstarší textilní materiál živočišného původu. Z doby 7000 př. n. l. byla nalezena vlněná textilie v turecké lokalitě Çatal Hüyük. Podle písemných zpráv

(Chammurapi, Starý zákon, Homér, Herodot, Plinius) a vyobrazení na dekorativních předmětech (vázy) a plastikách znali zpracování v. staří Egypťané, Číňané, Indové, Babyloňané, Židé, Féničané, Řekové a Římané. Ve starověkých kulturách byly zdrojem v. zejm. ovce. V Evropě jsou známy nálezy zbytků vlněných tkanin i celých oděvních součástí ze severovýchodních močálů z doby bronzové. Ve střední Evropě se začaly ovce pěstovat také v době bronzové (z 3. tisíciletí př. n. l. kosti ovcí v archeologických nálezích z Bylan). Dalšími doklady o zpracování v. na českém území jsou nálezy přeslenů a tkalcovská závaží (od 2. tisíciletí př. n. l.). Nůžky ke střížení ovcí byly objeveny z doby laténské u Kolína

(400–100 př. n. l.) a v keltském opidu u Stradonic. Ze slovanské doby pocházejí zbytky vlněných látek a ovčácké nůžky z období Velkomoravské říše (8. a 9. stol.). – Kvalitní v. se ještě před r. 1000 produkovala na Iberském poloostrově a v Anglii, odkud se i exportovala. Nejlepší zpracovatelské dílny byly podél Lamanšského kanálu (Flandry aj.) a výrobky (sukno) se staly předmětem rozsáhlého mezinárodního obchodu. Ve 12. a 13. stol. vznikl v západoevropských a středoevropských zemích systém cechovně organizovaných řemesel zabývajících se zpracováním v. (soukenictví). – V č. zemích existují písemné zprávy o soukenických ceších a jejich privilegiích již kolem r. 1200. Nejvíce soukenických cechů se zakládalo ve 14. stol. Česká sukna byla hrubší než západoevropská, protože se v Čechách a na Moravě pěstoval nešlechtěný druh ovcí. Přesto se česká sukna vyvážela do okolních zemí. Jemná sukna se dovážela, proto zvali čeští panovníci do země cizí soukeníky (zvl. z Flander), aby při využití nové spřádací techniky (spřádacího kola) naučili domácí řemeslníky vyrábět jemnější sukna z kvalitnější spředených přízí. Organizoval se též dovoz jemnějších druhů v. Snahy o povznesení výroby sukna měly vliv i na pěstování ovcí. – Mimo původní českou ovci nížinnou, která byla střední velikosti, bílá a s hrubší v., se pěstovala *birka* s v. jemnější, ale nestejnorodou. V Čechách a na záp. Moravě se spotřebovávala z ovcí v. a maso, na vých. Moravě v Karpatech se pěstovaly ovce také pro mléko (salašnictví). Soukenické cechy se na vých. Moravě zakládaly až v 16. stol. (Vizovice, Vsetín). Teprve po r. 1800 se začalo s křížením domácích ovcí s kvalitnějšími druhy dováženými z ciziny (Španělsko, *merinka*) k získání lepšího rouna. – Řemeslná soukenická výroba se od počátku 18. stol. měnila v manufakturní a v 19. stol. v tovární výrobu za spolupráce domácích přadlen a přadláků. Vedle řemeslné, manufakturní a tovární výroby existovala i produkce v. pro vlastní spotřebu. V horských oblastech na Šumavě a Pošumaví, na Českomoravské vrchovině a v moravskoslezských Karpatech se zpracovávala v. pro vlastní použití do 1. poloviny 20. stol. – Zpracování v. v přízi bylo snazší než u lnu a konopí. Ovce se stříhaly dvakrát do roka. Jarní stříž dávala v. kvalitnější a jemnější než podzimní. Rouno ovce má různou kvalitu vláken: okraje rouna z hlavy, krku, břicha, noh a ocasu jsou méně hodnotné. Jemná je v. z jehňátek a ze zvířat starých jeden rok (jednoroční, měkká), starší ovce mají v. ostrou. Na kvalitu vlákna a jeho množství působilo podnebí, pastva, zdravotní stav, čistota, věk a pohlaví zvířat (berani mají

až o třetinu více srsti než ovce). – Stádo se před střížím plavilo v potoce či řece, aby se odstranily hrubé nečistoty (poloproaná v.). Ke střížení se užívalo až do 20. stol. pérových nůžek, známých už z archeologických nálezů. Ovce stříhali většinou muži. Po střížení se v. prala na potoce v pytlí, na něž žena šlapala, aby špína odtékala. Následovalo praní mýdlem ve vlažné vodě a v koši se v. proplachovala znovu v tekoucí vodě. Sušila se na zápraží na prknech, popř. plachtách. – Vypranou, částečně zplstěnou v. ženy načechrávaly (*rozpravovaly*) a pak se česala na drátěných *kramplích*. Byla to čtvercová prkénka (20–30 cm široká) s hustými drátěnými hřebíčky, mírně šikmo zahnutými.

Na horní straně krample byla rukojeť, již držela pracovnice, a druhá krample byla přípevněna k dřevěné bedýnce, přibítená na jednom konci lavice (*koník*). Bedýnka byla z boční strany otevřená a otvorem se do ní vkládala zásoba v. Několik hrstí v. se položilo na pevnou krampli a pročešávalo se druhou (zuby byly zahnuty v opačných směrech). Na vých. Moravě i v Čechách se v. při kramplování olejovala nebo mastila sádlem. Urovnaná vlákna sejmutá z krample se jmenovala *plást*. Ten se sroloval do ruličky, *troubelu*. Dvacet plástů vážilo asi půl kg. V. se uschovávala v truhlách, chránila se před moly přidáváním tabáku, levandule, později i novin. Předla se na přeslici a vřetenu či kolovratu stejně jako len a konopí. – Vlněné látky zhotovovali soukeníci, od 18. stol. manufaktury a továrny. Z nevalchovaných látek tkaných z v. se rozšířily v lidových krojích hl. *cajky*. Byly jednobarevné, melírované, pruhované i kostkované, tkané z podřadnější v. nebo s příměsí staré trhané v., dokonce i bavlny. Měly napodobit kvalitní látku. Z cajku se šily sukně a kabátky. Melírovaného cajku se docílovalo tím, že osnova jedné barvy, např. červená, se křížila s černým útkem, hnědá se žlutým apod. Některé cajky měly vlněnou přízi setkání s hedvábím, které

tkanině dodávalo lesklý efekt. *Raše*, *kronraše* a *poloraše* se tkaly keprovou vazbou, mívaly hrubší osnovu a jemnější útek a šily se z nich sukně, kabátky a zástěry. Sukním se říkalo *kromrážky*. *Haras* býval pro lidové vrstvy tkán z ovčí v., pro bohatší zákaznice se tkal z velbloudí srsti a polohedvábí. Býval jednobarevný nebo pruhovaný a vlněná příze byla hodně kroucená. *Kamelot* byla hustá, hladká, někdy lesklá látka, pův. tkaná z velbloudí v. (odtud název), později z v. angorské. Často se k osnovné nebo útkové niti připojovala nit hedvábná, takže látka byla melírovaná. Používala se na sukně a kabátky. *Kalamán* se tkal z obyčejné v., ale i velbloudí srsti a hodně kroucené harasové v., býval jednobarevný, pruhovaný nebo květovaný na způsob damašku. Šily se z něho ženské živůtky, kabátky i mužské vesty. V 19. stol. byl v lidovém oděvu oblíben *tibet*, měkká vlněná látka tkaná plátňovou i keprovou vazbou, nejružnějších barevných tónů, jednobarevná potištěná pestrými květy. Šily se z ní sukně, kabátky, živůtky a rozšířené byly tibetové květované šátky, a to malé na hlavu a krk, velké přes hrud do pasu. Nejdůležitější vlněnou valchovanou látkou bylo sukno.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 88–91; M. Há-

jek: *O tkaninách*. Praha 1960; E. Urbachová: *Spřádání vlny a lnu na Vsetínsku v minulosti a dnes*. ZOMG 1963, s. 57–58; J. Staňková: *Rukopisné knihy krejčovských stříhů*. ČL 57, 1970, s. 203–234; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1971; H. Hynková: *O rychnovském soukenictví a barvířství*. ČL 67, 1980, s. 70–78; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 63–92; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989. [jst]

vodník, hastrman – vodní démon; univerzální postava české démonologie, o níž se vyprávějí nesčetné lokální epizody. Je škodolibý, mstivý, v kontaktu s vodou nepřemožitelný. Přátelský bývá k mlynáři, k chalupníku žijícímu u vody, k trhovcům (zejm. k hrnčářům: kupuje od nich hrnky, do nichž schovává duše utopenců). Původní představa nahého přírodního démona se uchovávala jen v dílčích motivech o dítěti nalezeném na cestě: v této podobě (ale také jako rak, zajíc, husa) se v. dává přenést do jiné vody, kde nalezce se škodolibým chechtotem seskočí ze zad. V českých tradicích se v. převážně objevuje v podobě menšího pestře oblečeného chlapíka, jemuž kape voda ze šosu, má vyvalené oči a mluví huhňavě. Vodníková bota vydrží sedmkrát více než bota zhotovená lidským ševcem. Rozprostíráním pentlí v. vábí k vodě dívky, jindy se mění v koně a láká k svezení pastýře. Mezinárodně rozšířená je látka o v., který chodí nakupovat maso, rozhněvaný řezník mu usekne prst a v. se mu mstí: utopí mu dobytek a chce utopit i jeho. K nejrozšířenějším námětům patří látka o předurčeném osudu: v. se objeví na daném místě v danou hodinu a očekává toho, komu je předurčeno, že se utopí (v. netrpělivě volá: *Hodina pryč – chlapa nic!*). Náhodný svědek se snaží varovat opozdilce, aby nevstupoval do vody, ale zpravidla marně. Jindy podivný chlapík (vodník) cestuje s někým na určené místo, aby utopil čeledína při plavení koní. K obecným toposům náleží také vyprávění o dívce, která slíbí velké zábě (vodníkově ženě), že jí půjde za kmotru nebo poslouží jako porodní bába (*Až se budeš žabít, já tě budu babit*); za odměnu dostane smet, které se změní ve zlato. Běžný je i motiv boje dvou vodníků, při němž svědek pozoruje na vodě *červenou* nebo *bílou pěnu*. Lidové názvy pro v. byly vytvořeny na tabuovém základě; protože se jméno démona nesmělo vyslovit, býval nazýván křestním jménem: Ivan, Mikl (*Mikli, Mikli, já jsem u toho a toho v pytli*: loci communes). Také obecný výraz *hastrman*, doložený již v pamětech F. J. Vaváka, je jen zástupným pojmenováním (výpůjčkou výra-

zu, kterému v. nerozumí), a ne důkazem německého původu postavy. Termín *vodník* uměle zavedli čeští národní obrozenci, jeho dřívější výskyt v lidovém prostředí potvrzuje (bez přesnějších indikací) pouze P. Sobotka pro sev. Čechy. Místy se v. označuje obecným pojmenováním *mužiček* (v okolí Plzně). – V západoevropské tradici se postava v. nevyskytuje. *Lidé faraonovi* (v moři žijící lidé s rybím ocasem) byli v Přední Asii chápáni jako kněží boha podzemních vod, ale i moudrosti, řemesel, léčivých sil ad. (*Ea* nebo *Enki*); jejich vyobrazení v rybím převleku se zachovalo na asyrských reliéfech, amuletech a pečetních válečkách. V. (*vodjanoj*) je ústřední démonickou postavou také v ruském folkloru, má však jinou podobu i vlastnosti než v. český. Tematicky je s českou tradicí spřízněn polský *topielec* (nebo *utopiec*), zejm. drobnými motivy: šíje boty při úplňku; udeřen kamenem volá v domnění, že po něm hází měsíc: *Svítil bych, nebil bych!* Shoda s polskou tradicí naznačuje, že některé drobné české epizody nejsou odvozeny z četby Erbenovy *Kytice*, ale mají lidový původ.

Lit.: R. T. Christiansen: *The Migratory Legends*. Helsinky 1958, č. 4050–4090; D. Klímová: *Příprava katalogu českých pověstních žánrů*. SN 11, 1963, s. 473–475; D. Klímová: *Vodník v českém lidovém podání*. ČL 59, 1972, s. 130–153; L. Petzoldt: *Einführung in die Sagenforschung*. Konstanz 2001, s. 127, 156. [dk]

vochle, hachle, hachlička, hachlěř, odrapovačka, pačesovačka, ščeť, strhovačka – hřebenovité nářadí s hustými železnými zuby na vyčesávání lněných vláken před předáním. V archeologických nálezích ze slovanských zemí se objevuje, z č. zemí doklad není znám. Až z poloviny 16. stol. je zpráva o vochlářích v Kutné Hoře, kteří byli přijati do soustružnického cechu. Jednalo se o řemeslné výrobce vochlí, což svědčí o velké spotřebě tohoto nářadí v uvedené době. K r. 1585 je zmínka o vochláři u Prachatic. V zemědělských instrukcích ze 17. stol. se hovoří o množství navochlovaného čistého lnu a konopí v poměru k množství vyřetných

stébel. Koncem 19. stol. byla zakládána lnářská družstva, pořádaly se kurzy ke zkvalitnění pěstování i zpracování lnu a vznikaly nové stroje na lámání a česání lnu. V řadě horských a podhorských oblastí se pro soukromou spotřebu zpracovával len starými metodami až do konce 1. světové války, zřídka i později. – Vochle byly dvojího druhu: 1. samostatná ruční v. měla tvar obdobný kombinovaným drhlenům. Obdélníková či trojúhelníková deska (31–41 × 23–34 cm) vybíhala v rukojeť, někdy i lyrovitě tvarovanou. V držadle byl otvor k připevnění nářadí na skobu trámu. Na širší, okované straně byly zapuštěny ve třech řadách kované hřeby 8–11 cm dlouhé. – Zvláštní miniaturní vochlíčka (*kracle, gracka*) měla trojúhelníkový tvar a rukojeť (15 × 15 cm), v níž byl kruhový otvor. Na širší straně byla řada nepřilíh hustých, asi 3 cm dlouhých, mírně zahnutých drátků. Používala se navlékáním na trn rozdělovací přeslice. Na kraclí se položila hrst koudele a potahováním nespořádaných vláken mezi zuby kraclí se vlákna urovnávala a lépe se z nich předlo. – Vzácnější byla ruční v. zv. *vestfálská*, s hustými zuby uspořádanými do kruhu (o průměru 20–25 cm) ve středu desky dlouhé asi 70 cm, s oválně tvarovanými konci. V. se při práci opřela jedním koncem o zem a držela se šikmo rukou prostrčenou otvorem v druhém, prořezaném konci; 2. stojánková v. bylo menší nářadí vsazované do speciálního stojanu (*koník, vochlovačka, sedátko, stolec, česadlo*). Mívala 4–6 řad hřebíků v plošce 7 × 11 cm, na silném špalíčku, připevněném na stojánku na delším prkénku. Užívaly se nejméně dvě

vochle, častěji tři, každá s rozdílně hustými hřebíčky. V. s velmi hustými zuby byla nazývána *pačesovačka*. Vzácně se vyskytly exempláře se dvěma druhy vochlí na jednom prkénku (Chebsko). Vochlovačka byl vertikální stojan (výška 87 cm, šířka 60–70 cm), nahoře se dvěma úchytkami, skřipci pro upevnění v.; jindy končily oba vertikální trámký kulatými trny, na něž se v. nasadila. Druhá varianta měla na vzdálenost asi 40 cm připojenu sedačku. – Ženy vochlovaly len někdy společně v pazdernách. Nejprve se česaly hrstě vypoťiraného lnu na nejřidší v., nakonec na nejhustší. Hrstí se švihlo do v. a vlákna se protahovala mezi zuby. Na nejhrubší v., *strhovačce*, se česala na hrubo vlákna, která po seředení sloužila ke tkaní plátna na pytle, slamníky, plachty (*trávnice*) apod. Na další v. (*pačesná, pačíska*) se česala jemnější vlákna, která zpracována v přízi byla určena ke tkaní plátna na prostěradla, jemnější trávnice, ubrusy, všední zástěry, spodní části ženských košil, mužských kalhot a pracovních košil. Na třetí, nejhustší v. se upravovala nejjemnější a nejdelší vlákna, z nichž se tkalo nejvyšší kvality plátno. – Zbytkům zouchaných vláken z nejřidší v. se říkalo *koudele*. Vlákna vypadávající z hustší v. se nazývala *pačesy*. Každá hrst vyčesané koudele i pačesů se stáčela do válečků (*trubice, trúbek, trúbka*). Nejlépe vyčesaná, nejjemnější vlákna (jako

hedvábí) se ukládala svázaná do *věnců* (kloub, kocour, kocůr, kytky, vrkoč) z 10, 12 i 24 hrstí. Věnce měly polokruhovitý tvar. Z postupně přivazovaných hrstí, které byly na jednom konci zauzlované, se udělaly na vnější straně obloučku výrazné hrčky (*suky*). – Věncem ozdobený stužkami visíval na stěně světnice, v níž se konávala hostina na ukončení společné práce se třením, patřáním a vochlováním lnu v pazderně (*dotěrek*). – Vochle bývaly pravděpodobně i dárkem z lásky. Zdobily se řezbou (větvička s lístky, hvězda, vlnovky), rytím (kruhové a hvězdicové motivy) i vybarvováním a mívaly dataci.

Lit.: J. Húsek: *Zaměstnání obyvatelstva na moravském Slovensku IV. Polní hospodářství*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 280–314; F. Vilikovsky: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; R. Suk: *Rukodělná textilní výroba*. MVP 4, 1965, s. 74–84; V. Svobodová: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989. [jst]

vojenská píseň 1. písňový útvar vznikající nebo zpívaný ve vojenském prostředí, často umělého původu. Řada vojenských písní (kramářské, umělé) zlidověla a stala se trvalou součástí zpěvního repertoáru vesnických zpěváků. Patří mezi ně i některé písně z období okupace Bosny a Hercegoviny rakousko-uherským vojskem a písně z 1. světové války (*Tam na břehu řeky Driny; Nastaly nám doby zlé*). Obsahem těchto písní je líčení krutých bojů, popis významných bitev, oslava vojevůdců, osudy dezertérů, předtucha blízké smrti a loučení smrtelně raněných vojáků se životem; 2. lidová píseň

Ja - noš - ko - va sta - rá ma - ti
pla - ka - la, že sí syn - ka
vy - cho - va - la, na voj - nu ho
dat mo - se - la s hu - sá - ra - ma.

Tanec verbuňk. Dolňácko, Poláček IV, 1947, č. 61

s vojenskou tematikou, vznikající většinou ve venkovském prostředí. Není to v. p. v pravém slova smyslu, pouze o vojně hovoří. Vojenské lidové písně jsou epického i lyrického rázu. Epické písně, často s baladickým motivem, líčí v umělecké zkratce bitevní vřavu, smrt v širém poli, vzpomínky umírajícího vojáka na milou apod. Tematický

Pro-to jsem se na vojnu dal, voj-na se mně
lí - bi - la: a - bych ví - děl, jak se
bí - jou Fran - cou - zo - vé s na - ši - ma.

Vojenská píseň. Tábořsko, Erben 1862, č. 414

okruh lyrických písní vojenských je značně široký a je reprezentován třemi hlavními námětovými skupinami: 1. odchod na vojnu, 2. život na vojně, 3. vojenské události. Jejich obsahem je verbování i násilný odvod na vojnu (písně rekrutské); loučení s milou, rodiči a domovem; výčitky; prosby adresované rodičům či milé o vyplacení z vojny; líčení útrap vojenského života a drancování cizími vojsky; dobrovolný odchod na vojnu, jehož příčinou byly neutěšené poměry v rodině, vyvázání z roboty, touha po dobrodružství či nešťastná láska, někdy i představa snadného živobytí a veselého vojenského života. Zaznívá z nich trpkost nad sociálními nerovnostmi (*spíš devět sirotků na vojnu jít musí / než jeden rychtářův syn*), jsou v nich vyjádřeny postoje prostého člověka k válkám, v nichž viděl jen nesmyslné zabíjení a zbytečné ztráty životů (*škoda je, přeškoda, / té krve červené, / co bude vylita / na trávě zelené*). – Většina vojenských lidových písní pochází z 18. a počátku 19. stol., některé z konce 17. stol. Původ mnohých balad s vojenskou tematikou a tureckými motivy (*dcera bojovnice; Turek ženich*) je kladen již do 15.–16. stol. Texty vojenských lidových písní, zmiňující se o významných bitvách a taženích (*na Francouze, na Turečka: z války Rakouska s Francií v letech 1689–1697 a s Tureckem 1683–1698*), typech vojsk (husaři, rejtari, myslivci, huláni, kyrysníci), výstroji a oblečení vojáků (*dragouni zelení / kam jste se poděli: zelené dragounské uniformy byly zavedeny 1798–1802*) i délce vojenské služby (*odvedli mňa za vojáčka / aj to na dva roky*), umožňují mnohdy přesně datovat dobu vzniku písně. Po stránce melodické nevybočují vojenské lidové písně z rámce tradiční lidové zpěvnosti. Zvláštností některých písní jsou vlivy vojenských muzik (trubačů, píšťců a bubeníků). Vojenské lidové písně tak umožňují historický pohled na vývoj české lidové písně vůbec.

Lit.: O. Zich: *Vojenský zpěvník československý*. Praha 1922; J. Horák: Doslov ke sbírce K. J. Erbena *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1937; J. Horák: *Naše lidová píseň*. Praha 1946; V. Karbusický: *Datování lidových písní vojenských*. ČL 45, 1958, 193–199; M. Mac-

ková: *Lidové písně s vojenskou tematikou*. České Budějovice 1986; S. Burlasová: *Vojenská a rekrutské písně*. Bratislava 1991. [vt]

vojna 1. synonymum slova válka (*Když jsem nezahynul, když ta vojna byla, taky nezahynu, když už pominula*); lidová píseň z Prácheňska); 2. výkon vojenské služby (*jít na vojnu*). Až do r. 1802 bývala v. povětšinou službou doživotní, tj. po celou dobu vojákovy schopnosti nosit zbraň a bojovat, jen k jízdě se odvádělo na 20 let. Teprve 1802 byla její délka zkrácena u jízdy na 12 let a u pěchoty na 10 let. Tím byl zahájen zároveň proces jejího postupného zkracování, takže v letech 1827–1845 se sloužilo v č. zemích 14 let, po r. 1845 8 let (uzákoněno 1852) a od r. 1868 jen 3 roky. – Pův. omezená doba služby a předpokládaná menší fyzická námaha byly hlavní důvody touhy tehdejších vojáků sloužit u jízdních útvarů, kterých bylo v č. zemích, resp. v rakouské monarchii několik druhů. K těžkému vojenskému jezdectvu patřili v rakouské armádě od 18. stol. tzv. kyrysníci (urostlí vojáci jezdící na silných koních a chránění na prsou kovovým krunýřem, kyrysem), a to až do r. 1860, kdy byla tato novodobá forma brnění u rakouského vojska odstraněna a původní kyrysnické pluky byly 1867 převedeny k dragounům. Ti byli od začátku své existence druhem jízdní pěchoty, tj. vojska, které se podle potřeby přemísťovalo na místa bojů na koních a tam bojovalo jako pěchota dlouhými ručnicemi i s bodáky. Dragouni byli středním článkem mezi jízdou těžkou a lehkou. Tu tvořili v rakouské armádě od r. 1767 *švoležeri* (též *švališeri*), elitní jezdecké pluky vyhrazené pro vojáky ze zámožnějších rodin, s dobrým chováním i přiměřeným vzděláním, a huláni, které v rakouské armádě ustanovil 1784 Josef II. a k nimž byli 1852 přiřazeni švoležeri a husaři. Hulány byli pův. nazýváni polští jízdní vojáci, ozbrojení kromě obvyklých sečných a palných zbraní též dlouhým, zpravidla až čtyřmetrovým kopím (píkou) s korouhvičkou, které bylo spolu se čtverhrannými čapkami (*konfederatkami*) typické i pro rakouské hulány. Husaři, pův. tělesná stráž uherského krále Matyáše Korvína (1443–1490), byli později ustanoveni i v rakouské armádě, v níž červeně oděné husarské pluky (1896 jich bylo 16) tvořily součást lehké jízdy. – Daleko největší počet mladých vojáků byl však zařazován k pěchotním útvarům vyzbrojeným v novější době puškami, na něž se od konce 17. stol. nasazovaly bodáky; granátnické setniny pěších pluků bojovaly od poloviny 17. stol. především ručními

granáty. Později však byla tato forma pěchotního boje opuštěna a z granátnických setnin se staly elitní útvary vysokých, tělesně zdatných a vzorně se chovajících vojáků, určených pro rozhodující úder v bitvách. – Ve 20. stol. byla v č. zemích vojenská služba zkrácena na 2 roky, od r. 1993 dále zkracována při současném zavedení možnosti alternativní služby v civilní oblasti života; 2004 byla česká armáda plně profesionalizována.

Lit.: OSN 7, 1893; 11, 1897; 15, 1900; K. Weis: *Český jib a Šumava v lidové písni II*. Praha 1929.

[zm]

Vojtěch, též Adalbert (kolem r. 956 Libice n. Cidlinou – 997 Prusko), mučedník, biskup, misionář, benediktinský mnich, první český vzdělanec evropského formátu, patron polský a tzv. apoštol Uher, světec (23. 4.). Po sv. Václavu je V. druhý český zemský patron, patron českého kněžstva a od r. 1965 pražské arcidiecéze (stolec sv. Vojtěcha). Zobrazován je jako biskup s mitrou, berlou a knihou; hlavní individuální atribut je veslo, vedlejší atributy oštěp, kopí, svazek šípů a orel. – Narodil se v rodině knížete Slavníka, 982 byl zvolen druhým pražským biskupem. Jeho působení i osud poznamenaly spory mezi českými velmoži, zvl. soupeření mezi knížecími rody Přemyslovců a Slavníkovců. Velkou část života pobýval V. v cizině. 993 založil benediktinský klášter v Praze-Břevnově. Zavražděn byl při misii mezi Prusy na Velký pátek, podle legendy byl udeřen veslem, řat mečem a ubodán sedmi oštěpy. Bezprostředně po smrti byl uctíván

v Polsku a Uhrách. V Čechách je zakladatelem kultu Břetislav I., který 1039 přenesl ostatky V. z polského Hnězdna do Prahy. Břetislavovy dekrety, které tehdy byly jako nejstarší český zákoník nad svěcovým hrobem čteny, jsou ve výčtu zapovězených činů nejstarším dokladem předkřesťanských kulturních zvyklostí v české společnosti. Ač má Vojtěchův kult v č. zemích dlouhou tradici (již 1126 zvítězilo české vojsko u Chlumce pod tzv. praporem sv. Vojtěcha, nasazeným na kopí sv. Václava), neodpovídá tomu poměrně malý

počet kostelů jemu zasvěcených a nečetné projevy lidové úcty. Svátek sv. V. nebyl ve všeobecném povědomí, protože s ním nejsou spojovány pranostiky počasí. Jako intelektuál se V. nestal ani patronem zemědělců, ani žádného z řemesel. Ve srovnání s Václavem je V. též málo užívaným křesťanským jménem (častější je v Polsku Wojtek a v Maďarsku Béla z Vojtěchova břimovacího jména Adalbert). Kromě jarní svatovojtěšské pouti v Libici n. Cidlinou koná se několik poutí ke svatovojtěšským kaplím (např. Svatý Vojtěch u Votic, u Teplé), často souvisejícím s uctíváním studánkami a léčivými prameny (Dobrá Voda, Milavče u Domažlic). Ke vzniku lidové představy V. jako ochránce studánek snad přispěla pověst spojovaná s Vojtěškou, pramenem Brusnice v areálu Břevnovského kláštera. Jako přímluvce za déšť vystupuje V. v legendě o Zelené hoře, která se až jeho přičiněním zavláží a zazelená. V lidovém podání, odrážejícím Vojtěchovy dlouhé cesty po cizině, vystupuje světec jako poutník trestající němotou nebo blouděním ty, kteří mu odmítnou ukázat cestu.

Lit.: R. Nový – J. Sláma: *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*. Praha 1987; H. Mevaldová: *Pověsti o sv. Vojtěchu a jeho patronát*. In: *Světcí v lidové tradici*. Uherské Hradiště 1995, s. 157–172. [lp]

vokální písňový typ, písňový útvar, jehož povaha je předurčena slovem, intonací mluvy a vlastním zpěvem. V. p. t. bývá ne zcela správně ztotožňován s východním typem české lidové písně a stavěn do protikladu k západnímu, resp. instrumentálnímu písňovému typu. Větší měrou se objevuje na vých. Moravě. V. p. t. se vyznačuje menší formovou a taktovou symetrií, rytmickou uvolněností někdy až parlandového charakteru, méně kadencuje a jen zřídka opakuje dílčí hudební myšlenky. Kontrastnost formových článků nahrazuje melodicko-rytmická zvrásněnost, do průběhu nápěvů často zasahují fermaty. Mnohdy užívá složených a nepravidelných taktů, komplikovaných rytmických útvarů notačně obtížně postihnutelných. Oproti instrumentálnímu typu je intervalově uvolněnější, méně vázaný na akordické rozklady, nevyhýbá se disonantním krokům. Latentní harmonie je výsledkem melodiky (J. Trojan), melodie písni vokálního typu často užívají měkkou tóninu, církevní mody, cikánskou tóninu nebo atypické tónové řady. Menší vazba některých regionů na kulturu hudebních center zpomalila průnik prvků umělé proveniencie a způsobila uchování mnohých archaismů v instrumentálním typu již nepřítomných. Nápěv,

jeho rytmická i melodická složka, je těsně vázán na text, který s nápěvem vzniká buď současně, nebo text předchází vzniku melodie. Takovýto nápěv je obtížně přenosný v dílčích částech a ještě méně v celku. To dokazuje poměr textů a nápěvů, který je u písní vokálního typu vyrovnaný nebo počet nápěvů převyšuje množství textů. Podle R. Smetany na Valašsku vokální projev dokonce ovlivňoval nástrojovou hru (např. u cimbalu). Zatímco instrumentální typ je z větší části produktem spojeným s kulturou umělou, písně vokálního typu naopak dokumentují předcivilizační, resp. předvzdělanost kulturu. Příkré Smetanovo dělení písní Čech a Moravy na typ vokální (východní) a instrumentální (západní) bylo později revidováno a upřesněno. Oba typy se mohou objevovat jak ve východní, tak i západní části území a regionální vztahy probíhají nejen horizontálně (východ – západ), ale i vertikálně (sever – jih); do celé problematiky zasahují i vztahy interetnické.

Lit.: O. Hostinský: *Česká světská píseň lidová*. Praha 1906, 2. vyd. in: Hostinský o hudbě. Praha 1961, s. 304–410; V. Helfert: *Poznámky k otázce hudebnosti řeči*. SSl 7, 1941, s. 99–105; B. Václavek – R. Smetana: *Lidová píseň*. In: O české písní lidové a zlidovělé. Praha 1950, s. 133–141; A. Sychra: *Hudba a slovo v lidové písni. Příspěvky ke strukturální analýze vokální hudby*. Praha 1948; D. Holý: *Probleme der Entwicklung und des Stils der Volksmusik*. Brno 1969; J. Racek: *Česká lidová píseň a hudba italského baroku 17. a 18. století*. NA 7, 1970, s. 3–13; J. Trojan: *Moravská lidová píseň. Melodika, harmonika. O harmonické struktuře lidové písně jako výsledku melodické složky*. Praha 1980; D. Holý: *Zpěvní jednotky lidové písně, jejich vztahy a význam*. Brno 1988. [lt]

volební právo, objektivně souhrn právních norem upravujících přípravu a průběh voleb; subjektivně oprávnění občana účastnit se volebního aktu (v. p. aktivní) a být zvolen (v. p. pasivní). Aktivní v. p. je spojeno s podmínkou dosažení 18 let věku a pasivní v. p. s dosažením 21 let. V ČR je v. p. všeobecné, rovné a přímé a s tajným hlasováním. Všeobecné v. p. znamená, že každý občan ČR od dosažení 18 let může volit (být volen od 21 let), pokud nebyl soudně zbaven způsobilosti k právním úkonům. Rovné v. p. zaručuje všem hlasům stejnou váhu. Přímé v. p. znamená, že občan volí bezprostředně poslance. V historickém vývoji, který předcházel prosazení všeobecného, rovného a přímého hlasovacího práva, omezovaly v. p. různé volební cenzy, např. stavovský cenzus (stavovské v. p. bylo privilegium určitých stavů, jejichž hlas

měl větší váhu než hlasy ostatních), národnostní cenzus, majetkový cenzus (v. p. měli ti, kteří platili určitou výši daní), cenzus prostřednictvím volební geometrie (volební obvody se vytvářely tak, aby měly určité sociální a národnostní složení), cenzus pohlaví (byl odstraněn až po vzniku Československa) a cenzus věku a pobytu. Do r. 1907 existovaly v č. zemích, tak jako v celém Rakousko-Uhersku, volební kurie, do nichž byli voliči zařazováni podle výše majetku. Do první kurie patřili majitelé velkostatků, do druhé městská buržoazie, do třetí zájmová sdružení podnikatelů a obchodníků a do čtvrté venkovská buržoazie. Ženy a příslušníci ozbrojených sborů byli z výkonu v. p. vyloučeni, s výjimkou žen z velkostatkářské první kurie. 1896 byla provedena Badeniho reforma v. p. v Rakousko-Uhersku (č. 168/1896 ř. z.), kterou byla zavedena pátá volební kurie, v níž mohli volit všichni muži starší 24 let za předpokladu šestiměsíčního pobytu v místě voleb. Všeobecné rovné, přímé a tajné v. p. bylo zavedeno až zákonem č. 17/1907.

Lit.: F. Weyr: *Československé právo ústavní*. Praha 1937; B. Bobek: *Volební právo*. Slovník veřejného práva československého 5. Brno 1948; V. Klokočka: *Volby v pluralitních demokraciích*. Praha 1968; K. Malý – F. Sivák: *Dějiny státu a práva v Československu do r. 1918*. Praha 1988; J. Filip: *Základní otázky volebního práva v ČSFR*. Brno 1992; J. Filip: *Volební právo pro parlamentní a obecní volby v ČR*. Brno 1993. [vli]

voplešácký kroj viz horácké kroje

vor, plť, vorová tabule, kus – tabule s obrátkami (klády silným koncem vpřed) mírně lichoběžníkovitého, bez obrátek vějířovitého tvaru, svázaná houžvemi (po r. 1920 i drátem) a zpevněná v předních a zadních patech (předním a zadním konci tabule) provlečenou návlačkou a protilehlou na-

rážkou. Šířka v. odpovídala šířce propustí a byla na úzkých tocích maximálně 3 m, na středně širokých tocích nejméně 6 m, nejvíce 24 m (lodní dřevo). Na českých tocích, patřících k voroplavbě atlantské, se plavily prameny složené z více vorů, na moravských tocích samostatně v. (*plťe*) 3–4 m široké a až 18 m dlouhé. Na moravských tocích se plavilo stavební dřevo, kulatina, ale i řezivo, na českých tocích klády, svazky chmelových tyčí, řezivo výjimečně.

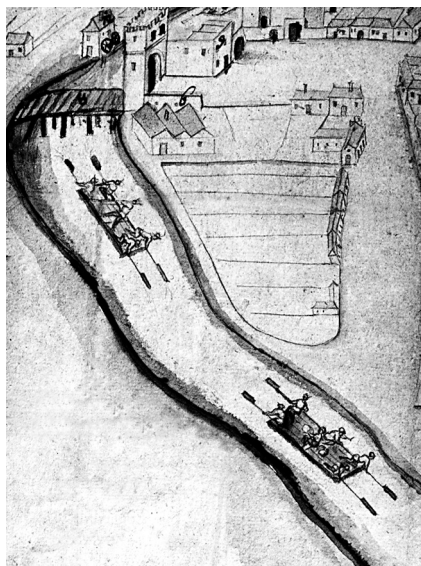
Lit.: R. Jeřábek: *Karpatské vorařství v 19. století*. Praha 1961; R. Jeřábek: *Rekonstrukce tzv. valašského typu plti*. ČL 51, 1964, s. 154–162; V. Scheufler – V. Šolc: *Voroplavba na jihočeských tocích*. Praha 1970; V. Scheufler – V. Šolc: *Já jsem plavec od vody*. České Budějovice 1986. [vsch]

voračky 1. masopustní obchůzka s pluhem zapnutým do koleček; **2.** obchůzka s postavou omotanou provazci žitné a pšeničné slámy a s homolovitou slaměnou čepicí v době setí okolo sv. Řehoře; **3.** synonymum běžného masopustního průvodu s maškarami. – V masopustní obchůzce o v. táhne pluh pohůnek s pacholkem, popř. dívky se slaměnými věnečky na hlavách; nosily ošatky a z nich pohazovaly písek, jako by zasévaly. Pluh se vláčel po sněhu nebo po blátě. V. patří do okruhu magicko-pospolitních obyčejů se starým základem, jejich smyslem je zajišťování úrodnosti a plodnosti pro příští rok. Výskyt pluhu a vyorávání brázdy má ochranný účel a bylo známo v Čechách už ve středověku. Účast starších dívek (*na ocet*) připomíná obyčeje týkající se neprovdaných žen, jaké se dosud udržují v Karpatech a ve Slovinsku, kde mládenci (*oráči* či *plužáci*) uvazují neprovdaným dívkám na nohu klát dřeva (asi metrový špalek) jako pokutu či pohanu, že zůstávají svobodné. V. se uchovály nejdéle až do poloviny 20. stol. na Domažlicku, jsou známé také z Krumlovska, Táborska, z okolí Nepomuku a Přerova. Oráči táhli v masopustním průvodu zpravidla jen ve sněhu a pluh vedl sám *Masopust*. Při orání se pluh v podvečer roztrhl a smrtelně raněný *Masopust* i se zbytky pluhu byl odvezen na trakaři do hospody. Stal se rituální obětí. V. zůstávají v obecném povědomí také jako označení maškar (Zábřeh ad.), které vybíraly obilí, šišky, koblíhy a peníze. Zpravidla je představovali sedlák, bába, žid a kominík. V. se říkalo též penězům, jež o masopustním bále pokládaly tanečnice na talíř. O fehořských voračkách měla slámou omotaná postava obličej buď začerněný, nebo skrytý škraboškou. Mládenci chodili s touto figurínou s hudbou a zpěvem od domu k domu; venku či ve světnici si mládenci s děvčaty zatančili, povinšovali hospodáři i hospodyně, od

nichž pak dostali peníze a výslužku. Ta se v hospodě částečně rozdělila a hl. za ni byla vystrojena hostina, na niž byli pozváni muzikanti, někde i hospodáři, hospodyně, děvčata. Pluh vyorávající novou brázdou měl širší uplatnění v zimních zvycích i ve zvycích vánočních, které již zanikly. Reminiscence zůstaly v písních, kdysi zpívaných pro úrodu polí a obnovu vegetace. Chodské v. se konaly po tři dny, v neděli, pondělí a úterý před Popeleční středou, a končily v úterý po poledni vždy v hospodě. Chasník s pytlíkem a zvonečkem jako v kostele vybíral peníze, žid sbíral uzenice, slaninu, buchty do měchu, kominík uzené maso a vejce do nůše nebo koše apod. Na Chodsku platily o v. u hospody dívky i vdané ženy na muziku za celý rok do misky. Která z dívek dala nejvíc, měla dlouhé sólo a naději, že přijde brzy pod čepec. Zatímco při jiných masopustních obchůzkách v Čechách i na Moravě chodili jen muži, a to i v ženských maskách, ve v. byla účast dívek a žen podmínkou. Toto pojetí masopustního průvodu naznačuje spíše spojení s nastávajícím zemědělským rokem a s budoucí hospodářskou činností než s ukončením zimního cyklu.

Lit.: J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956; *Masopustní tradice*. Brno 1979. [jst]

voroplavba, vorařství – specifický způsob dopravy dřeva v pramenech nebo vorech (pltích). Ke vzniku v. byly nutné vhodné toky, místa na vaziště, kotvení, skladiště, překladiště a na vorové přístavy i příznivé ekonomické a technické podmínky, aby podnikání bylo rentabilní. V Čechách je v. doložena 1316 (sporně počátkem 12. stol.), na Moravě v 16. stol. Až do

Valašští pltáři na Bečvě u Přerova (plán města). 1705–1707

18. stol. se dřevo plavilo na střední a dolní Vltavě, dolní Lužnici a Otavě, středním a velkým Labi, střední a dolní Sázavě, střední a dolní Berounce, střední a dolní Moravě a dolní Bečvě. Veškeré úpravy vodních toků se však v této době prováděly ve prospěch lodní plavby. Od 18. stol. se pro v. začaly upravovat horní toky Vltavy, Malše (s přítoky), Otavy, Lužnice, Sázavy s Blanicí, vodňanská Blanice a obě Orlice. Ve 2. polovině 19. stol. zanikla v. na Berounce, Ohři, Orlicích a na moravských tocích, ve 20. stol. postupně na ostatních tocích. Poslední prameny projely po Vltavě při stavbě Orlické přehrady 12. 9. 1960. – 90 % dřeva plaveného na českých tocích tvořilo dřevo jihočeské a rovněž 90 % dřeva se exportovalo po r. 1820 do Německa. Na Moravě se plavilo pouze do Hodonína. Maxima dosáhla v. v letech 1860–1910. Po 1. světové válce se v důsledku nových celních tarifů a změněné politické situace snížila plavba dřeva do Německa, takže dosáhla sotva poloviny předválečného stavu. – Od dob Rudolfa II. (1575) byla v. svobodná, tj. plavit mohl každý podnikatel. Byly to hl. velkostatky, ale i jednotlivci a města. Od poloviny 18. stol. pronikaly do v. více dřevařské firmy, které v 19. stol. převládly. Po r. 1860 podnikatel v. musel mít živnostenské oprávnění. Plavectví bylo od středověku živností (od r. 1783 svobodnou živností), vyžadující od plavců plaveckou knížku a od vrátných (kapitán pramene) vrátný patent. – Plavecký cech je doložen v Praze (1524) a v Týně n. Vltavou

(1708–1729, 1795–1897). 1872 vznikl v Praze kulturní a politický spolek plavců *Vltavan* s pobočkami v Purkarcí, Jaroslavicích, Všetci, Rájově, Kamýku, Davli a Štěchovicích (v 90. letech 20. stol. jen v Praze, Purkarcí a Štěchovicích). *Zemský odborný spolek plavců a příbuzných odvětví* (založen 1904) vydával časopis *Plavec*. Spolek zanikl 1914. 1909 bylo ustaveno *Dopravní a úsporné družstvo plavců v Čechách* se sídlem v Praze (zrušeno za okupace). Jinak byli plavci odborově organizováni spolu s lesními a zemědělskými dělníky. – Plavectví patřilo k sezonním zaměstnáním; v zimě plavci provozovali ledování, pracovali v lese, na pilách apod. Venkovští plavci měli většinou menší zemědělské hospodářství. Vedle plavců stálých byli i plavci příležitostní. Stálých vorových plavců bylo v době rozkvětu v. přes 2 000. Na tocích, kde se plavilo méně, byli plavci většinou lesními dělníky. Plavci pracovali buď stále pro stejnou firmu či velkostatek, nebo se dávali najímat podle potřeby různými firmami. Častými zprostředkovateli mezi plavci a podnikateli byli faktoři. Poptávka po dobrých a zkušených plavcích byla vždy vysoká (s výjimkou krize 1930–1936). Plavecké povolání bylo fyzicky a psychicky namáhavé, rizikové, a proto dobře placené. Někteří plavci se stávali sami podnikateli a zakladateli velkých dřevařských firem. – Plavci měli osobitý folklor, písně a vyprávění, i oděv; členové spolku *Vltavan* nosili slavnostní kroj, odvozený z uniformy fran-

couzského válečného námořnictva (1848). Patronem plavců byl sv. Mikuláš a sv. Jan Nepomucký. – Zvláštním druhem v. byla plavba ryb v haltýřích či košátkách, doložená od 16. stol. Zanikla počátkem okupace. Ryby směřovaly většinou do Německa.

Lit.: R. Jeřábek: *Karpatské vorařství v 19. století*. Praha 1961; V. Scheufler – V. Šolc: *Voroplavba na jihočeských tocích*. Praha 1970; V. Scheufler – V. Šolc: *Já jsem plavec od vody*. České Budějovice 1986; J. Čáka: *Zmizelá Vltava*. Praha 2002.

[vsch]

voskářství, městské řemeslo provozované nejčastěji souběžně s perníkářstvím. Souvise-lo to se zpracováním včelích plástů, v nichž byl dodáván med do perníků. – Základním materiálem byl včelí vosk. Prvním pracovním úkonem bylo čištění a bělení. Vosk se čistil ve vodní lázni několikerým roztavením v kotlíku, na jehož stěnách se usadil a nečistoty se vyloučily. Při bělení se vosk opět rozpustil (nejlépe nad párou) a z kotlíku se pánví naléval na dřevěný cedník, přes něj stékal na dřevěný válec, kterým se točilo v korytě s vodou. Vytvářely se tenké voskové proužky, které ve vodě tuhly. Vybíraly se do košíku a odnášely na slunné místo, kde se kladly na lísky pokryté lněným plátnem. Bělící proces prováděly sluneční paprsky. Proužky se obracely, aby byly vyběleny ze všech stran. Potom se vosk znovu rozehrál a naléval v půlcentimetrových vrstvách do kulatých nebo hranatých forem. Po ztuhnutí se vyloupl a ukládal do beden na další zpracování, zvl. pro zimní období. – Voskáři vyráběli především svíčky různé velikosti a síly, pův. pro potřeby kostelů a osvětlení panských obydlí. V chudých domácnostech se svítilo loučemi a později lacinějšími lojovými svíčkami. Středem svíčky procházela kroucený bavlněný knot, který se při hoření pomaleji opotřebovával a musel se občas zkracovat *kratíknem*. Tento nedostatek byl odstraněn počátkem 19. stol., kdy se začal používat knot pletený a ošetřený kyselinou sírovou. – Svíčky se vyráběly způsobem taženým nebo litym. Nejstarší princip výroby voskovic spočíval v polévání knotu voskem nad kotlem, přičemž první polítí se provádělo řidším voskem. Při výrobě svíček tažením se užívalo slabších knotů, které se navíjely z jednoho bubnu na druhý a přitom procházely voskovou lázní, což se několikrát opakovalo. K regulaci síly svíčky sloužil otvor v dřevěném talíři, kterým procházel knot postupně se obalující voskem. Dobře ztuhlé svíčky se krájely na potřebnou délku a na jednom konci svíčky se dřevěným nožem obnažil kousek knotu na zapálení. Dlouhé pruty svíček se skládaly do různých tvarů, tvořily *sloupky*. Na lití svíček se používaly

hliněné a později kovové formy s přičkou na upevnění knotu. Jakmile vosk ztuhl, formy se rychle ponořily do horké vody, aby se svíčky lépe vyjímaly. – Hlavní prodejní sezónou byl podzim a zima, doba Věch svatých, rorátů a vánočních svátků. Dílny voskářů však pracovaly po celý rok, aby na zimní období byla dostatečná zásoba. V 19. stol. se objevily náhražky přírodního vosku. Stearinové svíčky (sloučenina kyseliny stearové s glycerinem) se užívaly od r. 1834 a parafín (vosková koexistence vznikající destilací hnědého uhlí) se pro výrobu svíček začal používat od r. 1850. Náhražky vosku umožnily zavedení průmyslové výroby svíček. 1841 vznikla továrna v Praze, později v Brně (1854) a v Bystřici p. Hostýnem (1858). – Při výrobě figurek (*ceroplastik*) se vosk mísil s terpentýnem a pokračovalo se technikou modelování jako z hlíny nebo se roztavený vosk nalil do sádrových forem vytřených olejem. Šlo většinou o sošky svatých, které se zdobily textilem. V poutních místech se vyráběly voskové obětiny, tj. voskové napodobeniny části těla (oči, prsty, ruce, nohy, srdce), ale i celých lidských postav či zvířat, které poutníci obětovali s vírou v uzdravení.

Lit.: M. Čížková: *Voskářství v Příbrami*. Od Stříbrných hor 14, 1947, s. 81–82; L. Kunz: *Zaniklá výroba voskových obětín v Bystřici pod Hostýnem*. NVal 13, 1950, s. 170–173; V. Kříž: *Voskářství v Bystřici nad Pernštejnem*. VNSČ 1959, č. 1, s. 4–6. [mm]

votivní dar [z lat.], obětina, předmět věnovaný nadpozemským, nadpřirozeným silám za účelem jejich příznivého naklonění pro vyslyšení prosby dárce nebo jako projev díkuvzdání za obdrženou pomoc. Je vyjádřením záslibného aktu dárce-prosebníka (votanta), který se tak odevzdává do vůle vyšší moci. V. d. vyjadřoval obě možné formy tohoto slibu, kterým byl jak prostý závazek darování konkrétního předmětu (např. zpodobení nemocné části těla, určité peněžní dávky), tak provedení určitého aktu (zejm. poutě na poutní místo a vykonání pobožnosti) či v hlubším významu symbolické zaslíbení, odevzdání se pod ochranu světce, Boha či božstva. To se nevztahovalo pouze ke konkrétní události, ale týkalo se celého zbytku života i naděje na přímluvu zvoleného patrona při posmrtném soudu a na věčné spasení. U nemocných mohli učinit tento akt zaslíbení i příbuzní, u dobytka popř. jeho majitelé (v katolických kostelech tuto symbolickou formu vyjadřovala např. zobrazení planoucích srdcí či celých postav lidí a dobytka). Jako prosebník však nemusel vystupovat pouze jednotlivec, ale i celé skupiny lidí (rodina, členové hospo-

dářství, vesnického i městského společenství, příslušníci jednotlivých farností apod.). Votivní dary bývaly obětovány především na místech se zvláště výrazným kultovním významem (poutní místo). Výskyt rituálních obětín je příznačný pro celou řadu náboženských systémů (vedle křesťanství např. pro hinduismus, islám). Existence v. d. je prokázána v antickém Řecku, Římě či ve starém Egyptě a dokládá ji např. Starý zákon. V křesťanském prostředí se o votivních darech zmiňuje např. Řehoř Tourský a k opakujícím se dokladům patří od sklonku 6. do 10. stol. církevní zákazy. V 10. stol. nastává určitý obrat v postoji církve k votivním darům i k jejich veřejnému vystavování a hromadění v některých kostelech. Obětování votivních darů se udržuje přes celý středověk jako ustálená forma oběti. Po určité stagnaci v době reformace dosahuje svého absolutního vrcholu v době baroka. Votivní dary si v rámci lidové zbožnosti vesnického katolického obyvatelstva uchovaly určitý význam přes 19. stol. (na nejdůležitějších poutních místech, jako např. na Svaté Hoře u Příbrami nebo Svatém Kopečku u Olomouce, výroba a prodej votivních darů mizí až kolem poloviny 20. stol.). V celé řadě poutních kostelů shromáždili věřící velké množství votivních darů, které byly uchovávány v chrámových pokladech a vystavovány nejen v chrámových prostorách, ale též v přílehlých ambitech a na schodištích. Vystavené votivní dary však nebyly pouhým zvláštním projevem díků, nýbrž současně veřejným oznámením zázraku společnosti věřících. S výskytem votivních darů v obyčejných, nepoutních kostelech se lze setkat až v souvislosti se zapomináním původních funkcí těchto obětín. Votivní dary se na českém území dochovaly pouze řídce v jednotlivých kostelech, muzejních a soukromých sbírkách. K nepříznivým faktorům na jejich uchování patřily vedle důsledků josefínských reforem např. postupná ateizace společnosti, příznačná zejm. pro 20. stol., úpadek víry nejširších vrstev v účinnost obětování votivních darů i kritičtější postoj řady církevních hodnostářů a nezáměr o osud těchto obětín. Mnohé z votivních darů byly navíc vyrobeny z laciných či křehkých materiálů a jejich životnost byla tedy omezena (u velmi častých voskových obětín přicházelo často ke slovu např. užití jejich vosku na výrobu svíci a spotřeba pro liturgické účely). Votivní dary věřící obětovali v první řadě Panně Marii a těm světcům, jejichž patronát se vztahoval k širším vrstvám obyvatelstva, popř. jejich konkrétním kultovním zpodobením: zázračným sochám a obrazům. Votivní dary zahrnují celou škálu předmětů

z různých materiálů. Jednu ze skupin představují dary, které nevyjadřují nouzové situace, konkrétní pohnutky votanta, ale týkají se slibu konkrétního daru či vyjadřují symbolické zaslíbení. Patří k nim dary v podobě šperků, vzácných kovů, předmětů osobní zbožnosti (křížků, růženců), devocionálií, drahocenných obleků pro zázračné obrazy, lamp na věčná světla, svíce, ale např. i naturálie, potraviny, zřídka též domácí zvířata a drůbež. Určité spojení s osobou dárce a moment zástupné oběti symbolizují dary o stejné váze neb výšce jako postava votanta (vosk, svíce). Akt zaslíbení a odevzdání vyjadřují i znázornění celých postav (nejčastěji ze stříbrného plechu, vosku, dřeva či malovaných na votivních obrazech) lidí nebo zvířat. U další skupiny darů vystupuje do popředí funkce zástupných obětí, vycházející z představ o magickém spojení mezi obrazem a zobrazovým. Důležitým rysem je jejich znakovost, vyjadřující základní příznaky okamžiku nouze, aktuální situace, v níž se člověk obrací o pomoc. Sem patří zejména velmi častá zobrazení nemocných orgánů a částí těla (oči, prsa, údy), ať již v naturalistické (někdy i s příznaky onemocnění) či symbolické podobě (zobrazení žáby vyjadřuje např. onemocnění ženských pohlavních orgánů či vyléčení z neplodnosti). Tato zpodobení, která byla známá již v antice, byla zhotovena z různých materiálů (vosku, dřeva, drahých kovů). Jindy jako v d. posloužil atribut nemoci (berle, v novější době invalidní vozík, v přeneseném významu např. při přežití náklady šíp, látka (obvaz), součást oděvu, která se dotýkala nemocné části těla, či příčina onemocnění nebo neštěstí (žlučové a ledvinové kaménky, střelná zbraň, pracovní nástroj). Podobné votivní dary se týkají i dobytka, přičemž k votivním darům s výraznou znakovou funkcí

patří podkovy. Význam zástupných obětí mohou mít i votivní dary v podobě naturálií (jako díkuvzdání za zachráněnou úrodu). Zvláštním typem votivních darů jsou votivní obrazy (obrazová vóta) malované na papíře, skle, dřevu, plechu apod. Jejich předchůdci jsou známi již z antiky, v křesťanském prostředí se prosazují od pozdního středověku a hl. v období protireformace. V dolní části zobrazují votivní obrazy modlícího se prosebníka, mnohdy i konkrétní situaci nouze (nemoc, neštěstí, pohroma). V horní části obrazu jsou zachycena zázračná zobrazení, postavy světce či božské osoby, jíž je prosba adresována. Vedle označení *ex voto* (podle slibu), které je nejčastější od konce 16. stol., jsou obrazy často provázeny děkovnými nápisy či slovními popisy okolností nehod a nadpřirozené pomoci. Dalším typem votivních darů jsou děkovná psaní a nápisy, s nimiž se rovněž lze setkat i na počátku 21. století. [lk]

votivní malba [z lat.], závěsný obraz s děkovnou funkcí. Lat. *votivus* znamená zaslíbený, děkovný. Vyskytuje se společně s jinými votivními předměty ponejvíce v poutních kostelích a kaplích, ale také u zázračných pramenů či posvátných stromů, kde vyjadřuje poděkování za záchranu života či navrácení zdraví při postižení nemocí, při neštěstích, epidemiích, přírodních katastrofách, válečných událostech, nemocech dobytka apod. Představuje dar jedince, popř. celé obce, a vztahuje se k božstvům nebo k určitému světci. Věřící je zobrazen jako prosebník hledající ochranu a útočiště v důsledku nepříznivých pozemských záležitostí. Kompozice zachycuje uctívanou světeckou postavu, dále obsahuje znázornění události, která dala podnět k děkovnému či zaslíbenému

aktu (někdy vyjádřenému i symbolicky, např. v případě onemocnění zobrazením tělesných orgánů), votanta v prosebním postoji a konečně narativní nápis, vysvětlující celou událost. Text se nezřídka omezuje na formuli *ex voto* a datum zobrazené události nebo letopočet vzniku díla. Nejstarší votivní obrazy spadají v německém prostředí do doby kolem r. 1500 a vztahují se zpočátku především k šlechtickým a měšťanským vrstvám. Masově pronikly do lidového prostředí až v průběhu 17. a zejm. 18. a 19. stol. Byly malovány hlavně na dřevě, plátně, plechu, popř. i na skle a jejich autory byli většinou anonymní provinční malíři či různí řemeslníci. V č. zemích nelze zaznamenat takové množství dokladů jako na sousedním německy mluvícím území, zachované příklady pocházejí nejčastěji z 2. poloviny 18. až z počátku 19. stol. a mají zpravidla povahu maleb amatérských, event. naivních.

Lit.: A. Ciarocchi – E. Mori: *Le tavolette votive italiane*. Udine 1960; L. Kriss-Rettenbeck: *Das Votivbild*. München 1961; L. Kriss-Rettenbeck: *Ex Voto. Zeichen, Bild und Abbild im christlichen Votivbrauchtum*. Zürich – Freiburg i. B. 1972; K. Beitzl: *Votivbilder. Zeugnisse einer alten Volkskunst*. Salzburg 1973; E. Harvolk: *Votivtafeln. Bildzeugnisse von Hilfsbedürftigkeit und Gottvertrauen*. München 1979; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 383. [ak]

vrata viz brána, dveře

vrchnost, feudální vlastník velkostatkářské půdy, jemuž náleželo též vrchní vlastnictví nad půdou poddaných rolníků. Ve 13. stol. bylo v č. zemích dovršeno konstituování rodové šlechty, tvořené samostatnými nezávislými vlastníky půdy a na ní usedlími

poddanými, přičemž vlastnictví půdy i poddaných se vydělilo z komplexu přímého panování vladaře. Počátky tohoto procesu spadají již do 12. stol. Vrchnosti tedy náleželo vrchní vlastnictví půdy a poddaní, kteří na ní pracovali, byli vtaženi pod správu majitele půdy. Renta od poddaných, soudnictví nad nimi a veškerý dohled v obvodu panství přešly na v. a staly se základem jejich vrchnostenských práv. Každý majitel panství si vytvářel strukturu své patrimoniální (vrchnostenské) správy. Vrchnostenská správa se stala nejnižší složkou feudální správy. V. měla nad poddanými správní, soudní a finanční pravomoc s možností použít mimoekonomické donucovací prostředky. Stála mezi státem a poddanými, byla zprostředkovatelem státní moci. Mezi vrchností náležela nejen šlechta, ale též církevní instituce, biskupové, kapituly a kláštery, vrchností byla na svých statcích též univerzita. I král vlastnil své komorní statky, královna statky věnné. Vyvinula se pestrá struktura poddanských měst a městeček, která byla součástí jednotlivých panství a požívala od svých vrchností různé výsady, které jim dávala příslušná privilegia. Některá velká města vlastnila sama vesnice a byla pro své poddané v. Vrchnosti si postupně vytvářely správní aparát. V 16. a 17. stol. probíhal proces vytváření velkých panství současně s přechodem od rentovního k režijskému hospodářství. Postavení vrchností se posílilo v období tzv. druhého nevolnictví. Koncem 17. a v 18. stol. stát zasahoval do poddanských vztahů vydáváním robotních patentů i rozšiřováním pravomocí krajských úřadů. Velký zásah znamenal patent Josefa II. z r. 1781 o zrušení nevolnictví, který umožňoval poddaným stěhování bez povolení v. i sňatky poddaných z různých panství a umožňoval poddaným dávat děti na studia či na femeslo bez povolení v. Zrušení poddanství a roboty přinesl teprve rok 1848.

Lit.: V. Černý: *Hospodářské instrukce*. Praha 1930; K. Krofta: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949. [jhn]

vrták, vrták, vrtek – párový tanec, jehož zápisy ve 2/4 a 3/4 taktu však nepřinášejí jednotný obraz o jeho provedení. Jisté je, že se jednalo o tanec s prudkým otáčením dvojice kolem společné osy. Název tance zmiňuje již 1786 kramářský tisk: *Hrajte, ať se všichni točíme, / vesele tancovat musíme, / tu vrtáka neb ulána, / byt' to trvalo do rána*. Guberniální sbírka T. A. Kunze již zachycuje v. i s nápěvem a textem doprovodné písně *Pojď, holka, pojď tancovat*, melodicky a rytmicky velmi blízké písní *Hop, holka, slíkej kabát* a jejím variantám. Ty lze nalézt

Tanec vrták. Jaroměř, Vycpálek 1921, s. 164

mj. ve sbírkách K. J. Erbena a J. Vycpálka. Pozdější záznamy tance s popisy přinášejí různorodé doklady o v. a jeho základním kroku. Pod názvem v. se objevují také tance s rozdílnými tanečními motivy. Např. četné zápisy v. v 5. dílu sbírky Č. Holase jsou vesměs tance s proměnlivým taktem. Holas chápal v. jako směsek a charakterizoval ho jako kombinaci nejméně dvou různých tanečních kroků. V jeho popisu v. se střídají kroky natřásáku, obkročáku, valčíku, někdy též dvojí poskok s poklepem paty o patu. Některé tance s proměnlivým taktem bývaly také v oblastech středního Polabí, zejm. na Nymbursku a Poděbradsku, nazývány v., protože se v nich pův. tancovalo krokem vrtákovým místo obkročákovým. Podobným způsobem bývaly jiné (např. na Domažlicku) tance s proměnlivým taktem nazývány obkročáky. Další doklady svědčí o tom, že v. byl v první řadě taneční krok. Dokazují to samotné texty lidových písní. V Holasově sbírce je ke klatováků připojen text: *Zahrajte mně pěkně klatováka, / dva kroky štajryše, dva vrtáka*. Na základě vlastních zkušeností se zápisy tanců s proměnlivým taktem charakterizoval O. Zich krok vrtáku jako *výskok takt od taktu, ať již se při něm nohy nemění či mění, pak otoč*. Výskok mohl být vysoký, protože v jednom taktu bylo na jeho provedení dosti času. Proto se podstatě tance nejvíce blíží popisy v. J. Zemánka z Chrudimska. Základní dvoučtvrtový taneční motiv je zde zaznamenán jako poskok v jednom taktu, při němž se dvojice zároveň otáčí a to se opakuje. Podobně je tanec popsán K. V. Adámkem na Hlinecku. – Existuje však řada dalších záznamů v. Zcela odlišné jsou dva tříčtvrtové vrtáky ve 2. dílu Holasovy sbírky, které neobsahují popis tance. Podobně je v. zapsán A. Hajným na Nymbursku. Je celý v 6/8 taktu a tancoval se krokem obkročáku. Dvoučtvrtový v. ve sbírce J. Vycpálka se tancoval

Tanec vrták. Heřmanův Městec, Zemánek 1912, s. 508

krokem obkročáku, s nímž byl spojován trojdup, polkový krok a zátočky za lokty. Tanec v. i jeho základní taneční motiv měl značné variační rozpětí a velmi často býval, zvl. v období mladší vývojové fáze (na přelomu 19. a 20. stol.), zaměňován s obkročákem. O podobnosti kroků v. a obkročáku (pův. zřejmě rozkročáku) přináší doklad písňový text zapsaný 1832 J. Jeníkem z Bratřic: *Hop, holka, slíkej kabát, / my si dáme vrták zahrát, / po vrtáku rozkročák, / dala za něj dvougrošák*. – Záznamy ve sbírkách dokládají značnou nejednotnost v charakteristice tance v. Jeho podstatu a základní taneční motiv je třeba hledat především v principu obkročování s otáčením dvojice, ať už byl krok prováděn s poskokem v rámci jednoho taktu, nebo přešlapem či přeskokem z nohy na nohu, tj. dva kroky v jednom taktu.

Lit.: K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních písní českých*. Praha 1962, s. 125–126; K. V. Adámek: *Tance lidové v okrese hlineckém*. ČL 7, 1898, s. 457; Č. Holas: *České národní písně a tance I–VI*. Praha 1908–10, II, s. 147, V, s. 202–208; J. Zemánek: *Tance našich okresů*. In: Chrudimsko a Nasavrcko III. Chrudim 1912, s. 508; O. Zich: *České lidové tance s proměnlivým taktem*. NVČ 11, 1916, s. 85, 395; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 164; *Rozmarné písničky Jana Jeníka z Bratřic*. Vyd. J. Markl. Praha 1959, s. 12, 30; S. Šebek: *Lidové písně a tance z Nymburska*. Praha 1959, s. 119–120; J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Praha 1987; T. A. Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze I*. Vyd. L. Tyllner. Praha 1995, s. 22; D. Stavělová: *Lidové tance v guberniálním sběru z roku 1819*. Praha 1996, s. 67–69. [ds + hl]

vrtěná, párový točivý tanec 2/4 taktu s rytmicky volným předzpěvem pocházející z Podluží. Proměna tradiční podoby v. nastala ve srovnání s jinými tanci této kategorie poměrně brzy. Ve 20. stol. se uchovalo již jen základní víření taneční dvojice, často pouze s hladkými rychlými běhovými kroky, které završovalo sled valčíku a polky. Podle starších zpráv však v. byla samostatným tancem. První pravděpodobná zmínka o v. je z r. 1811 od J. A. Zemana ve stati *Die Podlužaken*. V. popsal také F. Bartoš (*Moravské národní písně*, 1882); zaznamenal, že v jeho době se tancovala již jen jako čtvrtý tanec po polce, tajčí a mazurce. V předmluvě ke své druhé sbírce (1889) však popsal samostatnou v., pravděpodobně starší typ, jejíž charakteristiku přejal i do některých svých dalších prací. Není jasné, zda mohl ještě na Podluží uvedenou podobu tance zachytit, nebo zda čerpal z jiných pramenů. Důležitými doklady pro poznání v. jsou

Tanec vrtěná. Podluží, Jelínková 1962, s. 25

zprávy, které dokumentují podobný tanec u Charvátů, kteří v této oblasti žili od 16. stol. Jsou to popisy zasláné na vyzvání krajského úřadu v Brně v době příprav zdejších korunovačních slavností (1836), ale např. i pozdější příspěvek G. Kuteňa na uveřejněný v časopise *Vijenac zabavi i pouci* (Zagreb, 1887). Cenným ikonografickým dokladem, který dokumentuje pravděpodobně postoj tanečnicků v polootevřeném držení, je soška dvojice, pův. uložená ve sbírkách zámku v Miloticích, jež pochází zřejmě z 1. poloviny 19. stol. Taneční postoj je shodný se starším tanečním držením, jak se dochovalo u jiných točivých tanců na j. Moravě, např. na Hornácku. Ze srovnání nejstarších zpráv a následujících výzkumů, které se na Podluží prováděly od 50. let 20. stol., lze usuzovat, že forma i funkce v. se proměnily již v 70. letech 19. stol., kdy v. ukončovala sled jiných tanců. Ve své starší podobě byla v. více tancem sólovým a byla spojena pravděpodobně s tancem do skoku (tanečník vyskakoval, tleskal si rukou na holínku a tanečnice se na místě otáčela), který vlastnímu párovému tanci předcházel. Později se změnilo taneční držení (získalo polouzavřený charakter), kdy dvojice stála souhlasnými boky u sebe. Vývojově dospěla v. k rychlému víření v bočném postavení tanečnicků, s podklešávaným krokem vnitřní nohy nebo jen krokem běhovým, většinou už pouze v sérii s mladšími tanci. Zásadní vliv na uvedení charakter v. měla i poslední vývojová fáze hudebního doprovodu, kterým se stala dechová hudba. Pro v. je charakteristický spojený pohyb rukou tanečnicků (*hačky-pačky*) v postavení proti sobě, jež následuje po předzpěvu písně a předchází vlastnímu víření. Je to prvek, o němž se nezmiňují archivní doklady ani nejstarší pamětníci.

Lit.: J. Koula: *Starodávné terakotové sošky Slovácků z lanžhotského okolí*. ČL 2, 1893, s. 478–479; H. Laudová: *Lidový oděv, tanec a hudba na Moravě podle archivního materiálu z roku 1836*. ČL 45, 1958, s. 159–162; Z. Jelínková: *Lidové tance na Podluží*. Strážnice 1962; R. Jeřábek: *Moravští Charvátí. Dějiny a lidová kultura. Antologie*. Brno 1991; J. Matuszková: *Některé inovace v taneční tradici na Podluží*. Slov. 36, 1994, s. 53–56. [zj + mp]

vrub 1. rýha vzniklá řezem nebo seknutím; **2.** zast. dluh, pův. vyznačovaný zářezem na veřejích dveří; **3.** čtyřhranná tyč o délce do 1 m, někdy zahnutá do tvaru vycházkové hole, na jejichž jednotlivých stranách se pomocí specifických znaků zaznamenávaly různé účetní operace, nejčastěji záznamy o svěřeném zboží. Nář. se nazývala též *vrubounica* (Valašsko), ojediněle zprávy dokládají i pojmenování *rabuš* a *rováš* (z maď.). Jejich funkce a forma se od v. lišila tím, že každý z obou účastníků obchodního ujednání vlastnil polovinu tohoto účetního dokladu. – Vrubu se ještě ve 2. polovině 19. stol. užívalo v salašnickém hospodaření na vých. Moravě. Zářezy (vruby) do jednotlivých stran v. se zaznamenával počet ovcí každého podílníka salaše i celkový rozsah stáda, na dalších stranách dojivost ovcí, množství syra vydaného podílníkům salaše ad. K numerickému vyjádření se použilo upravených římských číslic, k jiným záznamům posloužily speciální znaky. Počítání ovcí a zaznamenání jejich součtu bylo součástí jarního výhonu ovcí na salaš a mělo obřadní ráz. – V obecné mluvě se užívá úsloví *mít u někoho vroubek*. [jšt]

vstup do domu, vchod do domu – místo, kdy se vchází do obydlí. Často je nezdobené a chráněný prodlouženou střechou. Snaha po reprezentaci vedla stavebníka k jeho zvýraznění. V provedení v. d. d. se proto

objevují vlivy dobových vzorů a slohů (velmi vzácně v lidovém prostředí gotický sedlový portálek, častěji barokní, klasicistní aj.). Roubené stavby mají překlad u vstupních dveří rovný, vzácněji skládaný do oslího hřbetu. U městských, ale i u zámožnějších venkovských domů se v. d. d. často vyznačoval zdobeným kamenným portálem, v jehož vrcholu je umístěn klenák (obvykle kámen klínovitě přitesaný, někdy jen naznačený v omítce) s letopočtem, číslem domu, iniciálami stavebníka. Z výtvarného hlediska mnohdy zaujmou také pěkně zpracované bytelné vstupní dveře. K domovému prahu u vstupních dveří, kdysi poměrně vysokému, se pojila řada obyčejů. – V některých regionech je v. d. d. chráněn podsínkem, podsíní nebo tzv. besídkou, tj. polouzavřenou částí zápraží před v. d. d. (Němci na Karlovarsku nazývanou *Gangl*). Měla funkci závětrí, ale zároveň sloužila k posezení se sousedy, a proto v ní byly zabudovány lavice. U hliněného domu na Slovácku byl v. d. d. orámován předsazeným žudrem a na Hané dokonce skryt za prostorným patrovým rizalitem zv. *žudr*. V některých horských oblastech, např. tam, kde se zápraží neuzavíralo bedněním, chránili v. d. d. prkennou budkou, méně často zděným přístavkem, s pultovou či sedlovou střškou (Krušné hory, Podještědí aj.); mobilní dřevěné závětrí někde na léto odstraňovali. – V jiných oblastech, např. v Podkrkonoší,

na Novopacku a Trutnovsku, ojediněle také na Karlovarsku, kryla v. d. d. podsíní vzniklá přesahem předsazené podkrovní světničky, vestavěné kolmo do střechy nad v. d. d.; pokud tato roubená světnička vystupuje před vstupní stěnu v celé své hloubce, spočívá vpředu na dřevěných sloupcích. V odborné literatuře se označuje jako křížová světnička a je doložena už z 18. stol.; typologicky zřejmě souvisí s roubenými žudry na Boskovicku. Podobně jako u besídky nebo u hanáckého žudru byl prostor pod světničkou před v. d. d. kvůli stínu a ochraně před deštěm využíván ke konání řady domácích prací i k odpočinku a k besedám. – V. d. d. je řešen po rovině nebo po jednom či více stupních.

Lit.: J. Hofmann: *Die ländliche Bauweise, Einrichtung und Volkskunst des 18. und 19. Jahrhunderts der Karlsbader Landschaft*. Karlsbad 1928, s. 24–31; J. Vařeka: *Lidové stavby ve východním Krušnohoří*. Sborník Severočeského muzea H 3, 1962, s. 225–237; J. V. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985, s. 309–326. [jv]

Všech svatých, zasvěcený a nepohyblivý svátek v křesťanské liturgii (1. 11.). Jeho vznik souvisí s veřejným uctíváním svatých a blahoslavených v římskokatolické a pravoslavné církvi. Byl zaveden 610 papežem Bonifácem IV. a pův. stanoven na 13. 5. V byzantském církevním ritu se slaví první neděle po letnicích (v den nejsvětější Trojice). Za Řehoře IV. byl 835 tento svátek přeložen na 1. 11. a v tomto termínu se ustálil v řadě zemí. 1549 určil tridentský koncil svátek V. s. za centrální svátek, který se měl slavit v každé farnosti. V č. zemích bylo V. s. zasvěceno mnoho kostelů. Novodobě je svátek V. s. spolu se svátkem Dušiček vnímán jako oslavná příležitost spjatá s uctíváním zemřelých, při níž se navštěvují a upravují hroby příbuzných. – Ve starší lidové tradici se k svátku V. s. pojily obyčeje navazující na kult zemřelých předků. Vycházely z představy o příchodu duší do příbytků v noci z 1. na 2. 11. a z potřeby uctít je a nasytit. Podobně jako na Dušičky se na svátek V. s. peklo zvláštní pečivo, obdarovávali se žebřáci a děti. Na Moravě chořovaly ten den žebračky (*dušičkové babičky*) po domech, modlily se za mrtvé a dostávaly mouku nebo peníze (Ivančicko, Oslavansko). Ve smíšených česko-německých pohraničních oblastech j. Moravy a záp. Čech bylo na svátek V. s. rozšířeno koledování dětí (dříve i dospělá mládeže a čeledi), které mělo různé krajové varianty. V Čechách se chodilo *po rohlíkách*, na Moravě *po*

koláčích, *po štryclách* (v charvátských obcích). V českých rodinách rozdávali koledníkům *pletýnky* nebo *všesvatové rohlíky* (v záp. Čechách také *kruchový bůdáčky*, *bůtáky*, *puliny*, *podplamenice*), v německých *heiligenstrizle*, v charvátských *hálinštrycle*, *olahálinštrycle*, *štručice*, *štrycle* aj. Děti dostávaly kromě pečiva drobné dárky (od kmotrů dřívě i plátno) a peníze. O obřadním charakteru těchto koledních obchůzek svědčí doprovodné texty, v nichž se zdůrazňovala pomoc duším zemřelých nebo svatým dušičkám: *Na dušičky pamatujte, nás ubohých podarujte, potřební jsme botiček, ohřejou nám nožiček*. Koledování na svátek V. s. bylo běžné také v přílehlých německých a rakouských oblastech a na jihozáp. Slovensku. Jeho rozšíření ve smíšených česko-německých rodinách (na j. Moravě také charvátských) bylo výsledkem každodenního soužití obyvatel v pohraničí. V novější době se tento obyčej uchovává již jen jako příležitost k udržování příbuzenských vztahů.

Lit.: A. Vrbka: *Sitten und Gebräuche im südwestlichen Mähren (Landbezirk Znaim)*. ZÖV 2, 1896, s. 314; J. Šimon: *Zykoslovné příspěvky z Doudebska*. NVČ 31, 1949/50, s. 283–288; F. Vančík: *Kalendární obyčeje z jihočeského Sobeňova*. Praha 1969; A. Navrátilová: *Svátek Všech svatých a Dušiček v české lidové tradici*. In: *Světi v lidové tradici*. Uherské Hradiště 1995. [an]

Všeobecná zemská jubilejní výstava, výstava, která měla zobrazit rozvoj české společnosti v 19. stol. v materiální i duchovní oblasti. Uskutečnila se od května do října 1891 ve Stromovce, tehdejší Královské oboře v Praze. Konala se na paměť stého výročí průmyslové výstavy 1791. Pův. se výstava měla zúčastnit také Němci žijící v č. zemích. Zostřující se politické rozpory vedly nakonec politické špičky českých Němců k bojkotu výstavy. Počátky výstavy jsou spojeny se snahami z konce 80. let o vybudování stálé výstavní budovy v Praze. Na začátku r. 1888 o tom jednal Český sněm. K ustanovení jejího výboru dal podnět F. Křížík, který také navrhl financovat výstavu z dobrovolných úpisů. První zasedání výstavního výboru se konalo za předsednictví K. Schwarzenberga na Staroměstské radnici v Praze 1890. Předsedou generálního výboru byl kníže K. Kinský, místopředsedou F. Šebor. Předsedou výkonného výboru výstavy se stal hrabě K. M. Zedtwitz, jeho místopředsedou F. Křížík, který také řídil stavební výbor. Výstava byla slavnostně otevřena 15. 5. 1891. Její dominantní stavbou se stal průmyslový palác, dílo B. Münzber-

ga. Návštěvníkům nabízela pestrý obraz exponátů rozdělených do dvaceti sedmi základních výstavních skupin. Poprvé uceleně seznamovala se stavem zemědělské výroby, chmelařstvím, s rybnářstvím, včelařstvím, mlékařstvím, ovocnářstvím apod. Na výstavě se představovaly průmyslové obory jako hornictví, hutnictví, sklářství, doprava. Výstava podávala také současný obraz stavitelství. Návštěvníkům byl předveden gramofon jako čerstvý Edisonův vynález. Poprvé zde vystavoval počínající elektrotechnický průmysl, zejm. oboukóvkové lampy, dynamoelektrické stroje a tramvaje. Podnik F. Křížíka uskutetnil veškeré osvětlení výstavy za pomoci vlastní elektrárny, která také dodávala proud do světelné fontány za Průmyslovým palácem i obřím reflektoru umístěnému na paláci. Významnou expozici představovalo na výstavě cukrovarnictví, typicky český a podnikatelsky úspěšný obor. Podobně jako cukrovarníci, uspořádaly kolektivní výstavu i nejvýznamnější české strojírenské podniky. Vlastní pavilon mělo na výstavě české bankovníctví, reprezentované Živnobankou a záložnami. Výstava také zobrazovala rozvoj umění, školství, vědy, novinářství i spolkového života. – Z hlediska národopisu je V. z. j. v. významná tím, že na ní byla poprvé vystavena ukázka lidové architektury. Vystavovaná *Česká chalupa* nepředstavovala konkrétní objekt, ale byla stylizací české lidové architektury. Na základě kreseb J. Prouška především z Turnovska vybral architekt A. Wiehl typické části objektů a z nich vytvořil jakýsi ideální typ. Česká chalupa na V. z. j. v. završovala první období zájmu o lidovou architekturu, které spadá do 60. let 19. stol. a je spojeno se jménem J. Nerudy. Z jeho popudu např. malř A. Bubák dokumentoval rodný dům J. Jungmanna v Hudlicích. 1880 vydal výtvarný odbor *Umělecké besedy* na podnět S. Pinkase, J. Kouly a A. Wiehla provolání o významu lidových staveb a jejich nezbytné záchraně. Ukázku probuzeného zájmu o tuto oblast hmotné lidové kultury představovala studie A. Jiráska nazvaná *České chalupy a stará stavení městská*, otištěná 1887 v *Květech*. 1889 navázala na Jiráska T. Nováková článkem *Pod českou střechou*, uveřejněném v *Kalendáři paní a dívek českých*. V 80. l. se také začaly v obrazových časopisech objevovat reprodukce českých chalup. Např. 1887 ve *Světozoru* uveřejnil J. Prousek kresbu dřevěných vrat Dlaskova statku v Dolánkách. Tato vrata a plot se také objevily u České chalupy na jubilejní výstavě. Lomenice pocházela ze statku v Jilovicích, část objektu měla vzor statku v Ohrazenicích a Příšovicích.

Základem se stala chalupa z Benátek u Turnova. – Vybavení České chalupy na V. z. j. v. je výsledkem práce *Odboru pro výstavu lidového umění*. Vznikl na popud J. L. Píče. Jeho členy se za předsednictví A. Jiráka stali A. Wiehl, J. Koula, R. Tyršová, J. Náprstková, Č. Zíbrt, J. V. Šimák, tj. skupina zájemců o lidovou kulturu sdružená doposud kolem *Náprstkova muzea*. Jednatelům výboru byl F. A. Borovský. Vnitřní zařízení a výzdoba České chalupy znázorňovaly ukázky lidového života a umění, které byly zapůjčeny sběrateli na základě svolání výstavního odboru. Příprava České chalupy a zejm. sběr exponátů v menším měřítku předznamenal obsáhlou aktivitu spojenou s následnou přípravou *Národopisné výstavy československé 1895*. Výbor pro výstavu lidového umění soustředil pod záštitou jubilejní výstavy spolupracovníky, kteří vyhledávali přímo v terénu anebo muzejních i soukromých sbírkách vhodné předměty pro pražskou výstavu. Např. jihočeskou světlici zařizoval F. Lego z muzea v Jindřichově Hradci, na Klatovsku spolupracoval s výstavním odborem V. Hodaš. Textilí se podařilo získat pro výstavu velmi mnoho, což úzce souviselo s dosavadním zaměřením zájmu o lidovou kulturu. Výšivky byly proto kromě České chalupy také vystaveny v severní galerii Průmyslového paláce. Vnitřek objektu České chalupy byl rozdělen na oddíly, které soustřeďovaly příbuzné skupiny předmětů. – Z hlediska dalšího vývoje studia lidové kultury má V. z. j. v. značný význam. Především Česká chalupa vzbudila zájem návštěvníků z venkova, kteří zde poznávali cenu vystavených předmětů. Vytvářel se u široké veřejnosti vztah k památkám. Českou chalupou se rozšířil okruh zájemců o studium lidové kultury, zejm. z řad venkovské inteligence, což sehrálo roli při přípravě NVČ. – Odbor pro výstavu lidového umění byl ustanoven až v závěrečné fázi příprav V. z. j. v., přesto se jeho členům podařilo získat značné množství předmětů. Poprvé v č. zemích představovaly obraz hmotné lidové kultury. Byly to však hl. věci výjimečné a reprezentující lidové umění, méně pak předměty pro každodenní potřebu člověka. – Trvalou památkou na Českou chalupu se stala tzv. Česká selská síň, která vznikla z předmětů získaných pro výstavu. Byla umístěna v nové budově *Národního muzea* v Praze. Stala se základem národopisných sbírek tohoto muzea. Později byla rozšířena z popudu J. Kouly o moravskou, slezskou a slovenskou selskou síň. – Národopisná expozice na V. z. j. v. inspirovala také nastupující mladou generaci národopisných pracovníků. V první řadě Č. Zíbrta,

kteří vytvářel z mimopražských návštěvníků okruh spolupracovníků pro časopis *Český lid* (založen 1891). – Kolem České chalupy se zformoval okruh spolupracovníků, který na konci 19. stol. reprezentoval především snahy o dokumentaci, záchranu a poznávání života vesnice, zaměřoval se na relikty zvyků a obřadů v přítomnosti, studoval minulost. Stavěl se záporně ke změnám na vesnici. Přesto výstavní expozice lidového umění, a především sama Česká chalupa, znamenají přelom v národopisné činnosti.

Lit.: *Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891*. Praha 1894; Č. Zíbrt: *Česká chalupa*. In: *Sto let práce*. Praha 1895, s. 631–643; R. Tyršová: *Kroužek „České chalupy“ na Jubilejní výstavě roku 1891*. ČL 25, 1925, s. 6–9; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; L. Štěpánek: *Co předcházelo Národopisné výstavě československé?* ČL 57, 1970, s. 242–244; A. Robek: *Dějiny české etnografie*. Praha 1976; S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; S. Brouček: *Poznámky k dějinám Národopisné společnosti československé. Nad prvním obdobím NSČ 1891–1914*. NVČ 43, 1984, s. 7–29. [vs]

vtip, krátká pregnantní výpověď s nečekanou pointou. Bývá ztotožňován s anekdotou, která je však obsáhlejší a nemusí vyústit v humornou situaci. V. traduje krátkodobě, převážně v městském prostředí. Lze jej dělit historicky: v tradici se stále udržují zbytky vtipů z období Rakousko-Uherska, 1. světové války, 1. republiky, protektorátu i tzv. socialistického zřízení. Do v. pronikly některé mezinárodní náměty a tematické okruhy (o anglických lordech, o vídeňském *gráfu Bobym*, o *malém Móricovi*, specifický okruh anekdot židovských, medicínských, o bláznech, o cikánech). Zvláštní kategorii tvoří v. politický, kde se uplatňují obecná schémata: tři politici (srovnání národů), nedovzdělaný politik, přestárý politik. Vtipy se kumulují k výrazným (uznávaným i opovrhovaným) postavám veřejného a kulturního života, tradují jejich údajná okřídlená úsloví. – V. lze dělit také podle použité formy (dialog, nepravá hádanka, pseudodefince, parodistický překlad). Ve starší časové vrstvě zaujaly komické překlady z němčiny do češtiny, za 2. světové války se vytvářely vtipné překlady z češtiny do polštiny nebo slovenštiny, koncem 70. let do čínštiny, japonštiny nebo maďarštiny (úderník čínsky: *nečum-čín-se*, maďarsky: *uštván ublíháží*). Jazykový v. staví hlavně na homonymii a homofonii; tak je vystaven jeden z nejstarších doložených politických vtipů: Studenti stojící špalírem na trase, kudy 1824

projížděl Prahou císař, *volali Bída! místo Vivat!* (Čelakovský v dopisu Kamarýtovi). Významnou součástí českého politického v. bývaly vtipy lokalizované na pražské Václavské náměstí, cyklus vtipů o bourání Stalina pomníku, o sovětském prvenství v nejrůznějších vynálezech a o *Rádiu Jerevan*. Po r. 1989 reaguje v. na peněžní reformu (V. Klaus) a na rozmach reklamy. Významnou vlastností v. je jeho schopnost aktualizace. K. Čapek výstižně přirovnal v. ke kometě, která se po čase vrací po protáhlé oběžné dráze. V. se často šíří bez ohledu na státní a jazykové hranice i časovou bariéru: v. z období německého protinacistického kabaretu (po r. 1933), kdy dva *špendlíci* řeknou jeden druhému: *Pass auf, hinter uns geht eine Sicherheitsnadell!* (s narázkou na název tajné státní policie *Sicherheitsdienst*), neztratil o třicet let později pointu ani v českém překladu a v kontextu jiného režimu: *Bacha, za námi jde zavírací špendlík!*

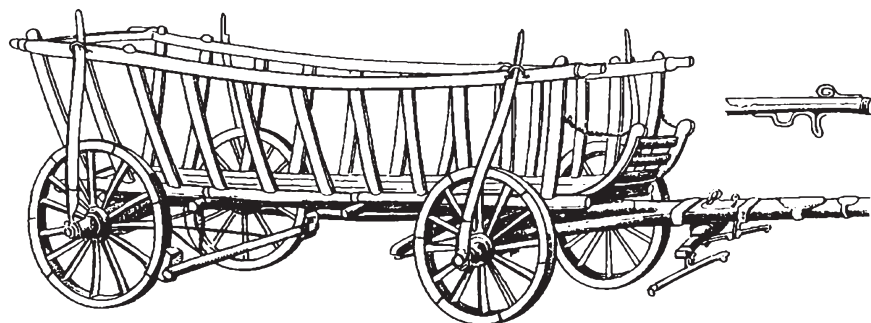
Lit.: M. Baláš: *Válečný humor Čechů*. Valašské Meziříčí 1945; K. Čapek: *K přírodopisu anekdoty*. In: Marsyas čili Na okraj literatury. Praha 1971, s. 42–51, 4. vyd.; O. Sirovátka: *Nad lidovou protektorátní anekdotou*. NA 12, 1975, s. 189–198; D. Klímová: *Česká politická anekdota*. SN 39, 1993, s. 31–36. [dk]

vůz, kolový dopravní prostředek tažený potahem; jeden ze základních projevů lidské civilizace na celém světě. Počátky v. sahají v č. zemích do pravěku, kdy měl snad kultovní funkce. Od doby bronzové se používal k hospodářským účelům. Počínajíc raným středověkem dokládají podobu v. ikonografické památky a písemné zprávy, informující o jeho funkcích. Běžnou součástí rolnických usedlostí se stává od 15. stol. – Původní typ dvouosého čtyřkolového v. s nepohyblivou přední nápravou a pevnou korbou se během středověku technicky zdokonaloval a přizpůsoboval konkrétním dopravním požadavkům. Plná desková kola byla nahrazena koly loukoťovými, po obvodu okovanými železným ráfem, pohyblivá přední osa umožňovala snadnější jízdu a lepší manipulaci; délku v. a korbou bylo možno měnit podle potřeby. Starší způsob brzdění pomocí řetězů, popř. podložkového korýtka (*čuba*) byl nahrazen špalíčkovou brzdou. – V. se používalo k zajištění provozu zemědělské usedlosti, v městském prostředí sloužil k dopravě surovin a zboží na trhy. Vedle nákladní dopravy sloužil také k dopravě osobní. Etnické a regionální rozdíly v konstrukci a terminologii v. nejsou tak výrazné jako u jiných jevů tradiční kultury. – Z hlediska funkčního se vyhranilo několik základních variant v., které se udržely až do

20. stol. pod různými lidovými názvy. Ke svážení sena a obilí se používal v. žebřinový (*žebřinač, gréfák, drabiňok*). Charakteristickým znakem byly žebřiny tvořené dvěma silnými podélnými tyčemi (horní a dolní *rejřina*), propojenými příčkami (plochými *mečiky* a kulatými *šprušlemi*). Náklad se podélně přes střed vozu stahoval dřevěnou kulatinou (*pavéza, paúz, póz*). V. s korbou, vysokým bedněním, tvořeným dřevěnými postranicemi a čely, se v 19. stol. používal hl. k transportu okopanin, brambor a řepy. *Fasuněk* byl do 18. stol. v. s malými žebřinami, někdy částečně obitými deskami nebo opletenými proutím. Užíval se k dopravě menšího nákladu obilí, sena, okopanin, místy i hnoje. Označení se používalo i pro jiný typ v., např. s košatinou pro dopravu osob. Jako *hnojník* se označoval v. s nízkými dřevěnými bočnicemi (*zástavami*) a čely, které dohromady vytvářely nízkou korbou. Sloužil k dopravě hnoje, kamení, pytlů, někdy i okopanin. Šlo o vývojově starší a jednodušší formu v., užívanou od středověku. V. s vysokou korbou pevné konstrukce měl od 2. poloviny 19. stol.

ve středu bočnice vyklápěcí obdélníková dvířka či šoupátko v drážkách. Běžný byl tam, kde se okopaniny pěstovaly ve větším měřítku. V 19. stol. se k dopravě osob do kostela, města či na trh používal v. lehčí konstrukce se sedátky, ustrojený do *košatiny*,

tj. úpletu z proutí či loubku. Naopak jen k hospodářským účelům sloužil *valník* se silnou nápravou, menšími koly a dřevěnou plošinou bez postranic. K transportu

Žebřinový vůz. Veletiny (Uherskohradištsko), 1916

těžkých nákladů (sudy, kámen) se užíval v městském prostředí. Svážení dlouhých klád se provádělo na *kladáku*, odstrojeném v. jen s klanicemi. – Zhotovení vozu bylo odbornou záležitostí, i když některé jeho části mohly být vyrobeny doma. Základní součást, kolo, bylo dílem řemeslným, dřevěné součásti dílem koláře, kovové kováře. Výzdoba (např. datace nebo iniciály majitele) se soustředila na vozovém kování; představuje doklad výtvarné kultury lidu.

Lit.: J. Voráček: *Několik poznámek k studiu evropského vozu a přežitků po starších formách u nás*. NVČ 31, 1949–50, s. 239–248; F. Chalabala: *Vývoj selských povozů od poloviny minulého století*. Vrbasův kraj 1, 1967, s. 25–26; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 427–470. [mv]

výbava, výprava svatební, výchysta, roucho, vejbyt, statek – soubor předmětů, které dostávaly při uzavírání sňatku od rodičů dcery. V. zahrnovala *vše, co potřebuje žena*, tj. šaty, ložní prádlo, šperky, dále věci potřebné k provozování domácnosti a věci dokládající její zručnost (vyšívání). V. se

hodnotila polovinou nebo třetinou věna. Složení v. se lišilo podle stavu, k němuž nevěsta náležela. Chudá nevěsta si musela na v. (peřiny a truhlu) našetřit. Děveče vypomohla s v. selka, u níž sloužila. V případě matrilokálního sňatku byli rodiče povinni i synovi dát v., tj. přídavek k zařízení domácnosti. Podle toho, jak se vyvíjelo vybavení domácnosti, stávala se výbava pestřejší, ale základ zůstal neměnný. V. selské dcery se zprvu omezovala na peřinu, trochu šatstva a nádobí, většinou dřevěného. V 19. stol. se skládala z osobního prádla, šatstva všedního a svátečního, ložního prádla, peřin, ze zásob obilí, lnu, plátna, z nábytku, zvl. truhly a almary (postele např. na Plzeňsku obstarával *dle starého zvyku ženich*), z nářadí, mezi nímž významné místo zaujímal kužel

s kolovratem a z nádobí. Ženich měl ve v. šatstvo, prádlo, truhlu, peřiny, almaru, postel, rovněž i stůl a hospodářův stolec, tj. židli, na které sedával u stolu, dále nářadí a nástroje potřebné pro budoucí hospodaření a provozování řemesla. Ženil-li se do statku, též koně nebo tažné voly a nový vůz. – Připravit dcerám v. patřilo mezi povinnosti matky-hospodyně. Aby bylo dostatek peří a plátna, připravovala se v. selských dcer takřka od narození. Říkalo se, že nevěsta má mít ve v. plátno z vlastnoručně vypěstovaného, upředěného a místy i utkaného lnu (dvanáctiletým dívkám přiděloval otec záhon k jeho pěstování), peřiny z vlastnoručně nadraného peří. Ručníky a koutnice, u zámožnějších i cíchy a ubrusy si měla nevěsta vyšít sama. Základ v. tvořily peřiny. Podle ustáleného zvyku je měla mít každá nevěsta. Říkalo se: *Kde rostou děvčata, tam rostou i housata*. Podle počtu peřin se soudilo na zámožnost rodiny. Selská dcera mívala v polovině 19. stol. 6–12 kusů peřin, *raději více nacpaných než méně, aby viděli, že není z bídy*. Na selských statcích na Královéhradecku, když měli několik dcer, zaměstnávali celoročně ženu na draní peří, *dračku*. Svrchní peřinu (*svrchnici*) měla mít selská dcera nacpanou prachovým husím a kachním peřím, chudá se musela spokojit s *drchnicí*, v níž bylo i peří slepičí, holubí a koroptví. – Mezi významné svatební obřady, ať šlo o šlechtu, měšťanstvo nebo sedláky, patřilo reprezentativní převážení nevěstiny v. k ženichovi (*stěhování výbavy* či *roucha, převážení* nebo *propíjení peřin*). Slavnostní stěhování v. znaly všechny indoevropské národy a konalo se většinou v den svatby nebo v den následující. V Podkrkonoší, Podještědí a v Pošumaví se nevěsta s výbavou stěhovala až za několik dní, týdnů i měsíců po svatbě, naopak v části Prácheňska, Plzeňska a Vysokomýtska se

nevěstina výbava převážela před svatbou. Při svatbě selské dcery s dědicem gruntu si obě rodiny daly záležet, aby se stěhování výbavy dělo okazale. Vezlo-li se současně i věno, hnaly děvečky za vozy s výbavou krásy, pasáci ovce a berany a nesly se posady s drůbeží. Atmosféra stěhování výbavy byla směsíci nostalgie a reprezentace, kulturní obřadnosti, pověr, šprýmů a maškarních scén plných lascivnosti. Organizování průvodu měl na starosti družba, jemuž pomáhala nevěstina kmotra, její kamarádky a ženy z nevěstiny strany. Obřad stěhování výbavy byl rozdělen do několika částí: příjezd ženicha, loučení s rodiči a rodným domem, požehnání, cesta a příjezd do ženichova domu,

vše za doprovodu písní vypovídajících o opouštění láskyplného domova a odchodu do neznáma. Na Chodsku byl dodržován rituál, při němž se nevěsta držela pevně stolu, až ji museli od něj násilím odtrhnout. Nakládání výbavy se dělo za přítomnosti maškar. Počet vozů s výbavou, jejich řazení a rozmístění svatebčanů na nich určovaly místní zvyklosti a bohatost svatby. – Stěhování výbavy doprovázeli muzikanti, velmi často také mládenci a ženich na koních, střídající z bambitek a závodící mezi sebou, kdo bude první v cíli. Zatímco v 19. stol. bylo střídání už spíše zábavou, jeho původním smyslem, stejně jako veškerého hlomozu a rámusu, jež svatbu provázely, byl rituální hluk, snaha zaplašit zlé síly a ochránit novomanžele. Za vozy šly maškary provádějící rozpustilosti, velmi často hraničící s obscénností. K atributům stěhování výbavy patřil svatební praporec, májky v rukou družiček, tzv. kužel nebo ratolest, kterou vezly na voze ženy, mísy koláčů *metáčků* na rozhazování a láhve rosolky na výkup při zatahování průvodu. Kolika vesnicemi povoz projel, tolikrát se zatahovalo. V případě matrilokálního sňatku mělo stěhování výbavy jen veselý, žertovný ráz. Na Moravském Slovesku se stěhování ženicha říkalo, že *vozej gatě*. Cestou bylo zvykem se s nevěstiny vozem třikrát zatočit, aby se jí *nestýskalo*. Příjezd k ženichovi ohlašovala známá svatební píseň *Panímámo zlatá, / otevřte nám vrata, / vezeme vám nevěstičku (ženicha) / ze samého zlata*. Nevěstu přivítala panímáma medem a nevěsta jí odevzdala koláč a šátek.

Bývalo zvykem hodit před nevěstu koště a čekat, jestli je zvedne a začne mést. Mezitím ženy nosily dovnitř výbavu (nejdříve uzel s peřinami, v nichž byl chleba, a kužel se lnem, aby nevěsta neměla nouzi). Peřiny se žertovně prodávaly domácím ženám a židovi, až je nakonec vykoupil ženich. Zvláštní pozornost se věnovala vstupu nevěsty do domu. Nejdříve se vedla ke stolu, ke komínu, k peci, opět aby se jí nestýskalo. Přestěhováním totiž opustila kultovní místa rodičovského domu a přijímala za svá kultovní místa svého muže. Následovalo pohoštění. U chodské svatby, kde se společná hostina odbývala až u ženicha (v případě, že se svatební hostina pořádal odděleně), konaly se zde i zvyky hostinu doprovázející. – Převážení selské výbavy bylo častým námětem panských slavností, zachyceným v písemných dokladech a ikonograficky (např. korunovace Ferdinanda V. českým králem 1836), stejně jako při scénickém předvádění selských svateb. K největší ozdobě převážené v. patřily peřiny, dále truhla a kolovrat s přeslicí, které spolu se zásobami lnu dokládaly, že předení lnu patřilo k hlavním povinnostem hospodyně. (V antickém Římě údajně vřeten s kuželem nesly družičky za nevěstou, když byla po svatebním obřadu uváděna do ženichova domu.) Na voze mezi peřinami byl vezen pecen chleba, který měla nevěsta sama upéct, aby v manželství nepocítila nikdy hlad. Převážení v., doprovázené veselím a šprýmy, se konalo podle místních zvyklostí zpravidla ještě v den svatby nebo v den následující. Při odjezdu z nevěstina domu a po příjezdu do domu ženichova provázely převážení v. různé zvyky. Podle regionálních zvyklostí nevěsta sama doprovázela převáženou v., nebo v. převázela matka nevěsty a vdané ženy z jejího doprovodu. Při skládání v. z vozu se často *prodávaly peřiny* za doprovodu písní: *Hej, hej, hej, / máme na prodej, / máme tady pěkné zboží, / na kterém se hezky leží.* Peřiny se pokoušel zprvu koupit žid-maškara, ale nakonec je vyplatil ženich, stejně jako klíček od truhly. Jinde (Žďárské vrchy) se smluvčí s mládenci snažili z vozu peřiny ukrást, a když se jim to podařilo, musely vdané ženy z nevěstina doprovodu (starosvatbí) peřiny vykoupit, protože jejich povinností bylo je opatrovat a v novém domově ustlat novomanželům postel. Při matrilokální sňatku se podobným způsobem převázela v. ženichova. – V. jako právní instituci upravoval Občanský zákoník z r. 1811, platný v č. zemích do r. 1950. Poskytování v. přetrvává i na počátku 21. stol., ale nemá povahu povinnosti, práva na v., ale jen zvyku, tradice.

Lit.: F. V. Vykoukal: *Česká svatba*. Praha b. r. [1897]; F. Plichta: *Svatba na Budějovicku před 100 lety*. OHP 1932/33; B. Němcová: *Národopisné a cestopisné obrázky z Čech*. Praha 1951; V. Procházka: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. stol.* Praha 1963. [ih]

Výbory pro lidovou píseň, komise odborníků založená 1905 pro organizaci a řízení sběratelské akce Lidová píseň v Rakousku, k níž dalo podnět rakouské ministerstvo kultu a vyučování ve Vídni 1904. Cílem mělo být souborné vydání lidových písní všech zemí Rakousko-Uherska. Na schůzce muzikologů a filologů v listopadu 1904, kterou svolal do Vídně ministr W. Hartel, byl vytvořen hlavní a užší výbor, který byl pověřen vypracováním pokynů pro sběratele. V jednotlivých zemích byly zřízeny pracovní výbory, pro Čechy byl organizačními úkoly pověřen *Pracovní výbor pro českou lidovou píseň v Čechách* za předsednictví O. Hostinského, pro Moravu a Slezsko *Pracovní výbor pro českou národní píseň na Moravě a ve Slezsku* s předsedou L. Janáčkem. Později byly vytvořeny i dva výbory německé (jeden pro Čechy, druhý pro Moravu a Slezsko) pro sběr německých lidových písní na českém území. Ustavující schůze českého pracovního výboru, který se začal formovat již koncem r. 1905, byla svolána 25. 4. 1906 do pražského Klementina. Jeho členy se stali zemský školní inspektor E. Kastner, V. J. Dušek, Z. Nejedlý, J. Malát, J. Jakubec a O. Zich. Členy moravskoslezského pracovního výboru, svolaného 7. 1. 1906, byli F. Austrata, architekt D. Jurkovič, J. Vyhliďal, sběratelé M. Zeman z Velké n. Veličkou, H. Bím a brněnský divadelní kapelník C. M. Hrazdira, zástupcem moravského místopředsedství se stal zemský inspektor A. Vlk. Sběratel F. Bartoš spolupráci pro nemoc odmítl. 1909 byla místo C. Hrazdiry do výboru jmenována učitelka a národopisná pracovnice F. Kyselková. V listopadu 1906 vydal český výbor provolání pod názvem *Lidová píseň v Rakousku*. Informace o účelu podniku a pokyny sběratelům byly rozeslány na všechny střední školy, okresní školní rady, odborné časopisy a spolky. 1908 bylo toto provolání vydáno v rozšířeném znění v podobě brožurky s názvem *Český pracovní výbor pro lidovou píseň v Čechách. Podnik c. k. ministerstva kultu a vyučování: „Lidová píseň v Rakousku“*. Účel podniku a pokyny sběratelům české lidové písně a hudby v království Českém. V Praze 1908. – Téhož roku vydal J. V. Dušek *Návod k zapisování textu lidových písní*, kde upozornil na nutnost zapisovat veškeré zvláštnosti

hláskoslovné, tvaroslovné a lexikální. Na moderní bázi vytyčené zásady sběratelské práce platí stále: 1. zapisovat vše, co lid zpívá, tj. kromě písní lidových také písně zlidovělé, umělé, duchovní, kramářské, a to se všemi variantami. Z kategorie lidových písní věnovat pozornost i písním obřadním, lidovým skladbám dramatickým, rytmickým říkadlům a popěvkům při polních pracích; 2. zachytit lidovou nástrojovou hudbu hranou při tanci, zpěvu, obřadech a slavnostech a též mezihry, dohrávky, fanfáry apod.; 3. podat zprávy o krajových zvycích, tancích, hudebních nástrojích, mluvě atd.; 4. věrně zapisovat texty i nápěvy písní bez jakýchkoli změn či oprav; 5. zachycovat písně i ve vícehlase, pokud je tak lid zpívá; 6. nevykloučovat ze zápisů obhroublé výrazy; 7. zapsat jméno sběratele, jméno i stáří zpěváka, místo a datum zápisu; 8. vykupovat kramářské tisky a celé špalíčky; 9. zachytit jména osob, které vlastní staré notové zápisy lidové hudby či písní, poříditi fotografie zpěváků a muzikantů; 10. vykupovat rukopisné zpěvníky a sbírky písní od soukromníků aj. Rovněž moravskoslezský výbor vydal koncem r. 1906 leták pro sběratele, sestavený L. Janáčkem, pod názvem *Sbíráme českou národní píseň na Moravě a ve Slezsku*, lišící se uměleckým duchem od věcného návodu českého výboru. Na rozdíl od Hostinského skupiny zastával Janáček názor, že zapisovat se má pouze píseň lidová, a to v autentických podmínkách zpěvních příležitostí. V zásadách sběratelské práce se však oba výbory v podstatě nelišily. Na obě výzvy se přihlásila řada venkovských sběratelů, převážně z řad učitelů. Na 6. 6. 1908 svolal český výbor do Prahy sjezd sběratelů (mezi účastníky byli např. J. Bradáč, B. Čapková, A. Jakubec, K. Kořízek, J. Š. Kubín, F. Sládek, J. Vycpálek, J. Zemánek aj.), na kterém byla kladně zhodnocena sběratelská práce za uplynulé dva roky, během nichž se nasbíralo asi 4 000 písní. Na návrh J. Vycpálky byly zaznamenány na fonografické válečky nahrávky dudácké muziky z j. Čech a Chodska. Tyto fonogramy, které pořídil O. Zich, patří k unikátům evropského významu. L. Janáčkoví se podařilo získat Edisonův fonograf pro moravskoslezský výbor v r. 1909. První nahrávky pořídila F. Kyselková v Modřicích od zemědělských dělníků ze záp. Slovenska, další v púchovské dolině na Slovensku. Na statku v Moravci u Žďáru n. Sázavou zachytila spolu s Janáčkem od slovenských dělníků 25 písní z Terchové. Do r. 1912 bylo nahráno 90 váleček. Na jaře 1909 vystoupil O. Hostinský na vídeňském kongresu *Mezinárodní společnosti pro hudební vědu* s referátem, v němž referoval o činnosti obou výborů

č. zemí a jejich bohatství písňového materiálu a navrhl pravidla uspořádání zamýšlené edice. Hostinského projekt, který vycházel z pečlivého studia zasílaných sbírek, vzbudil zaslouženou pozornost. V Čechách se na této rozsáhlé sběratelské akci podílelo přes 90 sběratelů. K nejvýznamnějším sběrům patří nový svazek písní z Písecka Č. Holase, sběry K. V. Adámka z Hlinecka, V. J. Duška z jihozápu. Čech, J. Zemánka z Chrudimska, J. Bradáče z Plzeňska, F. Homolky ze středních Čech, J. Horáka z Jilemnicka a Jičínka, J. Š. Kubína ze severových. Čech aj. Na Moravě sebrali do r. 1909 23 sběratelé téměř 5 000 písní, v r. 1910 6 000 písní. K nejvýznamnějším patří sběry L. Janáčka (Slovácko, Lašsko), F. Kyselkové (Brněnsko, Horácko, Haná aj.), H. Bíma (Slovácko, Valašsko aj.), A. Brotana (Slezsko) ad. 1910 vyvrcholily spory mezi výbory českých zemí a hlavním výborem ve Vídni ohledně zamýšlených německých překladů textů písní slovanských národů. Hostinskému s Janáčkem se podařilo prosadit návrh na publikaci originálního znění jak pro slovanské, tak i pro ostatní neněmecké národy. Po smrti O. Hostinského byl 22. 2. 1911 jmenován předsedou českého výboru Z. Nejedlý, po smrti J. V. Duška a E. Kastnera se novými členy stali H. Doležil, V. Helfert, J. Horák a zemský inspektor K. Novák. Do 1. světové války se podařilo českému pracovnímu výboru shromáždit téměř 16 000 písní, moravskoslezskému 10 200 a 120 na fonografických válečcích, jak uvádí Janáček v dopise vídeňskému hlavnímu výboru ze dne 11. 3. 1917. V r. 1917 vyzvala rakouská vláda pracovní výbory č. zemí, aby se všechny sebraný materiál odevzdal vídeňské ústředně. Sbírký tak byly vážně ohroženy. Zásluhou L. Janáčka a Z. Nejedlého k tomu nedošlo. Úmyslně protahovaná jednání skončila se vznikem samostatné Československé republiky 1918. 1919 byl veškerý materiál odevzdán nově vzniklému Státnímu ústavu pro lidovou píseň v Praze pod vedením J. Polívky, přičemž institut výborů byl zachován. Na počátku 21. stol. jsou sbírky pracovních výborů uloženy ve sbírkových fondech *Etnologického ústavu AV ČR v Praze a Brně*.

Lit.: J. Horák: *Zpráva o činnosti Ústavu pro lidovou píseň*. NVČ 17, 1925, s. 62–79; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č; J. Krupková – V. Marešová – A. Robek: *Z. Nejedlý a národopis*. ČL 65, 1978, s. 2, 92, 46, 218; O. Hrabalová: *Průvodce písňovými sbírkami ÚEF ČSAV, pracoviště v Brně*. Brno 1983; V. Thořová: *Prameny ke studiu vývoje lidové písně v Čechách ve 20. stol.* MS 9, 1986, s. 31–101; *Od Pracovního výboru pro českou národní píseň na Moravě*

a ve Slezsku k Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR. 1905–1995. Brno 1995; Z. Mišurec: *Činnost Leoše Janáčka jako organizátora národopisné práce*. ČL 65, s. 221–224; Z. Mišurec: *Leoš Janáček: Korespondence a studie. Z dokumentačních fondů Etnologického ústavu AV ČR v Praze*. Praha 2002. [vt]

vybytí, spravedlnost – nárok dítěte při uzavírání sňatku, kdy opouštělo rodinné společenství, na část rodinného majetku. K v. docházelo ve dvojím plnění: a) poskytnutí vybavy a uspořádání svatby (mimo dědický podíl), b) podíl na rodinném majetku, který se do dědického podílu zahrnoval. Mohl mu buď odpovídat, tzn. že dcera (syn) byli zcela vyplaceni (vybytí), nebo byl jen částí dědického podílu, jehož zbytek dostali až při konečném majetkovém vypořádání rodičů s dětmi. Právní podklad v. byl dán zemským a městským právem (z něhož vycházelo i právo poddanské) s ohledem na sociální status snoubenců, později *Všeobecným občanským zákoníkem* (1811), platným v č. zemích prakticky až do r. 1950. Později jde o dobrovolný úzus bez právního významu. Právo na v. patřilo mezi starobylé povinnosti rodičů vůči dětem, když se oddělovaly od rodiny, přecházely do jiného rodinného společenství a začínaly samostatně hospodařit. Šlo o materiální podporu do nového života. Velikost v. odpovídala sociálnímu statusu rodiny. Běžná norma v. se označovala: *podle obyčeje, na lidské pochválení, z lásky*. Vůči dceři vážali někdy rodiče tuto svou povinnost podmínkou: *přijde-li ku poctivému vdávání*. Do těchto povinných nároků dětí na rodinný majetek zasahovala vrchnost tím, že vážala uspořádání svatby a poskytnutí vybavy na setrvání v usedlosti na svém panství. Jakmile se děti narodily, otec ukládal dcerám *na věno*, synům *na pomoc*, matka chystala vybavu. – Když čeleď sloužila v hospodářství delší dobu, měl hospodář povinnost vystrojit jí *slušnou* svatbu a vybavit ji. Způsob v. mezi poddanými stanovily vrchnostenské regule, které se místy udržely ještě po zrušení poddanství. – V. morálně tížilo rodiče, nebylo vázáno po linii osobní, ale věcné. Když rodiče zemřeli nebo odešli na výmínek, zůstávala povinnost v. jako pohledávka na usedlosti a přecházela na dědice, u sirotků na poručníka nebo na nového majitele. Nárok na v. obsahovaly svatební smlouvy nebo testamenty, které uchovaly různý způsob v. v jednotlivých regionech č. zemí. Podle českého práva měli nárok na v. jak synové, tak dcery, v německých oblastech se upřednostňovali synové. V záp. Čechách a na Litomyšlsku dostával syn dvakrát tolik co dcera.

Lit.: J. Klabouch: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962; V. Procházka: *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. stol.* Praha 1963. [ih]

vyhánění nemocí, vymítání nemocí, provádění exorcismu – pokus o léčbu, při němž je nemoc vykazována z těla slovem a někdy i gestem; způsob srovnatelný s náboženským či magickým obřadem, tzv. exorcismem ďábla. – Nemoc sama je považována za zlou bytost, démona; víra v existenci démonů, tzv. démonismus, je jednou z prvotních náboženských představ oduševnění celé přírody, animismu. Nemoc ovšem může být poslána na člověka i samým ďáblem, vlastně i Bohem jako trest za spáchaný hřích. Jako živého tvora ji tedy lze vykázat, vyhnat z těla, zastrašit, přelstít, přenést na jiného tvora, předmět nebo místo, zaměnit, ale lze jí i vyhrožovat, uprosit ji či něco jí slíbit; její odstranění z těla má za následek vyléčení. – K potřebným úkonům patří: řeč, gestikulace, ohrožení nemoci hlukem, hřmotem i maskou a převlečením; také stírání, vykouření, omytí, přenos (do zvířete či na jinou živou bytost, do stromu, na rozcestí), obelstění (hůl, na níž byla nemoc z nemocného přenesena, se postaví u vchodu do kostela a pak je nutno odejít druhým vchodem), záměna (příslušnou mastí se ošetří nejen rána po vpichu trnu, ale i vytažený trn sám). – Prosbá a slib se sice obrací k některému z křesťanských světců formou obecné modlitby, ale v zaříkadlech užívaných k v. n. mají být světci osloveni na počátku a na konci zaříkání a má být ukončeno slovem *amen*. – Pro odstrašení nemoci má mít lék odpornou chuť nebo se podávají jen papírky se zcela nesrozumitelným zaříkadlem. – Vymítání slovem se děje formou rozkazu, příkazu, výhrůžky nebo i rady. K nutným náležitostem patří: a) oslovení. Nemoc je nutno pojmenovat jejím pravým jménem (zatímco při předcházení určité choroby, při prevenci, se název choroby smí vyjádřit jen zástupnými výrazy, aby se snad nemoc opravdu nepřivolala; např. horečka se v ruštině nahradí slovem *kuma* či *matucha* apod.); k tomuto plnému názvu se připojuje i hanlivá charakteristika: *Ty nátko nečistá, pichlavá a krkavá!* (Moravské Slovensko), která se pak stává trvalým atributem nemoci; b) plné jméno nemocné osoby; c) místo, kam se nemoc má odebrat; bývá poslána do místa svého původu, na skály, vrchy, lesy, zelenou louku či do větru: *Na moře se dejte, po zemi se plazte, z tohoto těla putujte, tomu tělu pokoj dejte, na ně se víc nevracejte!* (zaříkadlo proti nátce, psotníku, růži a úroku, Chrudimsko); d) jmenování části těla, z níž má nemoc

odejít: *Já je vyháním ze všech žil a ze všech kostí a z celého těla tvého!* (proti souchotinám), dokonce i pořadí, v jakém mají tělo opouštět: *Vyháním vás z hlavy do ramen, z ramen do pasu, z pasu ven!* (proti úbytím, ouběticím, tj. souchotinám); e) způsob odchodu: *Jestli jste přišly z vůle leku, vyjděte lekem ven, jestliže jste přišly z vůle vody, vyjděte vodou ven!* (proti růži: červené, modré, černé a bílé, Bernarticko); f) příkazy a rady: *Jděte do temení (temných míst) stát, kde voráci nevorají a pohunci nesejou, tam lámejte, přesejpejte, tomu tělu pokoj dejte!* (proti souchotinám a ústřelu), nebo: *Já vás zažehnávám na hory a skály. Jsou tam tři studánky: jedna je plná masa, druhá plná krve, třetí plná kostí a tam se můžete porámotit dost!* (proti nátce, ústřelu a růži, Dolnokralovicko); g) symbolické ubírání číslic: zaříkávka drží ve své ruce podebráný prst a pozvolna odpočítává a svou rukou s prstu ustupuje: *Svatý Job leží v hrobě a má deset červů v sobě, ne devět, ne osm, ne sedm (až žádný), amen!*; h) gesto; provází každé zaříkávání, ale málokdy je v záznamech popisováno, nicméně gesta odporu a obrany před zlem jsou vlastně i mezinárodně ustálena: obě paže vztaženy proti očekávanému škůdci, ruce vztyčeny kolmo vzhůru s dlaněmi obrácenými dopředu; slovní rozkaz bývá provázen vztažením pravé paže s dopředu vztaženým ukazováčkem a hřbetem ruky nahoru, špička ukazováčku míří přikazovaným směrem. V magických praktikách a velmi často i v křesťanské ikonografii je vztažena jedna paže s rukou zvrácenou do kolmé polohy s dlaní proti nepříteli; i) odstrašení: masky a jiné předměty, které mají nemoc zastrašit vzhledem či hlukem, jsou v evropském materiálu popisovány při těžkých epidemiích ještě ve středověku, jinak jsou známy ze šamanismu přírodních národů. Nejblíže tomuto výkladu je užívání velikonočních řehtaček, hrkaček či hrkadel, dokonce i zvuk kostelních zvonů. – V. n. vychází z prvotního démonismu a sahá patrně až k samým počátkům člověka. Na existenci podobných šamanských praktik lze usuzovat již z některých archeologických nálezů, jako je např. kresba muže v masce, nalezená v jihofrancouzské jeskyni Trois-Frères a pocházející z mladšího paleolitu, dále poněkud pozdější nález masky zhotovené z horní obličejové části a nalezené v Kilenc fa nebo nálezy různých hrkadel; k čemu byly používány, není známo. Již v prvních psaných zprávách různých historických etnik však existují údaje o v. n. zaříkáváním, dokonce někdy v téměř identické formě jako u národů se zcela jiným náboženským systémem:

staroegyptské zaříkadlo pro matku a dítě (Berlínský papyrus 3027) zní: *Vyběhni, ty Asiatko, přicházející z pouště, ty černoško, která přichází z ciziny. Jsi služebnice? Odejdi při zvracení. Jsi vznešená? Odejdi s jeho močí. Odejdi s kýchnutím jeho nosu. Odejdi s potem jeho paží a nohou.* – V č. zemích je v legendě o sv. Prokopu popsáno vymítání dáblů, kteří byli podobně vymítáni v případě posedlosti. Žehnání a zaříkávání bylo ve středověku nutnou součástí každé léčebné procedury: rostlinami a slovy (*herbis et carmine*) jistě léčila nejen mytická Krokova dcera Kazi. Zmínky o v. n. jsou také v dílech některých laických i církevních autorů, Tomáše ze Štítného (asi 1333–1405), Jana Blahoslava (1523–1571) aj. Mnoho takových zaříkadel zaznamenali ještě národopisní sběratelé 19. stol. (K. J. Erben, F. Bartoš ad.). – V. n. je v některých zaříkadlech spojováno s tzv. zažehnáváním, např. bohyně ze Žitkové na Starohrozenkovsku zažehnávala rány a jiné nemoci ještě na počátku 20. stol. slovy: *Chodte si, čarodějnice, na černou horu, tam černé víno pijte, smolu jezte, ale tu žádné moci víc nemějte, amen!*, nebo na Vožicku: *Psovníku, nechod tam, jdi radši do lesa dříví trhat a na sáhy dávat... Amen.* Ve 21. stol. jsou zaříkadla tohoto druhu vlastně již nezjistitelná. – Existuje podobnost s tzv. církevními exorcismy, které dosud jsou vykonávány i katolickou církví (Itálie, 1953) a laickými léčiteli u osob podezřelých z posedlosti dáblem; v minulosti se týkaly hl. osob podezříváných z čarodějnictví. Tyto obřady byly vázány velmi přísným rituálem podle příručky *Rituale Romanorum* (1614). Základy těchto církevních představ byly dány biblickými postavami Ježíše Krista a jeho učedníků (L 4, 35 a 9, 29; Mt. 10, 8). – Sugestivně vykonávaným aktem dochází u léčené osoby k částečné změně vědomí a nastává i možnost podpory vlastních

ozdravných sil (např. zastavení krvácení); podle psychotroniky se uplatňují kladné slovní vibrace.

Lit.: K. J. Erben: *Česká zaříkadla v nemocech*. ČMKČ 1860; J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSV-N; J. Hofer: *Bohyně na Žitkové*. Starý Hrozenkov b. r.; J. Čizmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946. [jjn]

výchova, cílevědomé a soustavné působení na duševní a tělesný vývoj člověka, zvl. mladého. Postupně začleňování dítěte do určitého společenství za určitých historických podmínek formuje jeho osobnost. Dítě přejímá ustálenou soustavu hodnot, sociální normy, formy mezilidských vztahů, schopnosti a dovednosti potřebné k vytváření materiálních i duchovních hodnot. Děti v tradiční společnosti se podílely na životě rodiny i širšího lokálního společenství, byly vychovávány z velké části příkladem, pozorováním, vlastní pasivní i aktivní účastí při všem dění. Nejvýznamnější roli při v. dítěte sehrávala rodina, v raném dětství především matka, prarodiče (v bohatších rodinách též chůva) a starší sourozenci, otec obvykle až od určitého věku dítěte. Na v. se významně podíleli kmotří, dále ostatní příbuzní, skupina vrstevníků a celé společenství vesnice či městské části. V některých regionech vychovávali v rodině vedle vlastních dětí také děti z nalezinců (z Prahy, Vídně, Brna), na jejichž v. byl poskytován finanční příspěvek. Z velmi chudých rodin byly děti naopak již v útlém věku posílány do služby i do vzdálených míst (např. z j. Čech do rakouských měst). – Tradiční pojetí v., převládající ještě v 1. čtvrtině 20. stol., vycházelo ze zásad křesťanské morálky. Spočívalo především ve zdůraznění úcty dětí k dospělým a naprosté poslušnosti. Projevovalo se již oslovením (děti rodičům vykaly), rodičům, prarodičům a kmotrům projevovaly děti úctu políbením ruky při pozdravu nebo poděkování. Prohřešky byly stíhány tresty,

převážně tělesnými. Matka obvykle plácla dítě rukou nebo vařečkou, větší výprask či nářez (páskem, prutem, metlou) dostávaly děti od otce. Jindy se děti za trest zavíraly do komory, prázdného prasečího chlívku, musely klečet v koutě či u postele. Především v rodinách s vyšším vzděláním se postupně upouštělo od tělesných trestů; nahrazovalo je slovní pokárání, *kázání*. – Děti byly od malička vedeny k práci. Již pětileté dítě často kolébal a hlídalo mladší sourozence. Běžná byla pomoc v domácnosti: mytí nádobí, přinášení vody a dříví, zatápění, zametání ve světnici i na dvoře, loupání brambor, čištění bot celé rodině atd. Na vesnici byly děti podle věku pasáčky hus, koz, krav, větší chlapiči pásli a koupali koně. Úkolem dětí bylo krmení drůbeže, chození na trávu a kopřivy, sběr lesních plodin. Při žních vázaly a prostíraly povřísla a stavěly panáky, pomáhaly při sušení sena, sklizni brambor, česání ovoce, mláčení obilí apod. Hmotnými doklady dětské práce jsou mj. muzejní sbírkové předměty (malé putýnky na vodu, dětské nůše na trávu, malé motyky). Těž dětské hračky měly často formu miniaturního pracovního nářadí a náčiní. Za práci bývaly děti pochváleny, pohlazeny, z jarmarku jim rodiče přinášeli drobné dárky. Také dárky věnované dětem při obyčejových obchůzkách na Barboru či Mikuláše představovaly odměnu za to, že byly děti hodné, poslušné, pracovitě. – Děti se vychovávaly k šetrnosti a skromnosti ve všem, v jídle i v oblečení (šaty se mezi sourozenci dědily, od jara do zimy chodily děti bosy); k spánku byly ukládány do postele po dvou a více nebo do různých provizorních lůžek, na slamníky. Hygienické nároky byly skromné: mytí ráno, večer a před jídlem v umyvadle nebo na dvoře u pumpy, koupání ne častěji než jednou týdně v neckách, obdobně oblékání čistého prádla. Na noc se děti obvykle nepřevlékaly, jen svlékly svrchní součásti oděvu. Zvyk koupat se jen jednou týdně v mnoha rodinách přezívá. – Od narození byly děti vychovávány k pocitu sounáležitosti se širším společenstvím. Již při obyčejí zv. *smývánky* byl novorozenec přijímán do dětské generační skupiny. Postupně se pak děti s rodiči účastnily všech společenských a obyčejových událostí, zaujímal při nich určité místo, plnily tradicí určenou roli. Při společných hrách na dvoře nebo na zahradě dostávaly kousek chleba, buchtu či ovoce stejně cizí jako domácí děti. – Značný význam byl přikládán v. náboženské. Děti se společně s rodiči účastnily pravidelných mší i významných obřadů a svátků, prvního přijímání, biřmování, slavnosti Božího těla, různých poutí a procesí. Chlapci často ministrovali, zvonili, nosili křížek,

dívky bývaly k určitým příležitostem oblečeny v bílém jako družičky. Náboženství bylo součástí školní výuky, doma se děti musely pravidelně modlit. – V každodenním životě a v. měla významné místo hudba a zpěv. Nejmenším dětem zpívaly matky ukolébavky, děti slyšely dospělé zpívat při práci, samy zpívaly při hrách, zpívalo a hrálo se po práci na návsi, zpívalo se v kostele, hudba doprovázela tradiční obyčeje, zábavy a slavnosti. Hra na hudební nástroje byla velmi oblíbená, hl. chlapiči se učivali hrát na housle, později na harmoniku a jiné nástroje u místních hudebníků nebo u učitelů. Rozvoj tělovýchovných organizací ve 2. polovině 19. stol. umožnil dětem cvičit v *Sokole*, *Orlu*, v dělnických tělovýchovných jednotkách. V. dětí obohacovala návštěva loutkového divadla a ochotnických divadelních představení. V mnoha rodinách byla oblíbená četba, čítalo se často nahlas při práci, např. při draní peří. Na děti působilo také vyprávění, hl. starších lidí, jejich vzpomínky na dětství, na významné události, vyprávění pohádek a pověstí. Výchovné motivy obsahovaly i další folklorní žánry, např. přísloví nabádala, jak se mají děti chovat (*ranní ptáče dál doskáče; lež má krátké nohy*). – V některých regionech, zejm. v blízkosti hranic, se rodiče snažili poskytnout dětem možnost naučit se dobře cizímu jazyku, němčině. Posílali je na kratší či delší dobu na výměnu (*handl, veksl*), z chudších rodin do služby do *Němce* (často na Lounsku, Plzeňsku, v okolí Vrchlabí, Jičína, v j. Čechách, na j. Moravě i jinde). Z bohatších usedlostí v blízkosti větších měst posílali děti do městské německé školy. – V. předáváním kulturních informací z generace na generaci (což lze pokládat za podstatu lidové tradice) je v průběhu 19. stol. stále výrazněji doplňována a ovlivňována systémem školní výuky. Povinná školní docházka, zavedená 1774, se zpočátku nesetkala s pochopením, omezovala využívání dětí jako pracovní síly. Do doby tereziánských reforem nebývala úroveň vyučování příliš vysoká, učitelskému povolání se často věnovali vysloužilí vojáci, řemeslníci a muzikanti, chybělo jim patřičné vzdělání a byli odměňováni nedostatečným platem. Od 30. let 19. stol. přibývalo na školách vzdělaných a pokrokových učitelů, kteří byli v době národního obrození významnými kulturními činiteli. Vyučovali děti mateřskému jazyku, vštěpovali jim vztah k vlastnímu národu a k jeho historii, podnikali s nimi výlety, věnovali se též pokrokovým způsobům hospodaření. 1869 byla povinná školní docházka prodloužena na 8 let. Začínají se vyučovat také ženské ruční práce s naukou o domácím hospodářství. Návštěva školy bývala často narušová-

na, v době sezonních zemědělských prací se dětem poskytovala tzv. úleva. V zimě se zase zvl. chudší děti ze vzdálených míst nedostaly do školy, neboť jim chybělo dostatečné oblečení a obutí. Škola poskytovala nejen vzdělání, ale znamenala též zapojení dítěte do nového kolektivu vrstevníků, nutnost respektovat učitele, dodržovat kázeň. Také ve škole byly poměrně dlouho užívány fyzické tresty k potrestání provinilců. Žáci museli za trest stát v koutě, klečet na holé zemi nebo na hrachu, byli bití rákoskou, lískovkou nebo metlou, jindy seděli v *oslovské lavici*. V době kulturního ruchu a sběratelského snažení zaměřeného k přípravě *Národopisné výstavy československé 1895* patřili k významným činitelům právě učitelé, kteří v tomto duchu vychovávali i děti. Zde lze nalézt počátek nového vztahu k tradicím lidové kultury. Byla a je s různou intenzitou a v různém dobovém ideovém pojetí cílevědomě udržována, pěstována jako významné kulturní dědictví a využívána při v. dětí a mládeže.

Lit.: *Dítě a tradice lidové kultury*. Brno 1980; J. Pospíšilová: „Wechsel“ – *der Ferien-Kinderaustausch*. In: Leute in der Großstadt. Brno 1992, s. 65–69; R. Havlík – M. Novotná – J. Prokop: *Vybrané kapitoly ze sociologie výchovy*. Praha 1993; *Uč se moudrým býtí*. Katalog k výstavě. Brno 1996. [v]

výklenková a interiérová plastika, lidové nebo zlidovělé řezbářské, popř. sochařské výtvořky, které byly zhotovovány za účelem kultovním nebo ochranným, a teprve v mladší době nabývaly charakter spíše reprezentativně tradiční nebo upomínkový. V tomto ohledu lze předpokládat kontinuitu zhotovování hl. dřevěných plastik na českém území již od prehistorických časů, kdy se uplatňovaly jako masky, fetiše nebo idoly v předkřesťanských kultech; napomáhala tomu dostupnost materiálu, technická nenáročnost, souvislost s denním zaměstnáním a životem lidí apod. Při posuzování středověkých sochařských dokladů lze rozlišit památky zjevně lidového charakteru, jejichž počet se od 16. a 17. stol. zvyšuje. Většina zachovaných dokladů pochází až z 18., nejvíce však z 19. a počátku 20. stol. Ve 2. polovině 18. stol. začínali pro lid pracovat i školení, většinou řemeslní řezbáři ve městech a slohové formy se tak prolínaly s primitivními. Protireformační období vyvolalo potřebu plastik, které se umísťovaly do architektonicky upravených výklenků v průčelních stěnách a štítech domů, ve vjezdech či u vrat, ale též v kapličkách a božích mukách, popř. pod stříškou upevněnou na stromech v lese, na poli u studánky nebo u památných míst; kříže a sloupy se sochami

stávaly samostatně. Ve funkci ochránce se plastiky objevovaly také v interiéru, kde stávaly nebo byly zavěšovány v rohu nad stolem (např. křucifixy). Plastiky se stávaly v průběhu 19. stol. součástí skříňkových oltářů nebo byly umístovány pod skleněným poklopem. K dokladům lidové plastiky je možné přičíst i keramické figurky božských a světeckých postav sloužící jako kroupky či svícny. Výklenkové plastiky se staly typickými pro katolické země převážně střední Evropy, což zřejmě odráží souvislost se zdejší vývojem architektury domovního štítu. Jejich velikost se pohybuje nejčastěji mezi 20 a 50 cm, v rozměrnějších nikách kapliček však mohly sochy dosáhnout i výšky přes 1 m. V. a i. p. vycházela především z rukou řezbářů, byla zhotovena nejčastěji z lipového, smrkového, borového a hruškového dřeva, v menší míře se vyskytovaly výtvarky vymodelované z hlíny nebo vytesané z kamene. Zcela ojedinělé jsou doklady rustikálního štuku provedené zedníky, které vytvářejí podobu výklenkové plastiky ve vysokém reliéfu přímo v omítce. Většina plastik je pestře polychromována, některé bývají pokryty zlatou barvou pro navození dojmu drahého kovu. Datování zachovaných příkladů většinou umožňují pouze letopočty a údaje na domovním štítu, sošky samy jsou opatřeny datováním jen sporadicky. Ve výtvarné podobě plastik se odráží osobnost jejich tvůrců; lze je zhruba rozdělit do dvou skupin: první představovali venkovští a maloměstští samoukové, tíhnoucí k uměleckému pohledu na svět a k uměleckému projevu, pracující na originálních výtvořech ve svém volném čase, do druhé patřili výrobci v malých dílnách často rodinného typu, jejichž sériová výroba byla obdobně jako většina obrázků na skle vytvářena za účelem prodeje na poutích a jarmarcích nebo prostřednictvím podomních obchodníků. Mezi oběma proudy vznikaly různé přechodné formy, nasvědčující velké diferenciaci lidové a zlidovělé sochařské tvorby. Na sériovou produkci významně působila devoční grafika, např. poutní rytiny a svaté obrázky, jejich kompozice byly lidovými tvůrci převáděny do plastické podoby. O specifčnosti vzniklých prací svědčí skutečnost, že uctívané sochy v centrech kultů bývají většinou gotické, kdežto použitá grafika je pozdně barokní nebo pochází z přelomu 18. a 19. stol. K pozvolnému ústupu v. a i. p. docházelo v průběhu 19. stol. Staré sošky byly často nahrazovány komerčně vyráběnými plastikami ze známých poutních míst, ty pak byly postupně zaměňovány za porcelánové a skleněné náhražky a nakonec za zasklené barvotisky apod. Ikonografické typy reprodukovány lidovým, resp.

zlidovělým sochařstvím se vztahují nejvíce k uctívaným sochám v poutních místech. Ikonografie sochařských výtvořů se váže ponejvíce k mariánské tematice, z níž se vyskytují různé typy madon, např. trůnící (Maria Zell), stojící (Svatohorská, Vamberická, Křtinská, Hostýnská, Frýdecká), stojící bez dítěte (Vranovská), a piet (Šaštínská, Sloupská, Maria Taferl), ale též ke Kristu a sv. Trojici (křucifixy, Bolestný, resp. Zkormoucený Kristus, Ukřižování, božská Trojice, Jezulátko aj.). Při výběru světců sehrála úlohu konkrétní ochranná funkce: Jan Nepomucký (patron proti povodním a nepravdivým nařčením, vzor křesťanských ctností), Florián (ochránce před požárem), Anna (ochránkyně rodiny a domácnosti), Vendelín a Linhart (ochránci dobytka a lidí před morovou nákazou), Roch a Rozálie (moroví patroni), Antonín (patron snoubenců), Barbora (ochránkyně před náhlou smrtí, oblíbená v hornických oblastech). Lit.: K. Šourek: *Volkskunst in Bildern*. Prag 1956; A. Růžičková-Hájková: *Jihočeská výklenková plastika 18. a 19. století*. ČL 43, 1956, s. 215–221; V. Hasalová: *Lidové sakrální sochařství, jeho evidence a katalogizace*. MVP 4, 1966, s. 136–150; V. Prokešová–M. O. Růžička – Z. Soukupová: *Jihočeská lidová plastika*. B. m. r. [1968]; L. Kunz: *Lidová výklenková plastika*. Brno 1972; J. Vajdiš – V. Hasalová: *Die Volkskunst in der Tschechoslowakei*. Prag 1974; J. V. Scheybal: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985; J. Staňková – L. Baran: *Lidové umění v Čech, Moravy a Slezsku*. Praha 1987; J. Staňková: *Prácheňský poklad*. Praha 1991; V. Burian: *Dřevěná kultovní lidová plastika na Vyskovsku*. VVM 47, 1995, s. 29–41; ELKS II, s. 183–184; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: LKM-VM, s. 245–246. [ak]

výměnek, výminek, chalupa, světnička, malá (zadní, horní) světnička – obydlí smluvně zajištěné pro odstupujícího hospodáře na základě dědického práva. V důsledku zavedení instituce v. v dědické praxi přibližně od konce 15. do 18. stol. formovalo se i řešení odděleného bydlení výměnkářů, a to podle rozmanitých způsobů jeho realizace na jednotlivých panstvích. **Vymíněné** (odtud termín) služebnosti stravy a bydlení nastupujícího hospodáře se nevztahovaly vždy jen na jeho rodiče, ale někde i na jeho svobodné sestry, popř. jejich nemanželské děti, výjimečně za určitých okolností i na sourozence rodičů, jejichž spolužití ve společné domácnosti bylo vázáno vlastnickými vztahy k děděné půdě. Proto v hospodářsky pokročilých oblastech se od 16. stol. lze setkat s existencí několika komor nejen v přízemí, ale i v patře domu. – Sklado-

vací komora v zadní části třídlílného domu byla hl. místem pro ubytování výměnkářů. Tam, kde měla tato dočasnost trvalejší ráz, docházelo k adaptaci komory na zadní světnici zřízením oken a topeniště (zvl. zděných kamen s litinovou plotnou) a funkci skladovací komory dostal jiný prostor v usedlosti. Byla to nejčastěji podkrovní komora nebo sýpka samostatně stojící ve dvoře poblíž domu. Zvl. sýpky patrové měly v dolní části skladovací komory. – Zařízení v. nábytkem záviselo na podmínkách odstupní smlouvy. Bylo-li vymíněno kromě ubytování i stravování při společném stole, pak ve v. postačilo jen lůžko pro přenocování (oděv byl v truhle a na kolíku, hřebíku či věšákové polici na stěně). Dostával-li hospodář od syna zemědělské produkty, měl pak vlastní domácnost a potřeboval ve své komoře také topeniště k vaření, polici pro uložení nejnnutnějšího kuchyňského nádobí a náčiní, stůl a lavici. Mnozí výměnkáři ve v. skladovali také brambory (pod postelí nebo v jámě pod podlahou) a zelí v bečce zatížené kameny v zadním rohu místnosti, event. sýr ve zvláštní skříni apod. Vymíněny mohly být však i hospodářské objekty příslušné usedlosti, jako např. sklep, skladovací komora, kůlna. U velkých selských hospodářství bylo možno vymínit si také užívání části polností a dobytka; pak v. tvořil dům, chlév a hospodářské objekty s dvorem. Toto řešení bylo časté tam, kde se žil včasný odchod na v. (mezi 45–55 roky věku). Zájem na tomto řešení byl od 4. čtvrtiny 18. stol. značný, protože hospodář odstoupením na v. se současně zbavoval poddanských povinností. Až po zrušení poddanství 1848 a zvl. po zrušení omezené dělitelnosti usedlostí 1869 naopak stoupal zájem hospodářů držet usedlost co nejdéle a bránit jejímu dědickému rozpadu. – V mnoha regionech se vžilo budování v. v boční obytné komoře vedle světnice. Bylo to výhodné, protože komora byla připojena ze strany pece, jejíž zdivo při vytopení působilo jako kamna. Snadno se pak z této strany k hlavnímu topeništi domu připojila kamna. Tak vznikla vyhřívána světnička, v níž bylo možno samostatně vařit. Někde se pak proměnila ve stálou kuchyni. I v oblastech roubeného stavitelství se postupně připojena boční komora stala součástí celkové konstrukce domu. – V jiných oblastech roubeného stavitelství (např. na bývalém vsetínském panství nebo na Českolipsku) byl rozdělen komorový díl domu na místnost pro skladování a místnost pro bydlení výměnkářů. – V některých domácnostech rozsah rodiny hospodáře, velikost a členění domu nedovolovaly vymezit v něm samostatnou komoru pro výměnkáře. V těchto

případech pro ně jako v. upravovali sýpku nebo jiný hospodářský objekt. Zvl. v oblasti Vizovicka, Valašskokloboucka a luhačovickeho Zálesí se toto řešení považovalo za tradiční. Dočasné obývání hospodářských prostor bylo běžné zejm. v horských oblastech do konce 19. stol. Až v té době se začínaly provádět adaptace, které spočívaly ve zřízení okna místo ventilačního otvoru a někdy i kamen (často mobilních). – Tam, kde v. vytvářel komplexní usedlost, její forma a situování staveb ve dvoře vycházelo z regionální stavební tradice. V horském rozptýleném osídlení vznikaly výměnkářské usedlosti buď ve společném hromadném dvoře, nebo zcela samostatně na místech poměrně vzdálených od mateřské usedlosti. Často se vytvářely ze sezonních staveb. Byla to tedy filiální hospodářství, která jejich vlastníci po smrti výměnkářů obvykle pronajal chudobnější rodině nebo obhospodařoval s pomocí čeledě do té doby, než sám odešel na v. Rovněž samostatné domy výměnkářů ve společném dvoře vlastníka usedlosti se dočasně nebo trvale přeměňovaly na obydlí chalupnické rodiny buď odděleného bratra hospodáře, nebo rodiny zcela nepřibuzné. K těmto změnám docházelo zvl. od 3. třetiny 19. stol., odkdy se nastupující hospodáři snažili nezatěžovat svoje podnikání služebnostmi a umožnit odstupujícím rodičům zakoupit v. do vlastnictví. – V bohatších zemědělských oblastech soustředěného osídlení (např. Haná, j. Čechy, Polabí) se na nerozdělených velkých parcelách selských dvorů pravděpodobně od 16. stol. stavěly samostatné, obvykle dvoudílné výměnky s chlévem a kůlnou.

Stály rovnoběžně s domem hospodáře na druhé straně vjezdu do dvora, na místě tradicí určeném pro sýpku. – V důsledku rozvoje tržního hospodaření s domy a byty a zaváděním povinného sociálního pojištění instituce v. postupně zanikala.

Lit.: Č. Florián: *O výměnku na panství chrudimském r. 1700*. ČDV 10, 1923, s. 109–112; C. Horáček: *Výminek*. Praha 1900; J. Langer: *Zvláštnosti a proměny rezidenční jednotky na Valašsku*. In: Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích. Brno 1981, s. 193–211; J. Langer: *Příspěvek k poznání geneze čtyřbokého dvora na Kravařsku*. In: Sborník příspěvků z pracovního semináře. Pardubice 1986, s. 10–24; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 109–111; J. Langer: *Co mohou prozradit lidové stavby*. Rožnov p. Radhoštěm 1997. [jlg]

vynášení smrti, výroční obyčej spočívající v obřadním vynesení loutky představující smrt z obce a v jejím následném zničení či odstranění vhozením do proudící vody, spálením, pověšením na strom, umístěním na nepřístupné místo nebo na území cizího katastru. V původních slovanských oblastech se zvyk konal o páté, řidčeji též o čtvrté a šesté neděli postního období. Probíhal formou koledních obchůzek za zpěvu doprovodných písní a místně se pojil se zvykem přinášení léta do obce z místa, na kterém byla figurína smrti zničena. Loutku smrti (lat. *imago mortis*), zv. *smrtka*, *smrtolka*, *smrtholka*, *smrták*, *mařena*, *mořena* apod., představoval někdy jednoduchý došek ze slámy, jindy značně realisticky provedená

lidská postava, která byla ve slovanských oblastech (na rozdíl od oblastí německých a maďarských) obvykle ženského pohlaví. – V. s. je poprvé doloženo 1286 v Eisenachu na základě sporného dokladu, který někteří badatelé považují za falzum. Podle synodálních rozhodnutí pražské arcidiecéze z l. 1366, 1371 a 1384 se v. s. konalo o čtvrté neděli postní a účastnilo se ho mnoho lidí, včetně kleriků. Za doprovodu posměšků, písní a tanců vynášeli obraz smrti mimo obec, kde ho vhodili do řeky, aby jim smrt nemohla škodit a byla vyhnána z obce. Do konce 18. stol. zmiňuje tento zvyk celkem 26 historických zpráv. Podle nich se od 16. stol. vyvíjí forma v. s., jak je známa z 19. a 20. stol. D. Adam z Veleslavína poprvé uvádí spojení zvyku v. s. s přinášením nového léta 1578, 1615 je A. Rosaciem naposledy zmíněna účast dospělých při v. s. v pražském Podskalí. V 19. a 20. stol. bylo v. s. většinou dětským (převážně dívčím) zvykem. Pouze ojediněle vynášeli smrt dospělí lidé, kteří se rekrutovali ze sociálně nejslabších vrstev (např. Romky). V těchto případech nabyl zvyk spojený s koledou žebravého charakteru. Analogický sociální aspekt je patrný i tehdy, když smrt vynášely dívky z chudých rodin. – Řadu variant v. s. i přinášení léta, jež byla zachycena na území č. zemí, vysvětluje F. Sieber větší hravostí českého národa oproti národům ostatním, zejm. Němcům, kde se zvyk údajně dochoval v původnějších, rudimentárních formách. K postupnému zániku obyčeje dochází od 2. poloviny 19. stol. a do 21. stol. se původní formy v. s. udržely spíše výjimečně. Od poslední čtvrtiny 19. stol. se v důsledku rozvíjejícího se národopisného hnutí datují pokusy o umělou obnovu a úpravu zvyku podle dobových představ, iniciované především osvětovými pracovníky. – O původu v. s. bylo vysloveno několik teorií. Jan Długosz (1415–1480) v *Historia Poloniae* např. odvozuje v. s. od pokřtění knížete Měčislava; kníže po svém křtu rozkázal rozbít a hodit do vody všechny pohanské modly a obrazy. Na paměť tohoto aktu se vynášejí o neděli Laetare z města *modly a obrazy přišerám podobné na dlouhých žerdích aneb tyčích*. Jeho názor ovlivnil pojetí a výklad zvyku zejm. v průběhu 16. a 17. stol., mytologizující interpretace v. s. se však objevují ještě ve 20. stol., např. u Mannhardta, Frazera, částečně i u L. Niederla. J. Grimm spojoval v. s. s 27. a 28. článkem *Indiculus superstitionum et pagianarum* (kolem r. 800), které hovoří o cárech a sochách, jež se nosí po polích. Tuto možnost připouštějí i pozdější badatelé. Další teorie, jež zastávali např. P. Ch. Hilscher (1690), A. S. Faminyn (1905),

Eisenach b. r. [1898]; W. Liungmann: *Traditionswanderungen Rhein – Jenisej*. Helsinki 1941, 1945; O. Zilyskij: „Vynášení smrti“ v historických proměnách. Jazyk a literatura 1, 1954, s. 125–142; F. Sieber: *Deutsch-westslawische Beziehungen in Frühlingsbräuchen*. Berlin 1968; J. Manga: *Historische Schichten des „Kisze“-Treibens in Ungarn*. AE ASH 20, 1971, s. 1–43; V. Scheufler – J. Scheuflerová: *Vynášení smrti a jeho výklady*. ČL 78, 1991, s. 207–212.

[vsch]

vyorávač, vyorávací – nářadí k vyorávání okopanin, zeleniny, popř. rostlin ve školkách. Na vyorávání brambor se od konce 18. stol. až do 2. poloviny 20. stol. používaly různé typy tradičního rádla. V záp. Čechách to byl především percák, v jihozáp. Čechách nákosník a plužice, v nejrozsáhlejší oblasti č. zemí českomoravská rádla, na severu Čech a Moravy též hák a na vých. Moravě hák valašský. Kromě tradičních rádel se ke sklizni brambor používaly motyky, od poloviny 19. stol. různě modifikovaná rádla a popř. i pluh. V 50. letech 19. stol. vyráběl v. s. Howardovou odhrnovačkou A. Burg ve Vídni a v. s. brambor dodávala v 60. l. pražská továrna Borroš-Eichmann. 1861 doporučil F. Horský k vyorávání brambor oborávací (okopávací pluh) s rýčovitou percákovou radlicí. V 50. letech 19. stol. byl již v Evropě znám Owenův v. s. (Spojené státy) opatřený dvojitou odhrnovačkou s vějířovitě se rozvíhajícím prsty, který umožňoval při vyorávání oddělení hlízy od vyorané země. Stal se vzorem pro řešení rádlovitých vyorávačů, vyráběných v Evropě ve větších továrnách na zemědělské stroje, ale i lidových úprav některých radlic různých rádel k vyorávání bramborů (percák, severomoravský hák). – Potažní rotační v. s. původem z Anglie (1868) pod lidovým názvem čert se v č. zemích šířil hl. od 20. let 20. stol. – Vyorávače řepy se v č. zemích začaly používat od 30. let 19. stol. Dříve při menším rozsahu pěstování cukrovky a polocukrovky se ke sklizni používalo jen ruční nářadí (vidle, vidličky, úzké rýče s nášlapkou, háčky a motyky). Jako vyorávače se doporučovaly pluh s tupým klínem nebo železným dlátem místo radlice. Z r. 1869 pochází jednořádkový v. s. Sackův. Od 70. let 19. stol. byly v č. zemích oblíbeny potažní podrývácí Zeithammerovy a Šustovy použitelné i ke sklizni a od 80. l. Pracnerovy vyorávače. Od 90. l. vyráběly vyorávače i další strojírní v řepářských oblastech (T. Fuk ve Vtelně, J. Červinka v Praze atd.). Byly to vyorávače s jedním nebo dvěma podrývácí, přičemž slupice, na níž se nacházela podrývácí radlice, byla rovná nebo vhodně tvarovaná, aby se

O. Zilyskij (1954) či v první verzi svých názorů též F. Sieber (1963), přičítají vznik zvyku morové pandemie v l. 1348–1350. Tuto souvislost však 1963 vyvrátil V. Scheufler. Na základě územního rozšíření zvyku v. s. (v pražské, magdeburské, hnězdenské, krakovské a ostráhomské arcidiecézi a arcidiecézích, které se z nich vydělily) dospěli V. Scheufler a J. Scheuflerová k tezi, že v. s. vzniklo v západních Slovanů a k Němcům se dostalo prostřednictvím pův. slovanských oblastí. Zmíněnou souvislost s články *Indiculu* pak považují oba autoři za možnou, ale neprokazatelnou.

Lit.: Č. Zíbrt: *Vynášení smrti a jeho výklady*. ČL 2, 1893, s. 453–472, 549–568; H. Goldner: *Der Sommergewinn in Eisenach*.

chrást nešpinil a neucpával v. s. Podoraná řepa se ručně vyťahovala za chrást, oklepávala, shazovala na hromádky a klestila. V malých hospodářstvích se někde chrást ořezával ručně zvláštním nožem na dlouhé násadě a teprve pak se řepa vyorávala. Od 20. let 20. stol. se místy zkoušela dělená sklizeň.

Lit.: *Vývoj zemědělského nářadí, strojů a strojírenství u nás*. Ústí n. Labem 1981; S. Zavadil: *Přehled vývoje agrotechniky cukrovky v českých zemích do začátku 20. století I-II*. VPZM 25, 1985, s. 35–58; 26, 1986, s. 113–153. [zt]

vypichovač na plevel, ruční nářadí k ničení některých vytrvalých hlubokokořenících plevelů. Pracovní částí byla dlátovitá železná vidlice s broušeným ostrým tvarem V mezi dvěma hroty. Pomocí tuleje se vypichovač nasazoval na dřevěnou násadu asi 80–100 cm dlouhou. Na jaře se jím většinou v oseň v hloubce asi 15–20 cm podřezával plevel, nejčastěji *pcháč* (bodlák). Podřezaný plevel se pak odstraňoval z pole. Mladým pcháčem bylo možné krmit, neboť jej dobytek rád žral. – Vypichovačem bylo možno podřezávat a vypichovat i další vytrvalé plevele, pokud se nepovedlo je omezit hlubokou orbou, hustými porosty pícnin nebo zničit pletím v okopaninách. Vypichovače se místy používaly koncem 19. a v 1. polovině 20. stol. K pletí vytrvalých a hlubokokořenících plevelů se používaly též motyky, motyčky, rýčky nebo i nože a různé plečky.

Lit.: V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I-II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 30–31. [zt]

vypravěč, interpret prozaického lidového podání, udržující a dále rozvíjející repertoár, který odposlouchal od svých předků nebo sousedů v lidové komunitě. Poslech vyprávění pohádek, pověstí, bajek, legend i humorných příběhů býval od středověku oblíbenou zábavou všech společenských vrstev. Vypravěčské umění mělo také své profesionály: prosluli západní dvorští fabulátoři nebo skomorochové východoslovanského prostředí. Pohádky pomáhali šířit pocestní (ve starověku zejm. kupci, od středověku mniši, studenti, vaganti, některé typy ambulancí řemeslníků: dráteník, nunvář, vařečkářka; vandrovní tovaryši, mlynářští krajáci) a vojáci na zimních kvartýrech nebo vojenští vysloužilci. Vypravěči dlouho zůstávali anonymní; jméno, věk nebo sociální zařazení zaznamenal sběratel jen zřídka a zpravidla tyto údaje nepublikoval. K výjimkám náleží sbírka J. J. Malého *Národní české pohádky a pověsti* (4. vyd. 1876), kde jako vypravěče (1838) uvádí vojenského sluhu svého přítele z Týna n. Vltavou. Starý rybák

vypráví mladé sousedce o vodníkovy v knize *Selanky* od J. J. Langer, v této souvislosti může jít o pouhý autorův stylistický prostředek. U textu K. J. Erbeny *Jirka s kozů* (1844) závěrečná formule prozrazuje, že vypravěčkou byla žena. Prezenterovat cyklus příběhů jako vypravěčskou besedu, včetně pojmenování a charakteristiky jednotlivých vypravěčů, byl módní postup v období renesance; jsou tak koncipovány oba nejznámější italské soubory: *Pentameron* (1632–1634) i *Dekameron* (1348–1353). Rovněž středověká arabská sbírka *Tisíc a jedna noc* je rozčleněna na fiktivní časové úseky, v nichž vladařova manželka Šeherezáda vypráví příběhy jako součást večerního ceremonálu. – Zpřesnění folkloristické výzkumné metody přineslo požadavek poznat každý text v jeho individuální podobě; pozornost se zákonitě rozšířila na osobnost v. Jako první v č. zemích seřadil texty podle jednotlivých vypravěčů J. Š. Kubín; publikoval také jejich charakteristiky a životopisy. Vydáním monografie sibiřské vypravěčky proslul M. K. Azadovskij (1888–1954). Rozvoj nahrávací techniky umožnil A. Satkemu doplnit zvukovou nahrávku vypravěčova projevu paralelním zachycením gestikulace na filmovém pásu. Jeho kniha *Hlučinský pohádkář Josef Smolka* (1958) s připojenými reprodukcemi záběrů charakteristických gest je světovým unikátem. – Zájem o vypravěčské osobnosti přivedl sovětské folkloristy k myšlence umožnit pohádkářům veřejná vystoupení. V Československu organizovalo tzv. ústředí lidové tvořivosti autorsko-interpretaci soutěže, jejichž vítězové účinkovali na strážnických slavnostech, při estrádních vystoupeních i v rozhlasovém vysílání. Vědecky se tomuto problému věnovala D. Palátová v knize *Povídky lidových vypravěčů* (1958). Oživit tímto způsobem lidové vypravěčské umění se příliš nedařilo, vypravěčství bylo spíše zlehčeno a výraz *lidový vypravěč* získal pejorativní příděch: stal se hanlivou přezdívkou nebo označením pro lháře a sedmilháře. – Jako poslední z této kategorie lidových umělců dožil do televizního věku hornácký bavič V. Mlýnek (1926–1978), ve svém prostředí pův. oblíbený družba svatebních zábav. Sepětí vypravěčství se zvyky bývalo v některých oblastech významné. V Maďarsku se při tzv. hlídkách u mrtvého vyprávělo po celou noc a tento zvyk vyprodukoval výrazné vypravěčské osobnosti. Profesor folkloristiky budapeštské univerzity G. Ortutay prosadil ve svém ministerském údobí pro tyto mistry lidového umění zvláštní penzi.

Lit.: M. K. Azadovskij: *Eine sibirische Märchenerzählerin*. Helsinki 1926; O. Brinkmann: *Das Erzählen in einer Dorfgemeinschaft*. Münster 1933; K. Haiding: *Von der Gebärdensprache der Mär-*

chenerzähler. In: Festschrift für Walter Anderson. Helsinki 1955; D. Klímová: *K metodice zápisu lidové prózy*. ČL 44, 1957, s. 123–128; J. Krzyżanowski a kol.: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965, s. 25–26 (*Bajarz*). [dk]

výroba, variabilní, technicky a společensky mnohotvárná pragmatická činnost, jejímž cílem je získávat suroviny, polotovary a tovary většinou pro trh, popř. pro vlastní potřebu; také společensky prospěšná a nutná pragmatická činnost, např. vědecká, pedagogická, lékařská, obchodní, úřednická, jejímž finálním výsledkem není hmotný produkt, ale efekt jiného druhu, bez něhož by nemohla strukturně diferencovaná společnost existovat. Pojem v. je poněkud mlhavou množinou, na jejíž obsah mohou být různé názory. Z hlediska národopisu je sledována v., jejímž cílem je surovina, polotovar a tovar, tedy efekt hmotný. – **D o m á c í v ý r o b a** je základní ekonomickou formou v. Jako v. pouze pro vlastní potřebu je prováděna jen pro spotřebu vlastní rodinné jednotky, domácnosti. Jde o soubor prací zajišťujících stravování, hygienu, pořádek, nutné drobné opravy nemovitostí i movitého majetku apod. s trendem směřujícím ke stále se zvyšující mechanizaci či používání poslužných institucí. Mechanizace domácnosti se objevuje od 60. let 19. stol., jak dokládají dobové ceníky, anonce, domácí rádce a podobné tiskoviny, ale podstatně se zvyšuje až po r. 1945. Mechanizace a používání poslužných institucí a služebných osob se nejdříve dotkla zámožných domácností, protože starší mechanizační pomůcky byly příliš drahé a většinou domácností cenově nedostupné. Centry tohoto trendu byla především velkoměsta a střední města, kde se jednak mohly mechanizační pomůcky lépe uplatnit než na vesnici či malém městě, jednak tu byly pro poslužné aktivity daleko větší možnosti než jinde. Kromě toho velká města zaváděla nejdříve nové zdroje energie, elektřinu a plyn. Průběžná mechanizace byla i na vesnici, hl. u zámožných zemědělců (progresivnější pracovní nástroje, služebné osoby), ale týkala se hl. v. tržní. K domácí v. lze řadit i hobby. Pro příslušného jedince bylo určitou formou relaxace i společenské prestiže a u žen v zámožných vrstvách patřilo k typickým ženským pracím i ke společensky dobrému tónu rodiny, zejm. když výrobky byly určeny k dobročinným účelům. Domácí v. byla a je nedílnou součástí fungování domácnosti a základní společenské jednotky, rodiny. Materiálu k vyhodnocení přínosu domácí v. je málo a zatím nebyl náležitě využit, s výjimkou stravy. Tu hodnotila řada vědeckých oborů z nejrůznějších aspektů, ale ekonomické hledisko ustupuje

do pozadí. Z morálního hlediska bylo nedodržování principů domácí v. příslušnou pospolitostí vždy odsuzováno a mohlo vést i k rozpadu rodiny a domácnosti. Z právního hlediska jsou některé detaily nedodržování principů domácí v. postižitelné až v moderním právu. Kompetentními institucemi k rozhodování o dalších osudech rodiny a domácnosti jsou příslušné soudy. – **D o m á c k á v ý r o b a** byla námezdní rukodělná v. prováděna jen zaučenými výrobci. Domáčkou v. financoval podnikatel (gestor) a organizoval prostřednictvím faktorů. Vznikla z různých zdrojů a měla odlišné formy podle toho, zda byla prováděna jako vedlejší (doplňkové) zaměstnání, nebo byla jediným a hlavním zdrojem obživy. Z právního hlediska byl domácí výrobce postižitelný jen nepřímo. Gestor nebo jeho faktor mu mohl strhávat ze mzdy za vady v díle nebo za práci, která nebyla odvedena v dohodnutou dobu. Jestliže se tyto chyby častěji opakovaly, nedostal domácí výrobce od gestora práci a ještě mu byly zabaveny zapůjčené pracovní nástroje. Po r. 1920 tím také přišel domácí výrobce o nemocenské, úrazové a penzijní pojištění. – **Ž i v n o s t e n s k á v ý r o b a** (řemeslná a jiná) byla prováděna profesionálními výrobci, kteří se od 14. stol. sdružovali do cechů a bratrstev. V čele živnosti stál mistr, který byl v oboru řádně vyučen. Živnostník, jenž se provinil proti živnostenskému právu, byl potrestán podle dobových živnostenských zákonů přímo příslušnou organizací, tj. cechem a po r. 1860 živnostenským společenstvem, popř. nadřízenými orgány, tj. městskou radou v období cechovní politiky nebo živnostenským odborem příslušného okresního hejtmanství, městského úřadu, okresního úřadu nebo nadřízenými orgány. Nejvyšším trestem byla ztráta živnosti. Kromě toho každý nepoctivý živnostník musel počítat i s nepřímým odsouzením, tj. se ztrátou důvěry zákazníků, jež mohla vést až k úpadku a praktické ztrátě živnosti. – Uvedené formy v. byly rukodělné, což je nutné posuzovat z hlediska historického. Na konci 20. stol. se rukodělnost tzv. rukodělné výroby liší od rukodělnosti jednotlivých historických etap. V průmyslově vyspělých státech používá rukodělná malovýroba všech zdrojů energie, strojů od jednoduchých až k automatům a počítačům. Stojí z hlediska využívání techniky podstatně výše než továrna 19. stol. nebo stará manufaktura. – Ekologicky se všechny uvedené typy rukodělné malovýroby projevovaly zčásti negativně, strukturu krajiny však ovlivňovaly jen málo, např. těžbou keramických materiálů. Výrazněji se projevovala těžba různých surovin (rud, kamene, pisku),

jež porušovala krajinu jen místy a většinou v míře, s níž se příroda dokázala sama vyrovnat. Ve středověku to byl např. rybníkářský systém v j. Čechách, zejm. v Třeboňské pánvi, který zcela změnil charakter krajiny. Je zřejmé, že středověcí pozemní stavitelé, i když neznali novodobé ekologické zásady, dovedli do krajiny zasahovat s porozuměním a zároveň se smyslem pro potřeby člověka. – **M a n u f a k t u r n í v ý r o b a** představuje další a vyšší výrobní stupeň. Manufakturu lze definovat jako centrální podnik s více zaměstnanci, kteří pracují samostatně na v. téhož produktu, tedy s malou dělbu práce. Stroje byly poháněny přírodní silou (vodní, zvířecí, lidskou). Mnohé manufaktury, zejm. textilní (jako i pozdější továrny), měly také rozptýlené výrobce, pracující doma. Manufaktury byly i zdrojem mnohých domácích výrob. Vznikaly v raně novověké Evropě koncem 15. stol. (keramické manufaktury). V č. zemích byla zřejmě nejstarší manufakturu provozována v. kameninových lahvic pro františkolaženskou minerální vodu v Chebu, doložená ve 2. polovině 16. stol. V historické literatuře se uvádějí jako nejstarší textilní manufaktury v Oseku, Horním Litvínově, Nové Kdyni, Slavkově ad. z přelomu 17. a 18. stol. Zákonodárství vzniklo zároveň s budováním manufaktur formou císařských dekretů, povolení nadřízených úřadů apod. včetně hospodářských instrukcí, tedy individualisticky. Systematické zákonodárství o hromadné velkovýrobě se vytvořilo až se vznikem továren. Vznik manufaktur měl vliv na živnostenské zákonodárství a příslušné organizace, tedy cechy a bratrstva. Manufaktury, v č. zemích nečetné, ovlivňovaly společenské substrukury jen málo. Význam manufaktur pro lidovou kulturu je málo probádán, s výjimkou keramiky. Manufaktury zanikaly v průběhu 1. poloviny 19. stol., některé se udržely i déle, pokud se netransformovaly v továrny. Jinak byly manufaktury nositeli technického pokroku, který jejich prostřednictvím pronikal i do rukodělné malovýroby. Je sporné, zda lze považovat za manufaktury již středověké sklářské, železářské a kamenické hutě a důlní díla. Tyto podniky měly více zaměstnanců než soudobé řemeslnické dílny, byla v nich dělba práce a užívaly se různé stroje, které se nevyskytovaly ani v manufakturách. Z některých těchto podniků se staly továrny, většina jich však zanikla vyčerpáním ložisek těžných surovin, kamenické hutě s vývojem nových stavebních technik, jiné pro vzdálenost od nových dopravních cest, silnic a později železnic, takže nebyly schopny konkurovat podnikům výhodněji položeným apod. – **T o v á r n í v ý r o b a**

zavedla rozsáhlou dělbu práce, vyšší stupeň mechanizace až k automatizaci a pohon uměle vytvořenou energií, počínaje parním strojem (v č. zemích 1831). Továrna se stává hlavním dodavatelem zboží pro spotřebitele, zcela zatlačila manufaktury a mnohé druhy rukodělné v. Řadu jich odsoudila pouze k opravářským pracím nebo k tvorbě nových výrobků z továrních polotovárů. Továrna rovněž podstatně ovlivnila mechanizaci v rukodělné v. a byla podstatným činitelem vědeckého a technického pokroku. Mnoho továren si vytvořilo vlastní vědecké a výzkumné ústavy nebo laboratoře a podnítilo činnost a existenci teoretických výzkumů na vysokých školách, v akademických věd a podobných institucích. Továrny ovlivnily směr vývoje a bádání také v jiných než technických vědách, např. v lékařství (pracovní lékařství, hygiena práce atd.) a v mnohých společenských vědách, zejm. v právních, pedagogických, v psychologii, ale i etnografii, sociologii, dějinách umění aj. Továrny v. dala nové podněty také umění, zejm. literatuře, ale i výtvarnému umění, architektuře (továrna jako architektonické dílo), hudbě, sdělovacím prostředkům atd. – Továrny v. vytvořila velmi početnou skupinu obyvatelstva, dělnictvo, jehož existence podstatně ovlivnila kulturu nejen hmotnou, ale zejm. sociální, osvětové faktory, ekonomické otázky ad. Tím továrny v. podstatně zasáhla do politiky a ideologie, politicky ovlivnila vývoj států, názory občanů, vytvořila různá politická seskupení a způsobila tak největší kvalitativní změny v historii lidstva. V případě továrny v. to nebylo jen názorové a ideologické rozdělení a z toho plynoucí důsledky (války, stávky, vzpoury, ekonomické krize aj.), ale též ekologické důsledky, které nemají dosah jen regionální, ale i globální. Není to pouze devastování přírody s nenapravitelnými důsledky, avšak také likvidace celých sídelních jednotek (např. v oblastech uhelných či rudných lomů, v důsledku staveb přehrad, dálnic, parkovišť, letišť atd.), ale i ničení solitérů uměleckého a kulturního charakteru. Není exaktně vyhodnoceno, jaké ekonomické a ekologické škody způsobilo od středověku neuvážené kácení lesů a vysazování monokultur, zavádění nových plodin, meliorace a vysušování rybníků od 2. poloviny 19. stol., napřimování a kanalizace vodních toků, dlouhodobé působení fosilních paliv. – Továrny v. s sebou přinesla rozsáhlé havárie, způsobené selháním lidského faktoru, nedostatečně prověřeného materiálu či v důsledku rychlé, špatně zajišťované výstavby, aby se dosáhlo co největších úspor a rychlého zisku. Továrny v. přinášela do společnosti pozitivní i negativní vlivy. To-

vární podniky byly často vzájemně provázány ve volnější či užší sdružení, např. akciové společnosti, kartely, trusty, které měly silný ekonomický vliv, zasahovaly výrazně do finančnictví, do politiky jednotlivých států i do politiky mezinárodní. Zaměstnanci továrny, jimiž nebyli jen dělníci, kteří měli vlastní instituce, především odbory, často zastávali významné funkce nejen ve finančnictví, ale i v politice státní a komunální a měli tak možnost ovlivňovat ekonomiku a politiku od měřítek lokálních až k celostátním.

Lit.: J. A. Schreyer: *Kommerz, Fabriken und Manufakturen des Königreichs Böhmen*. Prag – Leipzig 1790; S. Kees: *Darstellung des Fabriks- und Gewerbewesens*. Wien 1824; J. H. M. Poppe: *Obširné prstonárodní naučení o řemeslech a umělostech čili Technologia všeobecná a obzvláštní*. Přeložil i rozmnožil J. S. Pressl. Praha 1836–37; I. Wilder: *Das österreichische Fabrikenrecht mit einem Anhang über das Recht der Wasserleitungen*. Wien 1837; A. Riegl: *Volkskunst, Hausfleiß, Hausindustrie*. Berlin 1894; L. Mises: *Zur Geschichte der österreichischen Fabrikgesetzgebung*. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung 14. Wien 1905; J. Slockar: *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.* Wien 1914; V. Teyssler – V. Kotyška: *Technický slovník naučný*. Praha 1927–49; *Československá vlastivěda IX. Technika*. Praha 1929; *Československá vlastivěda VI. Práce*. Praha 1930; *A History of Technology*. Eds. Ch. Singer – E. G. Holmyard – A. R. Hall – T. I. Willicuss. Oxford 1954–58; A. Klíma: *Manufakturní období v Čechách*. Praha 1955; T. Korbelář – A. Stránský: *Technický slovník naučný*. Praha 1962–64; G. Walter – S. H. Breckle: *Ökologie der Erde*. Stuttgart 1983–84; Z. Martinek: *Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. EAČMS III; J. Jančář: *Rukodělná výroba*. In: LKM-VM, s. 61–78. [vsch]

výroba houslí a zlidovění houslové hry, manufakturní a individuální výroba houslí v č. zemích a její význam pro zlidovění hry na violínové nástroje. I když vospělá a rozsáhlá mistrovská profesionální výroba smyčcových nástrojů svědčí o vysoké kulturní úrovni národa, její význam pro zlidovění hry na violínové nástroje je sice kvalitativně významný, ale kvantitativně nepatrný. Housle a houslové nástroje vyráběné profesionály-mistry houslaři byly hl. ve svých počátcích (od konce 17. stol.), ale většinou i později nástroji výlučnými a značně drahými. Ještě na počátku 19. stol. byla cena mistrovských houslí stejná jako cena krávy. Houslařští mistři zhotovovali nástroje především pro šlechtu, kléru

a pro bohaté měšťany. Pro široké lidové vrstvy byly jejich výrobky prakticky nedostupné. I kdyby se však jejich nástroje mohly rozšířit mezi lidovými muzikanty, výroba by v žádném případě nemohla stačit potřebě a pokrýt poptávku. Současné rozvinutí individuální lidové výroby s výrobou profesionální bylo proto přirozenou potřebou. Ale ani výrobní kapacita lidového houslařství nemohla pokrýt potřeby lidových muzikantů. Tato situace dala pravděpodobně vzniknout nejprve soustředěné individuální výrobě v Schönbachu, z níž se záhy vyvinula houslařská výroba manufakturní a podomácká, aniž by však z této oblasti Krušnohoří zcela vytlačila výrobu individuální. V Schönbachu tak před r. 1560 vznikla nejstarší manufakturní výroba strunových nástrojů na světě. V 17. stol. zde prokazatelně došlo ke specializované výrobě violínových nástrojů vedle starší a pokračující produkce některých typů nástrojů drnkacích a trsacích. Teprve manufakturní způsob výroby, jehož cílem byla levná a rychlá výroba, byl schopen pokrýt neustále stoupající poptávku po houslových nástrojích z široké oblasti Rakousko-Uherska, části Německa, Polska, Ruska a Slovinska. – V krušnohorských manufakturách se většinou pracovalo tak, že pracovníci zhotovovali jednotlivé součásti nástrojů podomácky. V malých vesničkách to vedlo k tomu, že v jedné chalupě se vyráběly desky, v jiné hlavice, krky, struníky, jinde kobylky, lubové věnce a kolíky. Jiní pracovníci potom sestavovali nástroje dohromady. Lakování takto vyrobených nástrojů se provádělo obvykle rychleschnoucími klišovými nebo lihovými laky a jako méně namáhavá práce bylo svěřováno ženám. Vznikalo mnoho technických postupů a konstrukcí, které zrychlovaly a co nejvíce zjednodušovaly výrobu. Mnohdy se značně lišily od praktik samostatně pracujících mistrů houslařů. Levné schönbašské nástroje, rozšířené především na venkově, sloužily jako lehce dostupné stavební vzory lidovým houslařům, kteří tato zjednodušení přebírali. Manufakturní výrobu organizovali faktoři a neodlučitelně k ní patřili i obchodníci, kteří obstarávali distribuci výrobků a dovaželi suroviny potřebné pro výrobu. Tento manufakturní způsob výroby přetrvával až do 2. světové války a některé díly houslí byly podomácku vyráběny ještě v 70. letech 20. stol., přestože ve 40. l. se výroba změnila v tovární. Ta se však dlouho neobešla bez podomácky pracujících výrobců nástrojových dílů a doplňků. Krušnohorské manufakturní a tovární nástrojařství trvá přes 435 let a má nejdelší tradici na světě.

Osm set jmen známých výrobců z třiceti krušnohorských obcí je pouze neúplným číslem nezahrnujícím většinu podomáckých pracovníků. – Schönbašská manufakturní výroba však nezůstala osamocena. V Evropě postupně začínala pracovat další manufakturní střediska s podobným rozsahem i dosahem. 1600 začali takto pracovat houslaři ve francouzském Mirecourtu, kolem r. 1630 v krušnohorských Kraslicích, kde houslařství bylo postupně nahrazováno výrobou dechových nástrojů, v témže roce založili výrobu exulanti z Schönbachu a Kraslic v saském Markneukirchenu a Klingenthalu, v němž došlo později také ke specializaci na dechové nástroje. Nejmladším střediskem manufakturní výroby smyčcových nástrojů se stal kolem r. 1650 bavorský Mittenwald. Uvedená evropská střediska houslařské velkovýroby měla podstatný a hlavní vliv na rozsáhlou demokratizaci lidového houslového, ale i lidového houslařského umění, které právě v č. zemích dosáhlo v 17.–19. stol. největšího rozmachu v Evropě. Pomíneli se běžné soustředění profesionálních, individuálně pracujících houslařů ve větších městech, zaujme dosud téměř neznámá soustředěná individuální výroba houslí na venkově. Největší a nejvýznamnější venkovské středisko houslařů v č. zemích bylo v Andělské Hoře. Jeho zakladatelem byl houslař J. Kirchner, který zde začal pracovat někdy v období 1610–1612. Během 137 roků trvání houslařské výroby v oblasti Jeseníků pracovalo ve dvanácti obcích, soustředěných kolem Andělské Hory, nejméně 32 houslařů. Tamní houslařství zaniklo již 1749, ještě před možným vznikem manufakturní výroby. Po jeho zániku se výroba hudebních nástrojů v Andělské Hoře a okolí zaměřila na výnosnější varhanářství. Předpokládá se, že jesenícké houslařství (už vzhledem ke své poloze) nacházelo odbytiště především na vesnicích a v malých venkovských městech. Podle několika málo zachovaných a identifikovatelných nástrojů z okolí Andělské Hory lze usuzovat, že šlo sice o výrobu profesionální, ale na poměrně nízké řemeslné úrovni, která jen stěží mohla konkurovat většině mistrů usazených a pracujících ve městech. Charakter violínových nástrojů z Jeseníků připomíná staré nástroje polského houslařství, takže lze předpokládat vzájemné styky houslařů z uvedených oblastí. Soustředěné individuální houslařství v Andělské Hoře bylo sice jevem rozsáhlým, ale ve Slezsku a na Moravě pravděpodobně ojedinělým. V Čechách dosáhlo podobného nebo většího významu známější houslařství podkrkonošské, které hned v počátku přešlo rovněž

na soustředěnou individuální výrobu, ale nikdy nedospělo k výrobě manufakturní. Od r. 1745, kdy se v Heřmanicích objevuje první houslař J. K. Zäncker, pracovalo v oblasti Podkrkonoší a Jizerských hor nejméně 49 houslařů ve 13 vesnicích. Ani podkrkonošské houslařství si nekladlo vysoké cíle a většinou své produkce uspokojovalo potřeby venkovských muzikantů z blízkého okolí. Vychovalo však řadu vynikajících a známých houslařů, kteří odešli do měst, kde umělecky vyspěli a našli náročnější odběratele. Pomalu se rozšiřující podkrkonošská výroba teprve po více než stu letech našla svou silnou osobnost, V. Metelku (1807–1867), který se zasloužil o další rozšíření houslařství především mezi českým obyvatelstvem Jizerských hor. Avšak ani tato oblast, stejně jako oblast kolem Andělské Hory, vzhledem ke své relativně malé produkci výrazně nezasáhla do procesu zlidovění houslové hry a houslařství. Obě uvedená houslařská centra jsou spíše zajímavá větším soustředěním výrobců; neměla však pro lidové houslařství a hru na housle ani takový význam jako asi 800 dalších profesionálních individuálně pracujících houslařů, roztroušených od 17. do 19. stol. po více než 250 vesnicích v č. zemích. Zato manufakturní výroba smyčcových nástrojů byla vždy úzce spjata s lidovým muzikantstvím, protože většina její produkce byla určena právě lidovým hudebníkům. Je zajímavé, čím byl podmíněn její vznik právě v těch oblastech, kde se dále rozvíjely. Společným rysem jsou především geografické podmínky. Všechna centra manufakturního i soustředěného individuálního houslařství vznikala v horách, které poskytovaly dostatek levného a kvalitního rezonančního dřeva. Dlouhé a těžké zimy byly obdobím bez možnosti práce na poli nebo jiného výtěžku, takže se nabízel jejich využití podomáckou výrobou houslí, podobně jako výrobou krajek, tkalcovstvím nebo řezbářstvím, které byly vždy vedle houslařství zdrojem doplňující obživy. Málo polnosti, neúrodná země a vzhledem k velkým vzdálenostem od dřevozpracujících center i nepatrná těžba dřeva byly hlavními důvody pro vznik trvalé obživy houslařstvím právě v těchto oblastech. Většina zdejších, hl. začínajících houslařů nebyla řádně vycučena a odlehlost horských oblastí je ochraňovala před dosahem cechů. Velká vzdálenost od městských center znemožňovala eventuální konkurenci městských mistrů houslařů. Přes izolovanost horských lokalit měli zdejší houslaři zaručená dobrá odbytiště, alespoň zpočátku. Většinou žili v horských osadách nebo v jejich blízkosti, a tam byl o jejich

výrobky značný zájem. Teprve později, po nasycení místního trhu, byli nuceni rozšiřovat své prodejní možnosti. Pokud se jim to nepodařilo, jako např. v Andělské Hoře, houslařství zaniklo. Většina těchto nejen houslařských, ale i hornických osad měla právě díky hornictví vybudovány dostatečné spojovací cesty i se vzdálenějšími oblastmi. Na těchto cestách bylo možno vídat houslaře s několika tucty *krejcarových* houslí na zádech, obcházející vesnické nebo maloměstské trhy. Manufakturní výroby přenechaly starosti o odbyt faktorům a obchodníkům, kteří prováděli prodej doslova ve velkém a v daleko rozsáhlejších oblastech. Manufakturní schönbašská výroba měla tedy nejpodstatnější, avšak dosud nedoceněný vliv na vývoj lidového muzikantství.

Lit.: L. Kunz: *České lidové houslařství*. Brno 1978; P. Kurfürst: *Vztahy mezi profesionální individuální, manufakturní a lidovou výrobou houslových nástrojů v českých zemích*. Hudební nástroje 23, 1986, s. 58–59. [pk]

výrobní způsob, pojem charakterizující technické, pracovní a společenské podmínky nutné pro základní (převládající) typ činnosti, jíž si nositelé určité kultury zajišťují svou obživu a existenci. V. z., jakožto vztah jednotlivců a skupin k základním činnostem umožňujícím obživu a přežití, zásadně určuje kulturu skupiny. – V rámci marxistických periodizací lidských dějin se obvykle hovořilo o v. z. rodových společností, asijském v. z., otrokářském či antickém, feudálním a kapitalistickém v. z. – Pojem je užíván i ekonomickou etnologií a antropologií; rovněž historickou a srovnávací ekonomií při sledování obecných souvislostí (tendencí jednání) mezi jednotlivými výrobními způsoby. V. t. marxismus v národopisu; sociálně-ekonomická formace.

Lit.: B. Engels: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha 1979; J. V. Bromlej – G. E. Markov (eds.): *Etnografija*. Moskva 1982; *Sociologický slovník*. Praha 1997. [jkt]

vystěhovalectví, dobrovolné nebo vynucené sociálně, hospodářsky, politicky, nábožensky či ideologicky motivované přesídlení jednotlivce nebo skupiny z jedné země (státu) do druhé; emigrace. – Za první hromadný odliv Čechů za hranice lze považovat českobratrskou emigraci po porážce stavovského odboje 1547 do Polska a Poznaňska. Druhým hromadným v. je postupný odchod nekatolíků po bělohorské bitvě 1620. Nejprve odešli šlechtičtí účastníci odboje, pak evangeličtí kněží a učitelé, následování měšťany (odešly celé rodiny, V. Slavata v Pamětech uvádí 36 000 rodin).

Byli mezi nimi: J. A. Komenský, P. Skála, P. Stránský, V. Hollar, Karel ze Žerotína aj. Hlavním útočištěm bylo Sasko, Slezsko, Uhry a Polsko, rozptýleně Sedmíhradsko, Rusko, Švédsko, Dánsko, Hamburk, Holandsko, Anglie, Braniborsko aj. Třetí vlny náboženského v. se účastnili většinou poddaní nekatolíci v polovině 17. stol. (Sasko, Slezsko, Prusko). Zmírnění protireformace v poslední čtvrtině 17. a na počátku 18. stol. (válečné a finanční potíže Leopolda I. a Josefa I.) znamená vzrůst nekatolíků, které podporovala exulantská centra v Žitavě, Pirně aj. Panovnickou reakcí na působení exulantů na nekatolíky v Čechách byl jezuitský protireformační teror za Karla VI. (1711–1740), po němž následoval čtvrtý proud v. do Slezska, Saska a Pruska. Pátý proud byl na vyzvání pruského krále Fridricha II. ke kolonizaci pruského území (agitaci prováděl kazatel J. Liberda). Po několikaletém pobytu v Münsterberku (dnes Ziębice v Polsku) se proud rozdělil. Zůstali jen luteráni a příslušníci bratrské církve s novými emigranty z Čech se přesunuli na Sycovsko (založili Velký Tábor, později Malý Tábor, Čermín a Veronikapol), na Střelínsko (Husinec a Poděbrady), na Opolsko (Bedřichův Hradec a Lubín) i jinam. – Pro 19. stol. byla charakteristická česká zemědělská kolonizace a zároveň od poloviny století narůstání hromadného v. do velkých průmyslových center. Do 20. let 19. stol. spadá založení českých vesnic v Banátu na žádost zdejšího vojenského velitelství (Svatá Helena, Bigger, Rovensko, Eibenthal, Šumica a Nová Ogradina na rumunském území a Ablián neboli Češko Selo, Veliký Bečkerek, Velké Srediště na území Vojvodiny). Po celou 2. polovinu 19. stol. do 1. světové války dominují dva proudy v.: do Spojených států a Rakouska. Objevem zlatých polí v Kalifornii (1848) vzrostlo v. do USA. Po výkyvech (hospodářská krize na konci 50. l., občanská válka v USA 1861–1865) vznikla možnost získat půdu v západní části Spojených států. Pokles nákladů na loďní dopravu zavedením parolodí přispěl k vystupňování *migrace* tímto směrem (v 80. l. vrchol, pak pokles). Převládalo v. do zemědělských oblastí, kde postupně vznikala česká sídla: v Texasu Novohrad, Moravia, Praha, Velehrad, Vyšehrad aj., v Nebrasce Prague, Bruno, Kovanda aj., v Wisconsinu Slovan, Mělník, Krok, Pilsen aj., podobně v Iowě. Od 80. l. směřuje české v. více do průmyslových center (hl. Chicago, New York a Cleveland). Na rozdíl od rozptýleného usazování ve Spojených státech se české v. do Rakouska koncentrovalo do Vídně (řemeslníci a dělnické

profese), která se stala po Praze druhým českým kulturním centrem. K těmto dvěma hlavním proudům se přidává v. do ruského Polska a na Ukrajinu (laciná půda, možnosti řemeslného, živnostenského i továrního podnikání). V l. 1861–1865 se vystěhovaly české (a německé) rodiny na Krym: tam byly založeny české vesnice Čechohrad a Bohemka a česko-německá vesnice Alexandrovka. Několik českých rodin se usídlilo v dalších obcích bývalé tauridské gubernie. V letech 1867–1868 pozvala ruská vláda české osadníky ke kolonizaci černomořské oblasti: soustředili se zvl. v osadách Metodějovka, Kyrilovka, Vladimirovka, Glebovka, Aderbijevka, Tekos, Tešebš, Anastasijevka, Pavlovka a Varvarovka. V. do volyňské gubernie spadá do let 1868–1874; bylo tam možno zakoupit lacinou půdu od polských statkářů. Vzniklo víc než 50 českých vesnic: v dubenském okrese Podháje, Mirohošť, Sedmidubý, Závalí, Straklov, Malín aj., v rovenském Hlinsko, Hrušovice, Kvasilov aj., v luckém Teremno, Borjatín, Hubín aj., ve vladimirovolyňském Kupičev a v ostrožském Hulč, Bludov, Antonovka aj. První českou osadou na Volyni byla obec Luthardovka (1863), založená asi 17 rodinami potomků náboženských exulantů, kteří sem přišli z Polska. Po r. 1900 se odstěhovalo několik rodin z Volyně na Sibiř do tomské gubernie (Sosnovka, Miltuš a Ditlov) a do jenijské gubernie. V. na území bývalé Jugoslávie vytvořilo tři jazykové ostrovy: v Chorvatsku, Vojvodině a Bosně-Hercegovině; rozptýleně v Srbsku, Slovinsku a na dalmatském pobřeží. Nejstarší českou osadou v Chorvatsku bylo Ivanovo Selo (1826), dnes součást obce Grubešno Polje v Bjelovarském kraji, zároveň české rodiny přišly do hraničářské obce Veliki Zdenec aj. V jihových. Chorvatsku mezi Sávou a Drávou vznikla nejsilnější koncentrace v. kolem Daruvaru. Do bosenského Posáví přišli 1894 vystěhovalci z volyňské gubernie, kde odmítli přijmout pravoslaví, založili Novou Ves u Bosanského Kobaše a o rok později Mačino Brdo a Vranduk u Doboje. Další část se usídlila v Malici a v Detlačkim Lugu v okrese Derventa. – Od poloviny 19. stol. začíná v. řemeslníků, živnostníků a především dělnických profesí, od konce století se přidává sezonní zemědělské v. Tyto proudy směřují zvl. v meziválečném období do záp. Evropy. Převažuje úmysl dočasného přesídlení nad stálým, které bylo charakteristické pro zemědělskou kolonizaci do 19. stol. Vystěhovalci z Československa byli po Polácích nejsilnější emigrací v městech meziválečného Německa. Nejdůležitější

střediska *krajanů* byla v Drážďanech, Saské Kamenici, Lipsku, Berlíně, Hamburku, Brémách a zejm. v průmyslových obvodech v Porýní a Vestfálsku. Od 90. let 19. stol. převládá příchod horníků a profesí spojených s těžbou. V. do Francie ve větších počtech bylo za ostatními proudy zpožděno. První řemeslníci a živnostníci přišli do Paříže v polovině 19. stol. Nárůst nastal až po 1. světové válce (během 20. let z 5 000 na 80 000 z ČSR). Vystěhovačci působili ve všech departementech a pracovali v nejrůznějších povoláních. Nejvíce odcházeli do průmyslu, zemědělství (hl. pomocná síla) a hornictví. Převažovaly válkou zničené a francouzským obyvatelstvem opuštěné prostory po celé zemi a zvl. na severu. Oblasti koncentrace českého v. do Francie představují 4 departementy u severní hranice s Belgií a Německem (Pas-de-Calais, Nord, Moselle, Meurthe-et-Moselle) a 4 departementy kolem Paříže (Seine, Seine-et-Marne, Seine-et-Oise a Oise). Velký nárůst prodělalo též v. do Belgie. Zájemci o dělnické profese se stěhovali do provincií Hainaut, Liège a Limburg, zatímco největší skupina starousedlíků (řemeslníků) se přesídlila do provincie Brabant a zvl. do Bruselu již v 19. stol. V menších počtech odcházeli vystěhovačci do Holandska, Anglie a do dalších států Evropy. – V letech 1872–1875 odešly skupiny z Broumova a Policka v severových. Čechách do j. Chile, kde vzniklo městečko Nueva Braunau. Na počátku 20. stol. odcházeli do Argentiny, nejvíce do Buenos Aires a blízkého okolí: Berisso, Veronica, Avellaneda. Mezi profesemi převažovali inženýři, obchodníci a dělníci různých oborů. Během několika desetiletí vytvořili vystěhovačci silnou českou zemědělskou kolonii v severoargentinské provincii Chaco u okolí městečka Presidencia Roque Sáenz Peña (1937 asi 5 000 Čechů). V Brazílii se nejvíce Čechů soustřeďovalo od 90. let 19. stol. ve státech São Paulo, Paraná, Santa Catarina a Rio Grande do Sul. – Zvláštním druhem bylo organizované v. z první Československé republiky do Svazu sovětských socialistických republik, které v letech 1923–1932 řídila Komunistická strana Československa, když reagovala na rezoluci IV. kongresu Komunistické internacionály o proletářské pomoci sovětskému Rusku. Drobní řemeslníci z Prahy a z okolí Slaného tvořili jednu z prvních skupin. Pod názvem Pragomašina odjela do Tbilisi. Kladenskou zemědělskou komunu tvořili dělníci a rolníci z Kladna, Loun, Českého Brodu, Kolína a Přerova n. Labem, kteří dostali do pronájmu zemědělskou půdu od sovchozů

Gorbaň a Nikolejenko v Uspenské oblasti. Slovácká komuna vznikla v Hodoníně a přivezla do cílové stanice Frolovo ve Stalingradské oblasti zemědělské nástroje, mlýnské zařízení, elektrárnu. Největší zemědělskou komunou z ČSR byl pražský Reflektor, který se usadil při stanici Marvinka v Saratovské oblasti. Řemeslné družstvo Interhelpo vzniklo v Žilině a jeho členové pocházeli z různých míst ČSR (Brno, Zlín, Handlová, Znojmo, Bratislava, Nové Zámky a Hlohovec). Družstvo vyslalo do r. 1932 čtyři transporty vystěhovačů, kteří přivezli do Frunze ve střední Asii velké strojové zařízení pro kovoobráběcí, dřevozpracující, kožedělné, textilní, potravinářské a zemědělské podniky, které zde Interhelpo založilo; zaměstnávalo pracovníky ze 17 národností. Po r. 1945 většina účastníků tohoto typu v. reemigrovala do Československé republiky. – Migrace českého etnika nekončily vždy jen v jedné lokalitě, popř. založením osady. Následovaly druhotné migrace (jednotlivců, rodin i celých skupin), jichž výsledkem byl mnohokrát vznik dalších osad. Např. následné generace prvních osadníků, kteří založili v polovině 18. stol. na Sycovsku Tábor a Čermín, začaly na počátku 19. stol. odcházet za lepšími životními podmínkami do polského vnitrozemí a 1803 položily základy k vesnici Zelov. Stejným způsobem si počínala i druhá část migrantů ze Sycovska, která 1818 započala budovat vesnici Kuców. Podobné případy byly i na Balkáně. V Bulharsku při Dunaji vznikla na počátku 20. stol. česká vesnice Vojvodovo. Přišli do ní potomci českých rodin, které před 80 lety kolonizovaly neobydlenou část rumunského Banátu (založily obec Svatou Helenu). Druhotnou migraci vznikly české vesnice Goluboje v Moldávii nebo Bohemka v Kazachstánu. Migrační pohyb pokračoval dále. Směřoval buď na jiná místa ve světě (např. z Vojvodova na konci 20. let 20. stol. se Češi stěhovali do Argentiny), nebo vedl po r. 1918, 1945 a 1989 (i když v malých počtech) zpět do č. zemí. – Postoje státní moci k v. se v průběhu staletí měnily. Náboženský nátlak v podobě rekatolizace střídal v 18. stol. nový postoj ovlivňovaný merkantilistickými populačními teoriemi, zdůrazňujícími růst obyvatelstva jako hlavní předpoklad blahobytu státu. Stát vítal příchod odborníků ze zahraničí a naopak v. omezoval na minimum dekrety a nařízeními. Trestal úmysl k v. odvodem k vojsku nebo konfiskací majetku. Císařský patent č. 466 Josefa II. z 10. 8. 1784 povoloval cestování za hranice pouze ve státním a hospodářském zájmu. Stát také částečně eliminoval vnější migraci nabídkou kolonizace

neobydlených oblastí v rámci Rakouska především na Balkáně (např. v Chorvatsku nebo Banátu). Novela vystěhovačského zákona č. 2557 z 24. 3. 1832 rozšiřovala postih i na osoby, které vycestovaly legálně a již se nevrátily. Hlavní zásady patentu přetrvávaly až do vydání vystěhovačského zákona 1922 v Československé republice. 1850 přestaly vrchnosti vydávat vystěhovačské pasy (listy), které převzaly krajské a nižší úřady. Pozdější úprava umožňovala používat místo pasu také vandrovní knížku. Odchod do ciziny bez vystěhovačského pasu býval častým zjevem, neboť jeho získání bylo spojeno se ztrátou domovského práva, státního občanství a s nemožností návratu, protože žadatel musel podepsat závazek, že se již nevrátí. Pasy vydávalo ministerstvo vnitra, policejní ministerstvo vykonávalo dohled nad v. Pražské místodržitelství se řídilo pokyny obou ministerstev a vydávalo směrnice. 24. 8. 1851 vydalo oběžník, podle něhož úřady musely registrovat vystěhovalectví, výnos z 17. 11. 1852 zakazoval svádění k v. Prošincová ústava 1867 zajišťovala svobodu v. omezenou pouze brannou povinností. Stejnou zásadu převzal i vystěhovačský zákon ČSR č. 170 Sbírky zákonů a nařízení z 8. 6. 1922, který dále nařizoval kontrolu v. a stanovil nástroje ochrany vystěhovačů. Stal se základem vystěhovačské politiky, která obsahovala: 1. průběžné dobudování právních norem; 2. hledání protiemigračních opatření; 3. státní dozor a státní řízení sezonního v.; 4. rozbor a řešení hospodářských důsledků způsobených v. pro průmysl a obchod; 5. hledání možností směřování a řízení v. ve prospěch pronikání československého kapitálu a zboží do zahraničí; 6. centralizace při řízení vystěhovačského procesu. – Do února 1948 bylo ilegální v. posuzováno jako přestupek proti pasovým předpisům. Komunistický režim nalezl přísnější klasifikaci v extenzivním výkladu zákona na ochranu republiky č. 50 Sbírky zákonů a nařízení z r. 1923, když bylo použito paragrafu č. 2 tohoto zákona o přípravách úkladů o republiku. Tím mohlo být ilegální v. považováno za velezradu. Postačoval jako důkaz předpoklad, že každý emigrant může za hranicemi v nepřátelské zemi páchat zločiny proti republice. Ani přísná opatření nezabránila ilegálním odchodům do zemí záp. Evropy a Spojených států amerických. Od r. 1967 nastala větší možnost cestovat za hranice a stěhovat se. Po invazi armád Varšavské smlouvy 1968 došlo k novým vlnám emigrace (např. 1969 odešlo pouze do Kanady 19 000 Čechů a Slováků). V říjnu 1969 byl pozměněn

paragraf č. 4, odstavce 1a) zákona číslo 63 z r. 1965 o cestovních dokladech, který s dalšími vyhláškami ministerstva vnitra omezil cestování do zahraničí na minimum. Pro odmítnutí vydání pasu byly vyjmenovány zásady odvolávající se na bezpečnost státu, vnitřní pořádek, morálku, nedostatek devizových prostředků apod. Trest za ilegální emigraci byl kolem dvou let, doplněný trestem propadnutí majetku. Zabavení majetku státem se týkalo i osob, které koupily majetek od emigranta před jeho odchodem do zahraničí. Emigrant mohl svůj poměr k původní vlasti upravit. Mohl požádat prezidenta o milost a získat statut československého občana trvale žijícího v zahraničí. Měl také možnost vzdát se československého občanství a finančně vyrovnat náklady na vzdělání v ČSSR (za vysokou školu až 10 tisíc dolarů). Po listopadu 1989 byl zrušen trestní postih za opuštění republiky a je klasifikován jako porušení pasových a celních předpisů. – České v. vykazuje řadu rysů společných s jinoetnickými migračními skupinami. Typické bylo, že čeští vystěhovalci pocházeli většinou ze středních a nižších sociálních vrstev, avšak ne z nejchudších (zvl. v těch případech, kdy bylo třeba financí na cestu nebo pro zřízení zemědělské usedlosti). Stěhovaly se většinou celé rodiny (vyjma sezonního v. nebo krátkodobých pobytů na předem sjednané pracovní smlouvy). Přestože byl věk vystěhovalců různý, stěhovali se nejvíce ve třetím a čtvrtém desetiletí svého věku. Do zemí vých. a jihových. Evropy se stěhovalo především zemědělské obyvatelstvo a kvalifikovaní řemeslníci a dělníci a také inteligence, do záp. Evropy to bylo hl. nekvalifikované zemědělské i průmyslové dělnictvo. V. t. krajané.

Lit.: P. J. Šafařík: *Slovanský národopis*. Praha 1842; K. v. Czoernig: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. Wien 1858; J. Urban: *Čechové v Dolních Rakousích, zvláště ve Vídni a za hranicemi*. Vídeň 1892; *Anketa o českém vystěhovalectví*. Praha 1912; A. Pimper: *Vystěhovalcká otázka*. Praha 1914; A. Boháč: *Vystěhovalectví z Československé republiky*. In: Sociální politika v Československé republice. Praha 1924; V. Míčan: *Česká emigrace v Polsku a na Volyni*. Brno 1924; S. Klíma: *Čechové a Slováci za hranicemi*. Praha 1925; L. Varlez: *Kontinentální vystěhovalcká statistika v Československu*. Praha 1925; S. Brandejs: *Náš vystěhovalcký problém a jeho finanční stránka*. Praha 1927; *Československé vystěhovalectví, jeho příčiny, důsledky a vyhlídky*. Praha 1928; F. A. Soukup: *Česká menšina v Rakousku*. Praha 1928; *Vystěhovalectví a repatriace*. In: Deset let ČSR. Praha 1928; *Československé vystěhovalectví z hlediska potřeb naší doby. O významu, úpravě a vyhlídkách vy-*

stěhovalctví zejména do Francie. Praha 1934; I. Šasek: *Les migrations de la population intéressant le territoire de la Tchécoslovaquie actuelle depuis XVII^{em} siècle a nos jours*. Genève 1935; J. Folprecht: *Československé obce v evropském zahraničí*. Praha 1937; J. Polišenský – F. Staněk – F. Štědrný: *Současný stav vědomostí o pramenech k dějinám českého a slovenského vystěhovalctví*. In: Začiatky českej a slovenskej emigrácie do USA. Bratislava 1970; F. Kutnar: *Počátky hromadného vystěhovalctví z Čech v období Bachova absolutismu*. Praha 1974; S. Brouček – I. Vasiljev: *K charakteristice československé vystěhovalcké politiky mezi dvěma světovými válkami*. ČL 72, 1985; J. Polišenský: *Úvod do studia dějin vystěhovalctví do Ameriky I. Obecné problémy dějin českého vystěhovalctví do Ameriky, 1848–1914*. Praha 1992; *Češi v cizině* 9. Ed. S. Brouček. Praha 1996; J. Polišenský: *Úvod do studia dějin vystěhovalctví do Ameriky II. Češi a Amerika*. Praha 1996; *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století I. Emigrace a exil jako způsob života II. Exil sám o sobě III*. Ed. S. Brouček ad. Praha 2000, 2001, 2006. [sb]

vystřihovánka, ozdoba z papíru tvořená vystřihováním jednoduchých tvarů na ploše přeloženého archu. Po rozprostření tvoří ornamentovanou plochu na principu ažury. Základním znakem lidové v. jsou symetrie a opakování výzdobných prvků, jichž se dociluje prostřiháním vícenásobně složeného papíru. Ornament je převážně geometrický, od jednoduchých motivů až po složité růžice, rostlinné a figurální stylizace v podobě panáčků, ptáků aj. Tvar vystřihovánek je dvojí: pásová v. vzniká tak, že se pruh papíru poskládá varhánkovitě a na přehybu se vstřihuje polovina motivu, který se po rozvinutí pásu rytmicky opakuje v horizontálním sledu, naproti tomu terčová hvězdiče či růžice vychází z paprskovitě poskládaného čtverce či kola papíru a podle počtu skládů vzniká střídáním buď jednoduchá, nebo složitější kompozice až na způsob jemné krajkoviny. Z technického hlediska je možno členit vystřihovánky na jednovrstevné (jednobarevné), ažurové a plošné, vzniklé jen střiháním papíru, a vícevrstevné (vícebarevné), které jsou výsledkem vystřihování a prokládání, popř. nalepování jednotlivých elementů. Vystřihovánky z barevného papíru se uplatňovaly jako výzdoba interiéru a obřadních předmětů. Pásově se na Slovácku a luhačovickém Zálesí nalepovaly na boční hranu stropního trámu, jinde se vkládaly do vánočních do okna, kam si děti dávaly do mechu drobné figurky, ovoce z papíroviny, betlém aj., jako na Tišnovsku a Brněnsku. Čtvercové vystřihovánky se uplatňovaly naspodu jarních obřadních stromků jako košík. Terčové růžice a hvězdy

se aplikovaly na praporec, s nimiž mládežci jezdili ve slavnostních banderách a při jízdě králů, podélné vystřihovánky jako stuhy zdobily na Slovácku koně. Drobnými vystřihovánkami a odstřížky z nich se na Slavkovsku oblepovala barvená pomlázková vejce a nástrovní holubičky. Dvouvrstevné, barevně kontrastní vystřihovánky se uplatnily ve výzdobě svatebních stromů na Hané (růžicové tvary) a dožínkových věnců na Valašsku (pásově stuhy). Lidovou v. podnítilo rozšíření barevného papíru na vesnici v 19. stol. a ovlivnily ji vzory z městského prostředí. Okrajově zasáhla do lidového prostředí v. zcela jiného druhu, která se rozvinula v záp. Evropě v 17. a 18. stol. v kláštřech, zejm. v německých zemích, např. ve votivních obrázcích. Na Telčsku a Velkomeziříčsku byly v 70. letech 19. stol. oblíbeny vystřihované obrázky z leskle černého papíru přilepované na kontrastnější nažloutlý papír; znázorňovaly kalvárii, narození Ježíška, narativní výjevy a postavy. Děvčata je nosila v modlitebních knížkách. Šlo o práce nadaných samouček a poutníků, rozšířené ve městech i vesnickém okolí.

Lit.: J. F. Svoboda: *Moravské Horácko I. Lidové umění výtvarné*. Praha 1930, s. 53; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 107; J. R. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 322; O. Erich – R. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Leipzig 1936, s. 566; Z. Kořánová – V. Hasalová: *Lidové vystřihovánky z papíru*. In: Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě. Praha 1953, s. 33–34; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959, s. 444. [ev]

Vyšebrodský rukopis, papírový kodex českých a latinských zpěvů z r. 1410. Na 176 listech zapsal vyšebrodský mnich Přibík některé mešní zpěvy a především ojedinelé skladby z oblasti mimoliturgické duchovní hudby, dokazující informovanost klášterního prostředí o hudbě šířící se mimo klášter ve městech. Rukopis obsahuje známé lidové písně duchovní, jako např. *Jezu Kriste, šedry kněže, Vstalť jest Buoh z mrtvých*, proslulý lech *Otep myrrhy*, píseň *Doroto, panno čistá* ad. Zahnuje rané formy české vícehlasé hudby a ukazuje na souvislosti hudebních památek j. Čech a sousedních zemí.

Lit.: Z. Nejedlý: *Dějiny husitského zpěvu I-II*. Praha 1954, 2. vyd.; F. Mužík: *Systém rytmiky české písně 14. století*. Miscellanea musicologica 20, 1967, s. 7–48; J. Černý: *Vícehlasé písně konduktového typu v českých pramenech 15. století*. Miscellanea musicologica 31, 1984, s. 39–142; L. Tyllner: *Nejstarší období hudebního života v jižních Čechách*. In: Jihočeská vlastivěda – Hudba. České Budějovice 1989, s. 17–18. [lt]

výšivka, ozdobná práce na textilu a kůži vytvářená jehlou a nití různým seřazováním stehů. Na textilu se vyvinula z funkčního začišťování okrajů, ze spojování kusů látek a z přizpůsobování rovných kusů tkanin tělu (v. *přes vrapy*). Dalším vývojovým krokem byla v. *v ploše*. Lidové výšivky lze sledovat od 17. stol. Inspirační úlohu měla dobová (především renesanční) v. ze šlechtického prostředí a z klášterních či cechovních dílen, přetvářená a přizpůsobovaná potřebám a možnostem venkovských vrstev. Ty určovaly materiál a techniku, volily motivy a jejich kompozici. Pro každou dobu, místo, věk uživatele a příležitost platila určitá norma. Nejstarší dochované vyšité textilie měly obřadní charakter, ať se používaly doma (koutnice, křestní vínky a pokrývky), nebo byly darovány kostelu při významných životních příležitostech (svatba, narození dítěte, úmrtí váženého člena rodiny). Pokrývky všeho druhu a antependia, pořizované pro kostelní účely po zchudnutí země a při změně konfese po třicetileté válce, často z hrubého domácího plátna s červenou, žlutou nebo černou v., mohly na počátku sloužit také jako inspirační zdroj pro lidové práce v 18. stol., ale ustrnuly

a vývoj lidové v. šel jiným směrem. Od 2. poloviny 18. stol. lze sledovat v. na lidovém oděvu. Na ženském kroji se v. zdobily plátěné pokrývky hlavy, košilky či rukávce, později zástěry, sukně a šátky na krk, na mužském kroji košile, svrchní součásti oděvu ze sukna, z kůže mužské kalhoty, opasky, boty, kožichy. V 19. stol. se rozšířily nové druhy vyšívání interiérových textilií. Jednoduchou v. prováděly ženy samy, složitější místní specialistky výtvarně nadané a technicky zručné, většinou nemajetné a často invalidní. V. na sukně a kůži byla dílem profesionálních řemeslníků. – Podle techniky práce se výšivky dělí na tyto druhy: a) geometrické, pracované podle počítané niti; b) předkreslené, prováděné podle předkreslení (předkreslovačka a vyšívačka se přitom nemusely krýt); c) aplikované, tj. upevňování hotové, zvláště vypracované v. na podklad jako aplikace (na kožichy, drahé čepce). Geometrická v. se prováděla v ruce, předkreslená tak, že se plátno upevnilo na rámu. – **S t e h y**, užívané ve všech druzích výšivek, se dělí na jednodimenziální stehy, postupující rovně vpřed: a) protahovaný nebo přední steh; b) okénkovaný, čárkový nebo Holbeinův

steh; c) úsporný plochý steh (provádí se jen na líci tkaniny); d) perlový steh (též zadní nebo štepování); e) stonkový steh (stonky květů), a na dvoudimenziální stehy, ovšející látku kolmo i šikmo a vytvářející vzor v řadách i plochách: a) plochý oboustranný steh; b) obtáčené dírky; c) vypichované hvězdičky; d) rovně postupující stehy (pilkový, rozmarýnkový); e) křížkový steh (křížky jsou prosté, ve starší době na koncích vzoru, vázané, tj. krokvička, vrkúčkové-copánkové nebo se šijí na rubu a na líci vystupují jako podbodávka); f) řetízkové a smyčkové stehy (smykáci steh, stínek, smykované kolečko, zadržávaný či rozkládaný řetázek, hustý smykovací steh, užívaný ke kroužkování při bílé v. atd.); g) kombinované stehy (prolamování a u bílé v. v ažurách či pavoučcích). – **G e o m e t r i c k á v ý š i v k a** opakuje určité stehy v přesném sledu vázaném na podklad, který musí být pravidelně tkaný. Ve v. podle počítané niti se rozeznávají dva druhy vzorů: první, při němž má technika jedinou možnost a tendenci vyjadřovat vzor geometricky, a druhý, kde se vedle geometrických vzorů vytvářejí i vzory narativní, tj. kytice nebo scény. Tuto schopnost má v. křížková. Oba druhy lze opakovat po dlouhou dobu beze změny, odtud pramení jejich konzervativnost a nesnadná datovatelnost. V Čechách se po v. podle počítané niti najdou jen nepatrné stopy. Byla tak vyšita nejstarší česká datovaná lidová v. (1648), je známa z náramků ženských košil z Doudlebska, jako v. přes vrapy na dýnkách čepců z Kralovéhradecka, v jemnějším provedení na čepcích (*koláčích*) z Chodska. Na Moravě zanechala stopy všude, ale do samostatného výrazu se rozvinula jen podél

východních hranic počínaje luhačovickým Zálesím, přes Kopanice, Hornácko, široké okolí Uherského Hradiště, až na Podluží. Ovlivnila i j. Valaško po Vsetínsko. V nejstarších dokladech z 18. stol. se uplatňuje na vložkách koutnic nebo v jejich dolní části. Stejně jako hrubé plátno byla i příze bílá, při volbě techniky se počítalo s hrou světla a stínu. Základem vzoru byly sloupky (různě seskupené a členěné), ležaté esovité tvary a hvězdice. Plocha mezi těmito prvky se vyplňovala různými technikami. Nejznámější je obousměrné prolamování (dále různě upravené), známé jako v. *na výřez*. V jednodušším provedení se v. podle počítané niti uplatnila na konopných oděvních součástech. Přecházela-li na sváteční a obřadní textilie, měnila se barva i materiál, např. na jemných úvodnicových vložkách krémově vyšitých z luhačovického Zálesi z 18. stol. K nejcenějším patří v. z dýnek čepců a *šatek* (roušek) z Hornácka, kde převládá spíše barva přirozeného nekrouceného hedvábí (z konce 18. stol. jsou i pestré), stejně jako z dýnek čepců z Podluží. Nejbohatší byla výřezová v. na Uherskohradištsku, když se při přenosu na oděv filigránsky zmenšila. V některých okrscích přepracovala do abstraktního výrazu i kyticové a ptačí motivy. K vrcholům výšivkového umění v č. zemích patří zdejší dýnka čepců. Křížová v. se ale dochovala především na kostelních pokrývkách pololidové provenience. Bývaly jí ozdobeny také koutnice na mnoha místech Čech, na Moravě doprovázela geometrickou v. a osamostatnila se jen na j. Kyjovsku, ve Slezsku a u Němců na Vyškovsku. Poslední vývojovou etapou v. podle počítané niti je masové rozšíření křížkového stehu jako snadnější techniky od 2. poloviny 19. stol. (podle reedic renesančních vzorníků), doprovázené používáním ostrých barev a naturalistických vzorů, např. na Slovácku a na Chodsku. – **P ř e d k r e s l e n á v ý š i v k a** se během 16. a 17. stol. ustálila na dvou kompozičních

postupech. Jestliže byla v. provedena v pruhu na okraji tkaniny nebo jako vložka, byla komponována nejčastěji vlnovitě a motivy se k ní připojovaly v ohybech. Rozvinuta v ploše vytvářela symetrické kytice z různých prvků, vycházející z bodu, srdce či vázy. Základní motivy byly u obou postupů stejné a měly svůj původ v renesanci: granátové jablko, karafiát, tulipán, růže a rozeta, z motivů animálního světa heraldický dvouhlavý orel. Významné je použití lístků. Podle jejich tvaru a množství lze určit přibližné stáří výšivek. V 19. stol., kdy nastává rozpad forem, lze pozorovat odklon od exotičnosti a přechod jednoho tvaru v druhý: šípková růže přechází v macešku, slunečnici, plátkový květ nebo věneček; protažený tvar jablíčka v šípek či poupě; karafiát a chrpa i slzička jsou

k nerozeznání. V. pracovanou podle předkreslení lze sledovat na Moravě ve dvou pásech. Severní část charakterizují úvodnice, jejichž bohatá v. ve středním pruhu je provedena krémovým až žlutým hedvábím, s rostlinným vzorem. Sahá od Valaška přes Hanou k Litomyšlsku. Na Kravařsku má na starých pracích červenou barvu. Výplně velkých vzorů bývají provedeny podle počítané niti. V. zůstává konzervativní i při přechodu na oděvní součásti: roušky (*šaty*), čepce, košilky a rukávce. Široké límečky rukávů na Haně jsou v. (většinou černou) kryty celé. Jižní pás předkreslené v. přesahuje moravské hranice a lze ji sledovat od záp. Slovenska, severozáp. Maďarska a sev. Rakouska do Čech na Tábořsko. Objevuje se na zastíracích plachtách (koutnicích), základní barva je červená, může se doplňovat barevnou vlnou. V. se soustřeďuje v dolní části, tvoří ji velké kytice, obohacené o zvířecí motivy: pávy, pelikány a jiné ptáky, jeleny, beránky, lvy. Forma byla pružná a na počátku 19. stol. přecházela do naivního realismu, jak na koutnicích, tak svatebních praporcích z Českomoravské vrchoviny, které rovněž patří k vrcholům lidového umění. Zobrazené postavy nebo celé scény z rodinného života se vztahují k dané obřadní příležitosti. Na Kyjovsku a Podluží se předkreslená v. přejala na oděvní součásti v celých schématech. Se zjemněním materiálu byla spojena dokonalejší forma v. na obdélníkových límcích, na Kyjovsku a u jihomoravských Charvátů i na

modrých zástěrách. V Čechách postupoval vývoj jinak. Vztahy mezi starou předkreslenou v. na koutnicích a na oděvních součástech jsou méně patrné. Převládalo jemné plátno, lněné i bavlněné, a jemná v. Největšího rozkvětu dosáhla od poslední čtvrtiny 18. stol. do poloviny 19. stol. I zde lze vystopovat renesanční základ vzorů, i když nová inspirace vyšla z doby barokní. Důkazem toho byla v. na blatských rouchách a plenách do poloviny 19. stol. Integrace celého českého území je patrná i ve vývoji v., např. na uvolňování symetrie, na rozmístění motivů v ploše nebo jejich řazení ve svislých či vodorovných pruzích u zástěry (pod vlivem tištěných a tkaných textilií), na tendencích ke zhušťujícímu se až kompaktnímu pokrytí plochy v rozích šátků a rozplynutí starých kompozičních postupů, na přechodu od pestré v. (např. na dýnkách čepců) k preferování jedné barvy (karmazínové, červenofialové, méně černé nebo modré), na hojném používání dracounové niti na barevných hedvábných šátcích ve středních Čechách a na čepcích. Na Netolicku a Prácheňsku se lze setkat ještě s barevnou v., na Plasku jsou šátky a zástěry vyšity karmazínem, sousední Stříbrsko dalo přednost černému hedvábí. Na Mladoboleslavsku, v Polabí a v Orlických horách se opět lze setkat s karmazínově vyšitými zástěrami a šátky. Zvlášť pozoruhodné jsou vínky z Trutnovska, kde z kompaktní červené v. vystupují tři barevné kytice. Nosily se tam i šátky s uvolněnými kyticemi. Pozoruhodné jsou čepce z přelomu 18. a 19. stol., rozšiřující se ze středních Čech do okolních oblastí. Byly celé pokryty uzlíčky, které vyplňo-

valy plochu mezi vzory, buď plastickými, nebo jen vytvářenými nevyšitými místy. Uzlíčky byly bílé nebo i jiné barvy. Základ starých hrubých pláten a používání oděvních součástí z jemného (bavlněného) materiálu připravovalo cestu bílé v. – Bílá výšivka se prováděla na plátně bílou bavlnkou. V lidovém prostředí byla běžná v pracích podle počítané niti nebo na modrých zástěrách ve vých. Čechách. Avšak bílá v., která přišla na počátku 19. stol. (období empiru a hl. *biedermeieru*) na jemném (bavlněném) plátně, pův. jen na oděvních součástech, způsobila zvrát ve vývoji. Přicházela z městských dílen od jiné sociální vrstvy. V první vlně se vyšivaly bavlnkou velké vzory bez návaznosti na tradici. Nový lidový styl však nahradil monumentálnost drobnopisem a jemným provedením, využívajícím kontrastu světla a stínu. Plná v. byla prosvětlena dírkami různých tvarů, prolamováním, větší vnitřní plochy vzoru se vyplňovaly *pavoučky* nebo podkládaly různým druhem tylu. K okraji šátků se přišivaly tylové pruhy převyšované a zdobené aplikací (střední Čechy, Kravařsko, na Blatech tvoří jakési zuby). Posléze se celé součásti zhotovovaly z tylu,

kteřý se v poslední fázi vyšival i strojově. Bílá v. se nejdříve rozšiřovala ve středních Čechách, kde byla nejdokonalejší, ale také nejvíce ovlivněná městem. Tvůrcím přínosem, bohatstvím a jemností vynikala na Plzeňsku, na plenách, čepcích a jejich velkých křídlech (tzv. klicích). V j. Čechách na Kozácku se vyšivaly zástěry a sukně v širokých rovných i vlnitých prolamovaných pruzích (*cestách*), na Netolicku a Horácku zůstala bílá v. střídma a vyvážená. Na Chodsku pronikla poměrně pozdě a soustředila se na technickou stránku. Vlastním vývojem prošla bílá v. na Blatech. Pracovní postupy blatských vyšivaček je možné poznat na jednodušších plenách. Osvojily si zjednodušení vzorů z mladšího bílého stylu, ale barvu neopustily a doplnily ji penízky, dracounem, korálky. K největšímu bohatství dospěla bílá v. po polovině 19. stol. Na Moravě lze pozorovat pronikání a vývoj bílé v. na datovaných šátcích z brněnského Kloboucka kolem poloviny 19. stol. Výšivky na šátcích měly samostatný styl kolem Telče, na Brněnsku, ale hl. na Rožnovsku (jemný styl) a Lašsku s Kravařskem. Bílá v. se rozšiřovala všude, kde se vyskytovala v. podle předkreslení. Haně se mohla již jen dotknout (kroj se záhy odložil), rozvinula se na Kyjovsku a zvl. na Podluží (nově na zástěrách a rukávech mužských košil). Slezské tylové čepce se vyšivaly bíle, popř. doplňovaly flitry a korálky. Pozdní valašské *mřežky* (plátěné krajky) byly ovlivněny dobovými vzory. V posledním vývojovém stadiu se používalo k vyznačení vzorů tiskátek, v. zhrubla a zjednodušila se. Na území výřezové v. (Slovácko) se užívala místo krajky na ženských rukávcích. Do 20. stol. přežila i na Hornácku, kde byly přijaty do bílé v. určené pro staré ženy ve 30. letech

20. stol. prvky z dobové výdělečné práce pro město. – K r e j č o v s k á v ý š i v k a představovala femeslnou výzdobu soukených a kožených součástí lidového oděvu. Rozšířila se hl. od poloviny 18. stol. Na suknu se vyšívalo hedvábím, méně vlnou, používaly se stejné techniky jako u v. na plátně. Časté jsou ozdobné stehy v linkách a geometrické prvky, ale stylizace rostlinných vzorů málokdy souvisí s místní v. na plátně, i když vychází ze stejných motivů. Na svrchních součástech mužského kroje v. pokrývala především stojatý límec vesty, byla umístěna na zádech nad šosy, na klopách kapes, na manžetách kabátků a zdůrazňovala zapínání na předních horizontálními linkami. U zvláště bohatých krojů zdobila v pruhu také dolní okraj vest či kabátků (Litomyšlsko, Haná). Na svrchních součástech ženských krojů (živůtky, kabátky) se vyšívalo kolem výstřihu (popř. na límci), kolem průramků, přednic a zadních švů. K pozoruhodným patří modrá v. na ženských kabátcích na Plzeňsku. Na Chodsku přední díl, límec a záda bílé šerky nesly bílou rostlinnou v. Na tmavých kabátcích a vestách byla v. pestrá a během 2. poloviny 19. stol. se obohacovala. Ve vých. Čechách se bílé sukno vyšívalo modře, tmavé sukno zeleným či žlutozeleným hedvábím. Zelená v. hedvábím (s jemnými barevnými doplňky) byla oblíbená i na Hané. Od sev. Kyjovska po Ždánický les se svrchní kabátky vyšívaly barevnou vlnou a jen zde byla stylizace rostlinných motivů stejná jako u v. na plátně. Samostatná krejčovská v. pokrývala vesty na Horňácku a na Kopicích, jinde na Slovácku v. vlnou doplňovala šňůrování (tj. aplikaci) nebo opačně, např. nohavice na Podluží. Porůznu se ženské živůtky ze sukna, sametu apod. zdobily v. stříbrným nebo zlatým dracounem (střední Čechy, Těšínsko). – Na mužských koženkách bývala v. umístěna u předních rozparků a podél švů vpředu i na bocích. Prováděla se štepováním, podbodávanou technikou (Plzeňsko, záp. Morava, Podluží) nebo plochým (i jiným) stehem hedvábím, většinou zeleným, s barevnými detaily (Haná) nebo vlnou (sev. Kyjovsko). Vyšívání kožené šle se dochovalo z Litomyšlska. Kožené opasky byly buď dvojité, duté, na peníze, nebo různě široké, používané od doby, kdy se začaly pásat kalhoty v pase. Obojí bývaly vyšity pavím brkem, často se jménem majitele. Doplněvaly se koženou aplikací. V j. Čechách se rozšiřovaly až po polovinu 19. stol. a často se kupovaly v Bavorsku. Pěkně zdobené pásy pocházejí z Písecka, vých. Čech a z Hané. Zdobení ženský pás je znám jen z Chodska. Barevnou vlnou nebo hedvábím se vyšívaly

kožichy: krátké mužské a ženské na Plasku, dlouhé na Českozubějovicku, ale hl. na Horácku (Humpolecku). Jako na Vysočině se kožich vyšíval od poloviny 19. stol. i na Podluží, a to bohatěji než na sev. Kyjovsku a vých. Brněnsku. Na ostatním jihomoravském území v. jen doplňovala koženou aplikaci. Kožichy se kupovaly na jarmarcích. Ženská obuv se vyšívala méně, barevně se vyšívaly střevíce a pantofle (Plzeňsko, Mladoboleslavsko), bíle čizmy (Slovácko). V. t. síťování.

Lit.: B. Hoblová: *O švadlenách, krajkářkách, stavěčkách čepců a kytkářkách na Mladoboleslavsku*. ČL 4, 1895, s. 302–308, 406–412; J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; J. R. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec v Olomouci 1941; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 103–110; B. Šotková: *Pracovní techniky českých lidových výšivek*. VL 3, 1951, s. 462–483; V. Pražák: *Die böhmischen Volksstickereien*. Ethnographica 3/4, 1961/62, s. 429–471; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962; J. Staňková: *Stehy českých lidových výšivek*. MVP 9, 1971, s. 144–160; J. Staňková: *Lidové výšivky v Čechách*. Praha 1975; J. Zastávková: *Technologie stehů lidové výšivky*. Praha 1981; M. Ludvíková: *Moravská lidová výšivka*. Brno 1986; M. Ludvíková: *Výšivky z venkovských kostelů*. Slov. 40, 1998, s. 9–20. [ml]

výtvarná kultura lidu, integrující pojem, pod nějž lze zahrnout kromě projevů tradičního i novodobého lidového umění též amatérské, zčásti i naivní umění, umění některých profesních a sociálních skupin, triviální masovou produkci, masový a folklorní kýč, kutilství i další výtvarné aktivity, krátce všechny projevy výtvarného umění, mimoumění i neumění, které souvisejí s lidovou kulturou a lidovým životem, bez ohledu na to, zda jsou či nejsou od původu lidové, avšak se zřetelem k tomu, že byly lidovými vrstvami akceptovány. Součástí v. k. l. jsou též lidové estetické názory a projevy tradiční lidové estetiky, mimoumělecké estetiky a současného výtvarného vkusu lidových vrstev, podléjící se na formování kultury životního prostředí, tj. výtvarných hodnot staveb a obydlí, oděvu, pracovních nástrojů, ale též kosmetiky, kultury stolování apod. Používáním tohoto pojmu je možno se vyhnout nepřiměřenému označování mimouměleckých a neuměleckých projevů za lidové umění. V. k. l. je nedílnou součástí národní výtvarné kultury a soubor jevů výtvarné kultury jednotlivých lidových společenství různého etnického původu

a charakteru může tvořit větší homogenní celky, a to jak podle etnické příslušnosti tvůrců a nositelů, tak např. i podle geografických celků.

Lit.: R. Jeřábek: *Lidové umění a výtvarná kultura lidu*. *Pojmoslovné úvahy*. SN 26, 1978, s. 405–414; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu*. *Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu*. *Pokus o systematizaci lidového a zlidovělého umění*. UŘ 1989, č. 2, s. 7–11; R. Jeřábek: *Eine Dichotomie: Volkskunst und volkstümliche Kunst*. JvK NF 15, 1992, s. 105–115. [rj]

výtvarný folklorismus, původem a charakterem převážně nelidový novodobý jev, jenž osciluje mezi vrcholnými díly zakladatelů a představitelů národního umění, kteří se inspirovali lidovou kulturou a uměním,

a mezi folklorním kýčem spotřební povahy v nedávné minulosti a přítomnosti. Díly Mánesovými, Alšovými nebo Jurkovičovými se stal v. f. jedním z pilířů a v dosti vysoké míře problematickou ozdobou národní výtvarné kultury, v koncentrované, avšak netvůřící podobě působil na sklonku 19. stol. jako tzv. svéráz, na přelomu 20. a 21. stol. provází činnost mnoha folklorních souborů, poznamenává pokleslé formy lidových, především však souborových krojů, jako dekorace folklorních festivalů a slavností uspokojuje vkus nenáročných diváků a některých národopisců. Nejmarkantněji se projevuje v masové produkci komerčních předmětů, zejm. suvenýrů, pohlednic, prospektů a podobně.

In: Lidové umění a dnešek. Brno 1977, s. 87–91; R. Jeřábek: *Folklore-Horror-Picture-Show I-IV*. UŘ 1984, č. 3, s. 84 a 3. s. obálky; 1985, č. 1, s. 41–42, č. 2, s. 84 a 3. s. obálky; č. 3, s. 83–84 a 3. s. obálky; R. Jeřábek: *Turistický folklorismus. Cesty za folklórem – folklór na cestách*. UŘ 1993, č. 2, s. 32–34; J. Sedlář: *Ohlasy folklóru v umění 20. století*. Katalog výstavy. Strážnice 1995; J. Sedlář: *Folklór a výtvarné umění*. In: *Tradice lidové kultury v kulturním vývoji České republiky*. Strážnice 2001, s. 59–69; A. Křížová: *Lidové umění jako inspirační zdroj českého dekorativismu*. In: *Tradice lidové kultury v kulturním vývoji České republiky*. Strážnice 2001, s. 70–80; *Folklorismy v českém výtvarném umění XX. století – Folklorisms in 20th-Century Czech Art*. Katalog. Praha 2004. [rj]

výtvarný vkus lidu, kategorie lidové estetiky. Jde o naprosto nedostatečně prozkoumaný, velmi disparátní a tudíž nesnadno charakterizovatelný jev. Dochované hmotné a obrazové doklady tradiční výtvarné kultury svědčí o někdejší vysoké míře estetické citlivosti a dovednosti příslušníků lidových vrstev, ať již jako tvůrců, nebo jen konzumentů fenoménu výtvarné povahy. Empirické poznatky shromáždil především A. Václavík, aniž by je však z tohoto zřetele vyhodnotil. Na přelomu 20. a 21. stol. sice ještě místy dožívá v této oblasti vnímání a postoje lidových vrstev k esteticky hodnotitelné realitě a k výtvarnému umění tradiční citění, ale naprosto už převažuje výtvarný vkus či nevkus formovaný z nelidových zdrojů nebo estetická ignorance. Vedle strnulých zásad školní výtvarné výchovy působí negativně zejm. přímý a stálý kontakt s městskou subkulturou, na-

víc ještě zprostředkovávaný veřejnými sdělovacími prostředky, zvláště tiskem a televizí. Nadto přistupují rozmanité dobové vlivy, např. módní záliba ve starožitnostech či jejich pokleslých a deformovaných imitacích. Nezpřipravenost širokých lidových vrstev přijímat a osvojovat si skutečné hodnoty českého i světového výtvarného umění, klasického či současného, je jednou z hlavních příčin až neuvěřitelně nízké vkusové úrovně lidových vrstev.

Lit.: A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959, s. 26–44; R. Jeřábek: *Proměny estetických norem na současné družstevní vesnici. Nad dílčími výsledky výzkumu lidové estetiky*. In: *Životní prostředí a tradice*. Brno 1975, s. 111–115; S. Kovačevičová: *Vkus a kultura ľudu*. Bratislava 1975; R. Jeřábek: *Chudožestvenijat vkus i izmenenieto mu v sãvremennoto kooperirano selo*. In: *Etnografija i sãvremennoto*. Sofija 1976, s. 233–240. [rj]

výuka lidových muzikantů, způsob získání a osvojení dovedností a hráčských praktik ve hře na nástroj lidové hudby. Lidoví muzikanti v tradičních nástrojových seskupeních se vyučili nástrojové hře v duchu staré tradice s cílem stát se ansámblovými hráči. Nešlo jen o to, naučit se hrát na hudební nástroj v novodobém slova smyslu. Lidoví muzikanti se většinou stávali hudebníky cestou samoučení, bez učitele. Budoucí muzikant, hrající již trochu na nástroj, přicházel mezi hráče a poslechem si osvojoval melodie a texty jejich repertoáru. Po čase přikročil k praktickému učení tím, že při nevýznamných příležitostech mu bylo dovoleno hrát společně s primistou první hlas, pokud nehrál na doprovodný nástroj. V takovém případě se tiše připojoval ke hře příslušného nástroje. To už ale musel bezpečně ovládat melodie celého repertoáru příslušného nástrojového seskupení. V této fázi učení mu bylo dovoleno hrát melodii či doprovod jen tím nejjednodušším způsobem, např. bez prokládání větších intervalů sekundovými nebo terciovými běhy. Většinou hrál hlas, který se u lidových instrumentálních seskupení nazýval obligát. Po zvládnutí melodiky repertoáru a po nabytí určité technické zručnosti v ansámblové souhře si začal nový muzikant pomalu osvojovat hru druhého hlasu a utvrzovat se v harmonickém myšlení ansámblu. Učí se muzikant nikomu z ansámblu za výuku neplatil, neměl však většinou nárok na podíl z výdělku kapely, ten připadal po určitou dobu ve prospěch ostatních kmenových muzikantů. Tento učební postup nesl rysy profesionality starých muzikářských zařízení a měl svůj smysl, své přednosti a nepostradatelnost, především v souborech složených z nástrojů

Lit.: V. Voigt: *Vom Neofolklorismus in der Kunst*. AE ASH 19, 1970, s. 401–423; R. Jeřábek: *Český výtvarný folklorismus slovem i obrazem*.

téhož druhu, u hudeců nehrajících z not a osvojujících si repertoár pouze praktickým hudebním podáním. Takto vyškolené ansámby se vyznačovaly tím, že každý hráč v souboru byl schopen v případě potřeby zastat kterýkoliv hlas v kapele. Bylo toho často zapotřebí, neboť jednotliví muzikanti mnohdy při svatbách nebo při zábavách odcházeli zatančit si nebo se jinak pobavit. Tehdy bylo potřeba hráčsky se přizpůsobit situaci a splnit úkol souboru i s menším počtem muzikantů. Nad příčinami vzniku této situace, tohoto dočasného ochuzení kapely, se nikdo z hráčů ani z ostatních účastníků zábavy nepozastavil. Bylo zcela přirozené, že hudebníci byli součástí bavící se pospolitosti a nikoliv pouze sjednanými muzikanty. Hudecké a skřípkařské muziky, obsazené takto všestranně vyučenými muzikanty, splňovaly ve své době i další, ne nepodstatnou ekonomickou podmínku: byly schopny přizpůsobit se poptávce po větším či menším obsazení, mohly být v případě potřeby doplňovány muzikanty z jiných kapel, zejm. při bohatých svatbách, kdy počet zúčastněných muzikantů byl ukazatelem movitosti objednávaných. Bylo to možné také proto, že repertoár, tóniny a způsob hry byly ve všech vesnicích jednoho regionu prakticky stejné. Navzájem měly tyto kapely většinou k sobě vztah sociální sounáležitosti a nepominutelnou stavovskou povinnost k výpomoci, i když jinak dbaly především o vlastní uplatnění, ať už z prestižních nebo ekonomických důvodů. Nově vyučený muzikant však neměl možnost stát se hned řádným členem kapely ve stabilním složení. Do doby uvolnění se některého místa v ansámblu mu bylo dovoleno pouze vypomáhat při nečekaných absencích kmenových hráčů nebo si také mohl založit vlastní kapelu. V tomto vžitém systému výuky a konečném uplatnění ansámblových muzikantů existovaly některé výjimky, o nichž však jsou jen sporadické zprávy. Tak např. někde přispívaly ke zvýšení úrovně lidové hudby i cechovní organizace, jako třeba cech muzikářů na chlumeckém panství v Polabí, který podle artikulů z r. 1712 sdružoval jak vesnické muzikanty hrající *jenom sprosta* podle sluchu, tak školené hudebníky, kantory, varhaníky a ostatní, kteří dovedli hrát z *partesů*. Nežřídká nacházíme obě skupiny hudebníků pohromadě při lidových zábavách, o posvácení, na svatbách atd. Je přirozené, že školení muzikanti se ujímali hl. mladých hráčů z lidových kapel, aby pozvedli úroveň společných vystoupení. Hlavní roli zde hráli především kantoři, kteří tak vychovávali muzikantský dorost sice především pro hru figurálních mší, ale také pro hru při vesnických zábavách.

Zcela ojedinělý systém výuky muzikantů zavedli na konci 19. stol. v Jihlavě bratři Berneschové. Ti založili v ulici U Slunce skřípkařskou školu. Lze již těžko říci, zda je k tomu vedlo jen nadšení pro skřípkařskou hudbu a láska k ní, nebo také důvody zjištěné, aby měli odbyt pro skřípky vlastní výroby. Jejich výuka spočívala v tom, že učili své žáky nazpaměť *gryfy* (hmaty) na skřípky, ve sledech příslušných jednotlivým melodiím. Při výuce kladli důraz na pevné držení rytmu a na co nejhlasitější hru, vědomi si toho, že v jisté fázi venkovské zábavy se stává hlasitě udávaný rytmus tance dominujícím prvkem, zatlačujícím do pozadí melodickou součást hudby. Jejich žáci po vyučení zakládali v okolních vesnicích nové kapely, jejichž hudební úroveň, jak uvádějí zprávy současníků, byla však velmi nízká.

Lit.: P. Kurfürst: *Die Bauernfiedel. Streichinstrumente und Volksmusikanten in der Iglauer Sprachinsel*. Marburg 1996, s. 283–290. [pk]

vývěsní štít, poutač upozorňující na živnost provozovanou v označeném objektu. Má funkci informační a zároveň reprezentuje svého majitele. Existence v. š. je zaznamenána již ve středověku, k jeho velkému šíření dochází v 17. a hl. v 18. stol. Překážkou úplnějšího a hlubšího poznání vývěsních štítů je torzovitost dokladů, z nichž četné zanikly opotřebováním, renovacemi i požáry objektů apod. Nejčastěji se vyskytovaly na hostincích, obchodech, pekařstvích a rozmanitých provozovnách řemeslníků. Hospodský v. š. byl doplněn označením výčepu piva nebo vína věncem, *vinařskou víchou*. Převládající závěsné štíty v podobě pomalované plechové nebo dřevěné desky nebo plastického útvaru byly umístovány zvenčí na domech. Jejich obsah symbolizoval živnost, byl to výrobek, u výčepu konvice apod. U starších a především městských štítů se často objevovalo heraldické uspořádání (např. s figurami lvů či s korunou). Vyobrazení zpravidla doplňují nápisy. Podíl na tvorbě v. š. připadl rovněž kovářům, kteří

zhotovovali závěsy a kovářsky utvářeli v. š. vlastní dílny. Maloměstské a venkovské vývěsní štíty, dochované ponejvíce z průběhu 19. stol., jsou produkty převážně anonymní tvorby místních malířů a řezbářů, zobrazují často výjevy řemeslníků při práci a vyznačují se narativním charakterem i humornou věcností. Výtvarná podoba v. š. zahrnuje širokou škálu projevů od amatérského či naivizujícího pojetí až po vyspělou uměleckořemeslnou produkci v městském prostředí.

Lit.: Z. Winter: *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku I-II*. Praha 1890–92; J. Čapek: *Nejskromnější umění*. Praha 1948; K. Šourek: *Lidové umění v Čechách a na Moravě. Poznámky k jeho povaze*. Praha b. r. [1942]; L. Petráňová: *Domovní znamení staré Prahy*. Praha 1978; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 385–386.

[ak]

vývoj lidového oděvu, postupná řada kvalitativních změn v oblasti lidového odívání. V. l. o. nelze postihnout v prostorové a časové úplnosti; chybějí k tomu nezbytné doklady pro některé oblasti, zejm. pro starší období. Tento nedostatek lze částečně nahradit kombinováním ikonografických, lingvistických a archivních pramenů. Pro poznání lidového oděvu existují doklady hmotné povahy, odborná literatura i výpovědi informátorů od 19. a 20. stol. Lidový oděv nepodléhal tak rychlým proměnám jako historický kostým. Jeho tvůrci a nositelé byli konzervativní a jen zvolna přijímali novinky, které se začleňovaly do stávající oděvní struktury, a nedisponovali takovými finančními možnostmi, aby mohli neobnošený oděv odkládat. Archeologické nálezy fragmentů tkanin na českém území neumožňují vytvoření představy o charakteru oděvu. Teprve rekonstrukce tkanin z pohřebišť Velkomoravské říše prokázala existenci látek ze lnu a ovčí vlny patrně domácí proveniencí a importovaných textilií z hedvábí a angorské vlny. Doložila také

techniky tkaní na stavu a na destičkách. Tkaniny nestejně tloušťky u pohřbeného jedince ukazují na různé oděvní součástky, zbytky textilu kolem nohou žen lze chápat jako pozůstatky dlouhého šatu, u mužů jako svědectví o existenci onucí či kalhot. Je však nesnadné určit, zda jde o oděvní součástky příslušníků lidových vrstev. Ve *Vyšehradském kodexu* (1085) se na několika iluminacích objevují muži ve volném šatu s dlouhými rukávy, sahajícím zhruba po kolena a staženém v pase. Zřetelně je konturován ve scéně vjezdu Krista do Jeruzaléma, na níž jej muž klade pod kopyta osla. Tyto oděvní součástky se vyskytují na iluminacích ještě ve 14. stol. všude tam, kde mají reprezentovat lid při práci. Odpovídaly zřejmě částem oděvu zv. lat. *camisia, tunica*; v českých

památkách jsou překládány jako *košile, sukně*, od 14. stol. také *rubáš*, od 15. stol. též *kytle, kytlice*. Tento oděv byl společný mužům i ženám s tím rozdílem, že ženský sahal až po kotníky. Stříhově obdobný byl patrně zhotovován ze sukna a nazýván *sukně, suknice*. S košilí nosili muži kalhoty, lat. *braccae, caligae*, česky od 11. stol. *hace*, které se na iluminacích jeví jako úzké nebo mírně nařasené. Výraz *soccus* označoval pokrývku nohy, která je chápána jako onuce, ve *Velislavově bibli* mají muži naznačeny krátké punčochy délky ponožek s ozdobným lemováním. Nejjednodušší obuv z lýka či kůže se skládala z části kryjící chodidlo a z řemínků *subtalares*, jimiž se přivazovala k noze. V písemných památkách 10.–16. stol. se obyčejná obuv označuje

jako *postoly, opánky, škarbále*, výraz *třeví* či *třevíc* se vztahoval spíše k obuvi tvarované podle nohy. *Ocreae, škorně*, zakrývající lýtka, zmiňované už ve 12. stol., patřily spíše k oděvu majetnějších osob, i když se na obrázcích z 15. stol. objevují též u lidového kroje. K pokrytí hlavy používali muži *čapky* i *klobouky*, některé pletené ze slámy, popř. si přes hlavu přetahovali *kuklu*. Oděv stahovali pásem, někdy opatřeným tobočkou. Podání barev jednotlivých částí oděvu na iluminacích vyvolává silné pochybnosti o jejich hodnověrnosti. Prostí lidé si totiž zhotovovali oděv přednostně z levných materiálů, nebarveného plátna a vlny; barvené látky byly dražší. Ženy se zobrazují ještě i v 15. stol. v jediném dlouhém šatu. J. Hus rozlišuje ve svém mravokárném kázání sprosté *rubáše* a dražší a krásnější *košilky* a *čechlíky*. Také z jiných literárních zmínek vyplývá, že *rubáš* byl charakteristický pro oblečení nejnižších vrstev. V 15. stol. se slovo *rubáš* stále více omezuje na označení spodního a nejobyčejnějšího šatu. Výraz *čechel* znamená šatku a prostěradlo (15. stol.). Latinský název *armilla* naznačuje oděv nošený na ramenu, překládaný do češtiny jako *oplečie*. Další výrazy, *campestris* a *mamillare*, chápou české slovníky 16. stol. (J. K. Vodňanský, D. Adam z Veleslavína) jako oděv kryjící horní část těla; také různé inventáře ze 16. stol. uvádějí *rukávce* a *voplecka*. Naskytá se otázka, zda tento šat lze ztotožnit se spodním oděvem, v němž je vyobrazena rodička ve scéně Samsonova narození v *Bibli Václava IV.* (rozhraní 14. a 15. stol.) nebo kojící žena v *Krumlovském sborníku* (počátek 15. stol.). V bibli Václava IV. jsou v podobném oděvu oblečeny lazebnice, srovnatelný výjev se opakuje v *Jenském kodexu* (počátek 16. stol.). Výskyt tohoto typu oděvu použili někteří badatelé (Č. Zíbrt, Z. Winter) jako argument pro tvrzení o jeho kontinuitě se spodním ženským oděvem, tzv. *rubáčem*, v lidových krojích na vých. a jihových. Moravě ještě ve 20. stol. Toto tvrzení je z mnoha důvodů sporné. Jeho potvrzení či vyvrácení však představuje klíčovou otázku pro objasnění vývoje ženského lidového oděvu, protože spodní oděv spolu s rukávci vytlačil středověký celistvý šat, na rozdíl od některých slovanských národů se však dlouhá košile u českých ženských krojů nevyskytuje. Z obrazových dokladů vyplývá, že dívky chodily prostovlasé, zatímco vdané ženy si zahalovaly vlasy podélnou rouškou, *zavitím*, kterou ovjely různým způsobem kolem hlavy. Nejasná je existence svrchního oděvu: lidé při práci jsou vyobrazeni většinou v košilovém šatu, výjimečně mají plášť jednoduchého tvaru bez rukávů. Ve vyšších

vrstvách patřil k běžnému středověkému oblečení, ozdoben a sepnut na rameni sponou, prostí lidé jej mohli mít svázan sukem na rameni, jak je to naznačeno ve Velislavově bibli. Na některých vyobrazeních ze 14. a 15. stol. mají podobné přehozy muži i ženy, někdy jimi pokrývají též hlavy. Možná je souvislost s pozdějšími moravskými a slezskými plachtami, které jsou doloženy u žen v 1. polovině 20. stol. na Těšínsku. Zajímavé je oblečení muže na iluminaci z rukopisu ze 14. stol., *Liber viaticus*: plachta spadající až po pás a kryjící paže vyhlíží tak, jako by byla převlečena přes hlavu. Staročeský výraz *krzno* i jeho obdoby ve slovanských a dalších jazycích znamenal oděv z kožešiny, převážně vznešených, ale i prostých lidí. Sporná je existence *kožichů* a *šub* v lidových vrstvách. Až v 15. a 16. stol. se množí archivní záznamy, v nichž si ženy i muži vzájemně odkazují v závětech *kožichy* a *šuby* (ty se lišily od *kožichů* tím, že byly pošity sukem, v prostém provedení také plátnem). Zdá se, že už v 15. stol. počaly změny, způsobující zásadní proměnu středověkého celistvého šatu v pozdější strukturu lidového kroje, která zůstala uchována do 20. stol. V pramenech z 15. stol. se lze dočíst, že sedláci oblékají silné kabáty nebo *kytle*, avšak z toho neplyne, čím se lišily od tehdejších sukní. Hlavní část oblečení stále tvoří spolu s kalhotami jediná součástka typu košile či sukně. Některá vyobrazení z 15. stol. naznačují, že ženy nosily šat dvojí, a to spodní a na něm další sukni. Zatímco se v 16. stol. stále vyskytuje rubáš jako spodní šat, hojně se též uvádějí oplecka a rukávce. Novinkou je členění ženského oděvu: na šatech žen jsou vyznačeny živůtky, i když z jejich znázornění nevyplývá, zda byly sešity se sukni nebo zda už existovaly odděleně. Výrazy jako *šorc* a *kasaniče* zastupují někdy zástěry, jindy sukni sešitou se živůtkem. Vedle plátka jako oděvního materiálu se uvádějí též *vlečaté sukno*, *haras* a *barchan*. Jako pokrývka hlavy stále převládá *rouška*, její rozmanitá úprava ukazuje na stáčení, takže budí dojem čepice posazené na hlavu. Ikonografické doklady zatím nepřispěly k vyřešení problému, kdy do lidového oděvu vstupují *čepce* a přebírají funkci středověké roušky jako odznaku provdané ženy. Mezi čepci se vyskytují dokonce i zlaté a stříbrné, pozoruhodné jsou též mřížkované čepčky pražských lazebnic ve Václavově bibli. Svrchní oděv v 16. stol. představovaly *hazuky*, *kožichy*, pláště a *blány* někdy podšité kožešinou, ke konci 16. a na počátku 17. stol. též krátké *pláštíky*. Oděv mužů v 16. stol. se příliš neliší od dřívějšího: základem zůstává stále krátká *kytle* a kalhoty, plátěné, soukenné a kožené. K nim přistupují kabátce zřetelné podle

rozstřížení vpředu, objevují se názvy *župice* a *kaftan*, v inventáři venkovanů nově i *šuba*. Mezi pokrývkami hlavy jsou též *beranice*. Už v 16. stol. a možná i dříve se projevovaly rozdíly mezi společenskými vrstvami, které chápou někteří badatelé jako lidové nebo je prostě označují jako venkovské obyvatelstvo. Jinak vyhlížel oděv mlynáře nebo rychtáře a jinak *bezzemka*; svědčí o tom informace o používání drahého rudého sukna nebo zlatých čepců. Třeba si též všimnout okrajových poznámek ze 16. stol., které rozeznávají krajové rozdíly v oblečení, podle nichž se obyvatelé horských krajů odívají obyčejným sukem a jejich oděv je celkově chatrnější. Už v této době se vytvářejí podmínky pro pozdější zformování regionálních typů oděvu. Ve vyobrazeních ze 17. stol. lze již rozlišit několik vývojových vrstev oděvu: pastýři a horalé mají vždy prostou košili, jiní venkované jsou oblečeni v různé krátké kabáty, ve slovenských pramenech se objevuje kabát rovného střihu se čtverhranným límcem na zádech, jaký je znám z jihových. a střední Moravy. Ženy mají na vyobrazeních vyznačeny živůtky spolu s dlouhými rukávy, sukně jsou střiženy do pasu a směrem dolů rozšířeny. Velmi nepříznivé pro rozvoj oděvu bylo 17. stol.: dlouhotrvající války a v jejich důsledku chudnutí obyvatelstva neumožňovaly pořízení nových kusů oděvu, zvl. nákladných. Do lidového oděvu pronikaly vlivem historických událostí cizí vlivy, např. z vojenských uniforem: výložky, čepice a celé kabáty. K tomu přistupovaly podněty z lidového oděvu jiných etnik, které se prosazovaly v důsledku kolonizací či mísení v sousedních oblastech. V 17. a 18. stol. lze zaznamenat sílící vlivy historického kostýmu na lidový oděv: jeho působení se uskutečňovalo zprostředkovaně přes střední vrstvy, a to s určitým časovým zpožděním, způsobeným touto cestou, konzervativností lidových vrstev a konečně i zákazy nebo omezeními ze strany šlechty a církve. V barokním období postupně nacházely odraz v lidovém oděvu typy stylových živůtků, vest, kabátů, obuvi. Výrazné inspiraci rokokovou módou podlehly české čepce, šátky přes prsa, obuv, výšivka i mužské kabáty. Lidový oděv nezůstal ušetřen ani vlivu empírové módy: přinejmenším se projevil zvýšením pasu mužských i ženských oděvních součástí. Stále více se v 18. stol. prohlubují rozdíly v lidových krojích mezi západní částí území, tzn. Čechami (s výjimkou Chodska, které konzervovalo starší formy), záp., severozáp. a střední Moravou, opavským a hluchínským Slezskem, a mezi východní částí, tj. Hanou, Valašskem, Lašskem a Slováckem, v nichž se rovněž dochovalo více archaických forem

lidového oděvu bez účasti módních vlivů. Na konci 18. stol. existovaly vedle sebe v č. zemích starobylé i módní součásti oděvu. Archaické formy přetrvávaly v obřadním oděvu, např. ručníkové úvazy šatek, úvodnice, rubáše. Ve 2. polovině 18. stol. přibývají ikonografické doklady a archivní zprávy natolik, že umožňují utvořit si úplnější a přesnější představu o stavu lidového kroje. Nadto jsou tyto doklady vybaveny konkrétnější lokalizací. Literatura už přináší charakteristiky kroje z některých výrazných národopisných oblastí: je z toho zřejmé, že v této době jsou už do značné míry zformovány regionální typy krojů a že je tudíž třeba sledovat vývoj lidového oděvu v jejich rámci. Mnoho zásahů do lidového oděvu přineslo 19. stol. Příliv továrně vyráběných materiálů, např. bavlněných tisků, poznamenal některé vývojové typy výraznými změnami (tištěné šátky, zástěry apod.). Už od počátku 19. stol. lze pozorovat ústup tradičního kroje, zvl. mužského. Na vyobrazeních párů z českého prostředí či záp. Moravy stojí vedle sebe mnohdy žena v lidovém kroji a muž v měšťanském oděvu podle dobové módy. Nové ekonomické a společenské podmínky umožňují lidu v některých oblastech obohacovat kroj o nákladné, někdy cizorodé prvky (Haná), takže se objevují v lidovém oděvu např. límcové pláště

oblasti, např. na Slovácko, Těšínsko a některé části Valašska, v ostatních regionech se váže jen na obřadní a reprezentační příležitosti. Postupně jsou jeho majitelkami jen ženy, a to převážně ve formě jakéhosi polokroje, ušitého z materiálů dostupných v obchodní síti a zachovávajícího pouze strukturu tradičního kroje: sukni, zástěru, kabátek a šátek. V 90. letech 20. stol. nosí takový polokroj ještě některé starší ženy na vých. Moravě; starší či nově pořízené slavnostní kroje se prezentují pouze příležitostně, např. o hodech či na organizovaných slavnostech. Podstatnou měrou přispívají k udržení krojových tradic soubory lidových písní a tanců, v mnoha případech ovšem problematickým způsobem.

Lit.: Č. Zíbrt: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha 1892; Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; L. Niederle: *Život starých Slovanů II/2*. Praha 1913, s. 405–682; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 24–67; O. Šroňková: *Die Mode der gotischen Frau*. Prag 1954; S. Kovačevićová: *Vývin slovenského ľudového odevu*. Bratislava 1956. In: J. Markov: *Slovenský ľudový odev v minulosti*. Bratislava 1955; M. Kostelníková: *Velkomoravský textil v archeologických nálezech na Moravě*. Praha 1973; L. Kybalová – O. Herbenová – M. Lamarová: *Obrazová encyklopedie módy*. Praha 1973; I. Štěpánová: *Příspěvek k typologii součástek středověkého oděvu*. StE 3, 1976, s. 9–22; A. Jeřábková: „*Druhá existence*“ *lidového kroje jako předmět národopisného bádání*. In: *Premeny ľudových tradícií v súčasnosti I*. Československo. Bratislava 1977, s. 225–231; M. Moravcová: *Národní oděv roku 1848*. Praha 1986; L. Petráňová: *Ke studiu oděvu lidových vrstev měst a venkova od 16. do poloviny 18. století v Čechách*. ČL 81, 1994, s. 201–216; A. Jeřábková: *Odivání*. In: LKM-VM, s. 119–131, 157–158. [aj]

vývojový cyklus rodiny, rodinný cyklus – část životního cyklu jedince, vymezená založením a zánikem rodiny a vnitřně fázovaná posloupností rodinných událostí, vyvolávajících uvnitř rodiny i navenek nové situace. Jedinec může za svůj život projít jedním nebo více vývojovými rodinnými cykly podle toho, v kolika rodinách žije. K významným mezníkům v. c. r. se většinou počítá sňatek (jako předstupeň či počátek v. c. r.), přerušení ekonomické aktivity ženy v těhotenství, narození prvního dítěte (faktický počátek v. c. r.), narození dalších dětí, jejich vstupy do školních zařízení, ukončení povinné školní docházky a následující rozhodnutí dítěte o pokračování ve studiu nebo o vstupu do pracovního procesu, narození posledního

dítěte (ukončení reprodukčního cyklu rodiny), návrat ženy do zaměstnání, odchody dětí z rodiny, popř. jejich návraty, začátek soužití rodičů bez dětí, odchod rodičů do důchodu, rozvod nebo smrt jednoho z partnerů. Další život ovdovělého nebo rozvedeného partnera se běžně chápe jako poslední fáze v. c. r., i když fakticky probíhá již mimo jeho meze. V případě druhého sňatku se v podstatě buď obnoví původní uspořádání rolí v rodině a dojde k jakémusi pokračování přerušeno cyklu (např. jestliže vdovec s dětmi uzavře sňatek se svobodnou dívkou), nebo dojde k zásadní změně rolí v rodině a vzájemných vztahů mezi jejími členy (odloučení dětí z prvního manželství, soužití dětí ze dvou manželství apod.). Vývojové cykly rodiny jsou z velké části i cykly ekonomickými. Nabyté důchody se realizují převážně v rodinách, jejichž životní úroveň v průběhu v. c. r. výrazně kolísá, např. s narozením nebo naopak s osamostatněním dětí nebo s měnícími se příjmy. Vedle mezníků vyskytujících se u naprosté většiny rodin existují i další mezníky, vybočující z této pravidelnosti, nicméně pro mnohé rodiny velmi významné (např. trvalá invalidita jednoho z členů rodiny, faktický rozpad manželství při dalším formálním trvání manželského svazku). Některé mezníky v. c. r. jsou určeny biologicky (počátek a konec plodného období ženy, měnící se úroveň úmrtnosti, nemoci), jiné jsou dány legislativně (minimální sňatkový věk, povinná školní docházka, vojenská prezenční služba), další vyplývají z obecných sociálně-kulturních předpokladů (měnící se názor na plánované rodičovství, na roli muže, ženy a dětí v rodině, na hmotné zajištění budoucí rodiny, na důležitost vzdělání dětí). Tyto obecné předpoklady jsou pak modifikovány individuálními pohnutkami, tj. tím, do jaké míry se členové rodiny chtějí a mohou identifikovat s rodinnými rolemi, jež přijímají jako obecné vzorce chování, a jak v důsledku toho zaměřují svoji aktivitu. V dané společnosti vykazuje v. c. r. pod vlivem vnějších podmínek značnou stabilitu. Existují ovšem veliké rozdíly teritoriální, sociální (např. město kontra venkov) i v čase. V tradiční, zejm. zemědělské společnosti před nástupem industrializace a tzv. demografického přechodu (revoluce) existovaly proti schématu známému z novodobé společnosti podstatné odchylky. Do r. 1781 byl v č. zemích sňatek vázán na souhlas vrchnosti, dávány mnohdy až po odsouzení tzv. čeledních let. Souhlas vrchnosti, později okresních nebo obecních úřadů, fakticky trval až do r. 1867. Možnost sňatku byla zejm. u dědice usedlosti vázána na vůli rodičů odejít na výměnek, obecně pak na zajištění dostatečných zdrojů obživy a dostatečného bydlení pro budoucí rodinu.

odvozené od anglického *carricku*, klobouky po napoleonském vzoru a po celém českém venkově se rozšiřují ženské kabátky typu špenzrů i mnohé jiné vyznačující se charakteristickým rozšířením rukávů u průramků. Příčinou postupného odkládání lidových krojů v 19. stol. bylo začleňování venkovského obyvatelstva do změněných výrobních struktur a jeho přesuny do měst. V letech, která předcházela korunovačním slavnostem (1836), konstatuje se v prohlášeních zástupců jednotlivých panství, že lidový kroj v nich zanikl. Obdobná situace se opakuje v době příprav Národopisné výstavy československé (1895). Tehdy se oživil zájem o lidové kroje nejen ve městech, ale i v prostředí jejich původu. Do vývoje lidového kroje tím vstupuje nový fenomén: jeho umělé usměrňování ze strany různých zájemců o lidovou kulturu, vlastivědných pracovníků, umělců nebo organizátorů spolků, výstav a slavností i profesionálních pracovníků, kteří všichni usilovali o oživení či obnovení zanikajících krojů. Vnášeli do jejich obnovené podoby vlastní názory, často nerespektující základní vývojové i regionální rysy. S opadajícím zájmem o lidový kroj v domácím prostředí se nakonec stávali uznávanými arbitry jeho pravosti. Tak vznikla tzv. druhá, popř. další existence lidového kroje jako jeden z projevů folklorismu, kterou je třeba při odborném a vědeckém studiu lidového oděvu přísně odlišit. 1. světová válka a nové hospodářské a společenské podmínky znamenaly další etapu ve vývoji lidového oděvu. Výskyt tradičních lidových krojů se omezuje na národopisně zachovalejší

Do průběhu rodinného cyklu významně zasahovalo i najímání čeledi, závislé na velikosti usedlosti a počtu i stáří dětí. Naprostá většina dětí prvního pořadí se rodila do dvou let po svatbě. Další děti se ženě rodily v pravidelných intervalech, s pořadím dítěte mírně stoupajícím (cca 2,5–3,5 roku), a to až do menopauzy (prevence početí se do konce 19. stol. v rodině prakticky neuplatňovala). V. c. r. byl často přerušen úmrtím jednoho z rodičů, zejm. za velkých epidemií a (u žen) při porodech. To s sebou přinášelo složitou problematiku hmotného zajištění četných sirotků. Vysoká úmrtnost deformovala v. c. r. podobným způsobem jako novodobě vysoká rozvodovost (zařazení dětí do *cizí* rodiny). Do nového rodinného cyklu vstupovala značná část vdovců, ale relativně menší část vdov, zejm. starších. Těhotenství a porod nevyřazovaly ženu na delší čas z ekonomické aktivity, která ovšem zpravidla neměla formu samostatné výdělečné činnosti. Žena působila většinou jako pomáhající v živnosti nebo se její činnost omezovala na péči o domácnost. Vysoký počet dětí a nízká výkonnost ekonomiky si vynucovaly, že se dítě poměrně záhy začleňovalo do pracovního procesu, nejdříve zpravidla jako pomáhající v domácnosti, resp. v živnosti. V chudších rodinách odcházely děti záhy do služby, popř. do učení. Na venkově tomu tak bylo zejm. v rodinách chalupníků a podruhů a obecně v málo úrodných krajích, zatímco v rodinách zámožných sedláků nacházely děti uplatnění v otcově hospodářství až do svatby, někdy i po ní. Do r. 1781 však byly často nuceny dočasně opustit otcovu rodinu za účelem povinné čelední služby ve dvorech. Časné zapojení dětí do pracovního procesu respektovaly i Komenského návrhy na povinnou školní docházku od 6 do 12 let, stejně jako tereziánský školský řád z r. 1774, který zavedl tutéž hranici, navíc ještě s úlevami. Teprve r. 1869 byla povinná školní docházka prodloužena do 14 let. Do r. 1774 povinnost školní docházky neexistovala. Studium bylo před vybudováním moderní dopravní sítě spojeno s pobytem dítěte mimo rodinu, neboť *dojíždění* bylo neznámé. Rovněž dítě, které vstupovalo do učení, opouštělo své rodiče a začleňovalo se do domácnosti mistra. Vojenskou službou zprvu procházela jen část mužské populace, zčásti z vlastního rozhodnutí, zčásti (již od 2. poloviny 17. stol.) na základě určených vrchností, které byly předepisovány určité kontingenty rekrutů. Do r. 1802 byla tato služba doživotní, v l. 1802–1814 byla zkrácena na 10–14 let podle druhů vojsk, 1814 sjednocena na 14 let, 1845 zkrácena na 8 let. Nejstarší syn hospodáře byl od ní osvobozen. Funkci starobního důcho-

du nahrazoval v rolnických hospodářstvích tzv. výměnek, který byl závěrečnou fází životního cyklu. Velmi důležitými mezníky ve v. c. r. byly v minulosti přechody z jednoho typu rodiny, resp. rodinné domácnosti do typu odlišného, tedy střídání jednoduchých, rozšířených a složených rodinných domácností a jejich podtypů, neboť byla doposud slabá tendence k *nuklearizaci* rodiny. V. c. r. z tohoto hlediska mohl začínat existenci nukleární rodiny složené z rodičů a několika svobodných dětí a postupně se proměňoval: sňatkem některých dětí, které buď zůstaly v rodině, nebo se z ní vydělily, předáním usedlosti, dědickým podělením a odchodem dalších dětí, úmrtím jednoho z výměnkářů integrovaných do rodiny, úmrtím zbývajících výměnkářů. Mohly nastat i jiné situace, např. hospodaření vdovy společně s dětmi či dočasné společné hospodaření sourozenců po smrti rodičů. Tím vším nabývalo střídání v. c. r. na mnohotvárnosti.

Lit.: E. H. Erikson: *Childhood and Society*. New York 1960; M. F. Lowenthal – M. Thurner – D. Chiriboya: *Four Stages of Life*. San Francisco – Washington – London 1976; J. Grulich: *Zu ausgewählten Aspekten des Familien- und Lebenszyklus*. Historická demografie 20, 1996, s. 9–56. [em]

výzdoba lidového oděvu, vnější dekorativní ztvárnění oděvu. Při složitosti lidového oděvu, který byl sestaven ze součástí stylově různorodých, je třeba jeho výzdobu posuzovat s ohledem na jednotlivé oděvní součásti, způsoby zhotovení a výzdobné techniky. V součtu tyto jevy představují velmi široké spektrum, převážně z oboru textilního umění. Vývoj lidového oděvu směřoval od jednoduché, funkčně pojaté výzdoby ke složitějším formám a vzorům a často až k přebujelým tvarům a dekoru. Nejjednodušší typy výzdoby pocházejí z horských oblastí vých. Moravy (Karpáty) a ze západočeských hor (Šumava a Český les), obecněji se nacházejí u oděvů všedních, zachovávajících starší oděvní principy. Odtud se zachovaly doklady primárních postupů šití, spojování a lemování oděvu z vlny, lnu a konopí. Spojují funkci s formou výzdoby, která je obvykle lineární, sleduje švy a lemy a zdůrazňuje tvarovou podstatu šatu. Výrazným dokladem této výzdoby je jednoduchá geometrická výšivka nebo schematické krajkové spoje, aplikace, jednoduché šňurování. Vedle textilní výzdoby se uplatňuje i účelové spínání, vázání a pásání oděvu, které vyvolává tvorbu zdobných kusů, vybíjených opasek z kůže, výzdobu obuvi, doplňků (pásy a tkanice, čepce, ponožky), které v celku kroje plní funkci ozdoby a barevného akcentu. Na oděvech z podhorských oblastí Čech, Moravy

a Slezska, obecněji i na kusech vývojově starších, lze sledovat rozvinutější formy výzdoby a značný podíl řemeslné textilní produkce. Vedle uvolněnějších forem výšivky, která získává střídmy ornamentální charakter, se zde výrazně projevuje ruční tkalcovství. Dekoratívni vzorované tkaniny se nejvíce užívají na ženské sukně a zástěry. Jejich uplatnění je na krojích hl. z českého podhůří: Chodská, Doudlebska, Horácka, Podkrkonoší. Tkaniny zdobené tkalcovskými efekty jsou zhotovovány nejčastěji v materiálové a barevné kombinaci: len s vlnou, bavlna se lnem, bavlna, vlna a hedvábí. Vytváří se široká vzorová a vazebná škála vzorů, hl. podélné pruhovaných a často v odvažných barevných kombinacích. Jemnější vzory a kvality se užívají pro zástěry. Od poloviny 19. stol. přistupuje do vzorového rejstříku oděvních tkanin pruhovaný a kostkovaný kanafas, obecně užívaný na oděvech všedních. Nejvýznamnější technikou výzdoby oděvu je výšivka, rozvinutá především v hospodářsky pokročilých zemědělských oblastech. Její vývoj lze sledovat od konce 18. stol. až do odložení krojů, tj. postupně od poloviny 19. do poloviny 20. stol. Vrcholných kvalit dosáhla zejm. ornamentální výšivka, která je výrazným fenoménem českého lidového umění. Vedle výšivky lze jmenovat i jiné textilní práce, které se nejvíce využívaly pro tvorbu prefabrikátů. Jsou tvořeny řadou technik. Především je to krajka, ale i různé druhy prýmků, stuh, nášivek, korálků, flitrů. Specifické pro lidový oděv je prolínání technik a jejich spojování do různorodých sestav a zdobných útvarů. Na jednom oděvním kusu, např. čepci, lze napočítat tři až pět textilních technik najednou. – Základní způsoby výzdoby podle technologie jsou: 1. šití a formování, které vytvářely základ k jednoduchým typům výzdoby. Staré střihy, hl. u spodního oděvu, šitého z rovných dílců, u různých forem plachet, ale i svrchních jednoduchých halen zachovaly typy jednoduchého sešívání, které se tvarově i barevně na součástce příznávalo. Švy a lemy se tak staly základem výzdoby, především geometrické výšivky, šitých krajkových mřížek na spojích a na lemech, kde se využívalo i svazování vytřepaných osnovních nití do prosté krajkové struktury nebo zakončení součástí širším trásňovým okrajem. Zakončování okrajů hrubě vlněné tkaniny a krytí kraje ozdobnou šňůrou je rovněž primární způsob začistění kusu a současně jeho výzdoby, zvl. při použití kontrastní barvy, na bělavém suknu červené, černé, hnědé. Jiný jednoduchý způsob začistění hrubé tkaniny je obšití lemu poddajnější tkaninou, např. jemným sukmem nebo pružnou vlněnou tkanicí výrazné barvy. Vytváří se tak nejen

výzdoba oděvního kusu, ale i předstupně vlastní výzdobné techniky, textilní aplikace. V jednoduché formě se nachází především na halenách z karpatské oblasti vých. Moravy. Výzdoba spjatá s formováním oděvu je zřetelná u kusů zhotovených z plátna, které se postavě přizpůsobují skládáním, řasením a vrapováním. Samotné vrapení oděvu je účelovou technikou a zároveň výtvarným prvkem hl. ženských oděvů. Pozůstatky tohoto, v dobách renesance běžného stylu lze najít ještě ve 20. stol. např. na ženských sukních tzv. šorcích a rukávcích na Slovácku, v hutnějším provedení na vlněných sukních na Chodsku, v drobných projevech na prádle a doplňcích ženské oděvní výbavy z celého území. S vrapováním souvisí i jeho fixace stehovou technikou nazývanou šití přes vrapy. Je to jednoduché, pravidelné zachycování jednotlivých skladů do pevné řady u všití do pásku nebo náramku košile. Na Slovácku se z tohoto účelového šití vytvořila výzdoba, která zvýrazňuje zadní partii oblečení v poloze pásání. Práce tohoto druhu se zachovaly i při šití ženských měkkých čepců, hl. při tvarování dýnka. Známé jsou tyto čepce z Moravy, např. z Hornácka, ale zachovaly se i z vých. Čech z okolí Hradce Králové (z konce 18. stol.); 2. výšivka, jež byla těsně spojena s šitím a přirozeně rozváděla jeho formy. Nejblíže původnímu účelu spojování, lemování a formování oděvů je výšivka geometrická. Nachází se na lemu plachet, šatek, u výstřihů, límců, manžet a lemů mužských košil, ženských košilek a rukávců, výjimečně i na výzdobě ženských zástěr a čepců (např. na Hornácku, na čepcích z Uherskobrodsko z počátku 19. stol.). Obecnější je forma ornamentální, odpoutaná od tvaru oděvu. Největší uplatnění nachází na rozměrných plátěných kusech: plachetkách, plenách a kosičkách, především však na rozměrných zástěrách. Zde výšivka dostává vlastní ornamentální styl a rozložení vzoru, které vyrůstá z okrajů a bordur. Celek je pojat jako samostatné výtvarné dílo. Největší rozšíření a vzorovou různost vykazují tyto výšivky v Čechách v nesčetných barevných a vzorových variantách. Nejvýraznější pocházejí z oblasti jihočeských Blat v typické barevné kombinaci červené a žluté výšivky na bílém plátně, červené vzorování tzv. karmazínové výšivky ze severových. a středních Čech, červenobílé a bílé výšivky na modrém plátně z Českomoravské vrchoviny, pestré výšivky na modrém plátně se vyšívají na Kyjovsku. Obecně pak ornamentální výzdoba provází vývojově pozdější součásti bílého vyšívání. Pro svou krajoitou odlišnost se výšivka stala jedním z výrazných ukazatelů regionální formy kroje. Vedle výšivek na plátně se vyskytuje výšivková výzdoba u krejčovsky

zpracovaných kusů, zhotovených z těžších a barevných materiálů. Byly to kabátky, živůtky, šněrovačky, mužské vesty a kabátky, které mají blízko k funkční výzdobě; 3. tkalcovské efekty a tkaniny vzorované tkaním, které se nejvíce uplatnily na ženských sukních, méně i zástěrách. Výrazná je na nich materiálová a barevná kombinace s výrazným vzorováním do pruhů, popř. kostek. Charakteristické jsou v tomto směru vlněné, ostře barevně laděné chodské *moldony*, doudebské příčné pruhované *šrámačky*, vzorované *šerky* se složitými vazebnými efekty z Českomoravské vrchoviny, tzv. hladké, tj. barevně celistvé šerky z j. Čech a podobně tkané *mezulánky* z Podkrkonoší. Drahé tkaniny z ručních tkalcovských dílen se užívaly na zástěrách. Výrazné byly plzeňské *babóraky*, nevolické *řetochy* z Chodska a *předáky* v modrém tónu z Doudebska. Podobné zástěry lze najít u krojů z počátku 19. stol. na Moravě, např. v okolí Uherského Brodu. Všeobecně užívané byly i lehčí tkaniny, vzorované v pružích a kostičkách, tzv. kanafasy, krizety. Nejvíce se užívaly na všední oblečení žen. Tyto tkaniny často dožívaly s krojem venkovských žen na přelomu 19. a 20. stol., až podlehy konkurenci levnějšího továrního kartounového zboží. Záměnou dvou materiálů se výrazně změnila i vnější stránka lidového oděvu. Jen ojediněle lze dokumentovat tkalcovské projevy se složitější vazebnou strukturou typu činovatě. V oděvu se uplatňují na východomoravském Hornácku, na vzorově vytkávané horní části ženského rubáče; 4. tisk, ruční i strojový, který zdobil tkaniny převážně všedního užití. Nejvýraznější byl modrotisk. Užívalo se ho hl. ve 2. polovině 19. stol. na všední zástěry, sukně, jupky a šátky téměř na celém území č. zemí. Na Moravě na Hané se modrotisk vyvinul do vícebarevných variant uničovských a přerovských tisků, kde se v technologii užívalo i novějších chemických barviv s doplněním pozitivního tisku. Tyto práce patří k vrcholům dané techniky. Obecně se do lidových krojů již po celé 19. stol. šířily dobové tovární tisky, které módností, ale i nízkou cenou často vytlačovaly ruční dílo tiskařů a tkalců; 5. aplikace, tj. vrstvení dvou textilií na sobě s výtvarným efektem, které lze vysledovat v šití oděvu v lemování a začišťování okrajů. Na některých současech, šitých z těžších látek a kůže, se aplikace vyvinula do vzorového bohatství. Výrazné aplikace lze najít na mužských kabátech, tzv. halenách, kde lemy a límce jsou zdobené našíváním barevné plsti nebo sukna. Výtvarně zajímavé formy aplikace jsou např. na mužských krátkých kabátech (*lajblech*) z Hornácka. Mezi výraznou formou aplikace patří spojování vlněného materiálu s našitou

hedvábnou stuhou, např. na lemu ženských sukní nebo rukávů a límců ženských kabátků a špenzrů. Stuhová aplikace nabyla mistrovství hl. u jemnějších hedvábných materiálů, např. při zdobení ženských zástěr ve středních Čechách. Aplikace je často doplňována výšivkou, která vychází z účelového přichycení aplikované plochy. Tak se zdobí např. živůtky (*kordulky*) na Kyjovsku. Mezi oděvními aplikacemi vynikají práce na kůži, tj. aplikované vzory propojené výšivkou na mužských i ženských kožiších. Techniky aplikace mají široké možnosti. Patří sem i pošívání ornamentálně stáčenou šňůrkou, *šňůrování*, technika užívaná na mužských soukenných nohavicích na Moravě. V českých krajích, hl. na Blatech, se rozšířila technika pošívání vyšitých vzorů kovovými penízky, korálky, boullionem (jemně stočeným drátkem). Podobně jsou jinde pošívány živůtky, čepce a oděvní doplňky; 6. krajka; užívala se k výzdobě oděvu v kovové i nitěné podobě. Kovovou krajkou lze najít na ženských vlněných sukních, kabátcích, živůtcích, čepcích aj. Nitěné krajky sloužily k výzdobě čepců, límců, zástěr a dalších plátěných kusů oděvu. Výzdoba krajkou je u některých krojů charakteristická, např. u plen a vlnků na Plzeňsku (Chotěšov, Plasy), na ženských plenách z Blat, na krejzličích u mužských blátáckých košil. Mezi výrazné doklady patří speciálně skládané, mohutné límce (*krézly*) ženských rukávců na Hané, bohaté krajkové lemy zástěr na slováckém Podluží, stejně jako podlužácké mužské košile. Krajka má i osobitý místní styl, např. vyšívání krajkové zuby čepců na Valašsku a další krajkařské práce, tvořené jako doplňky: čepce, punčochy nebo díly dětské křestní soupravy, často hotovené nejmladšími krajkařskými technikami pletením a háčkováním; 7. malba na hedvábi olejovými barvami a bronzem s doplněním stříbrných flitrů. Patří k nejmladším technikám výzdoby kroje. Ve 2. polovině 20. stol. se tak zdobí např. stuhu k ženskému a mužskému kroji na Podluží. Je dokladem vývoje kroje ve 20. století.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; D. Stránská: *Vzory lidových modrotisků*. ČL 6, 1951, s. 8–23; J. Staňková: *Lidové výšivky v Čechách*. Praha 1975; M. Ludvíková: *Moravská lidová výšivka*. Brno 1979; J. Langhammerová: *Výzdoba aplikací na lidovém oděvu a jeho doplňcích v českých zemích*. Praha 1981; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989; J. Langhammerová: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992; J. Langhammerová: *České lidové kroje*. Praha 1994; J. Langhammerová: *Lidové kroje České republiky*. Praha 2001. [jl]